خلق الانسان علمه البیان

دبیر عجم

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر السنۂ مشرقیہ
اسلامیہ کالج لاہور

سنہ ۱۹۲۸ء

خلق الانسان علمہ البیان

...نعب ...ان است روحی — غنیمت دان و وسہ جام صبوحی

...ت خواب سر بر کن خدا را — بیا در بزم جم بزمے بیارا

...م آذری بزم معانی — غلط گفتم بہشتِ جاودانی

...ے دلکش و ابر بہاری — فلا تشرب با اقداحِ صغار

دبیر عجم

برکشیدۂ خامہ

...غضنفر علی وحی پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۲۸ء

بہ ترویستی کارگذاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چاپ...
نقشِ انطباع پذیرفت

فہرست مضامین

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
دیباچہ کتاب	۱	غزل	۵۹
بہرۂ نخستین		مثنوی	۶۱
مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء	۱۵	رباعی	۶۳
خفت و ثقل الفاظ	۱۸	ارشاداتے چند در شعرِ دلکش	۶۵
بحث در ترادف الفاظ	۲۲	تخلص	۷۴
علم ادب	۲۴	تبصرہ	۷۶
اسباب ترقیٔ شئون ادبیات	۲۶	در سرقات شعر	۷۶
خصائص زبان پارسی بداں از تازی امتیاز دارد	۳۰	**بہرۂ دومین** - علم معانی	۸۱
		فصاحت	۸۱
تصرفات فارسیاں	۳۵	بحث عمومی دربارہ بلاغت	۸۸
منثور و منظوم	۴۰	فصاحت و بلاغت	۹۱
در مدح و مذمت کلام منظوم	۴۲	مجاز لغوی	۱۰۵
شعر چیست ؟	۴۸	مجازے کہ در جملہ باشد	۱۱۲
انواع نظم	۵۲	مسند الیہ	۱۲۲
قصیدہ	۵۲	مولف مہمان دوستے	۱۲۶

التفات	۱۳۷	تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه	۲۳۶
مسند	۱۴۰	تقسیم تشبیه باعتبار غرض	۲۴۰
تقدیم و تاخیر	۱۴۹	تقسیم باعتبار اداة تشبیه	۲۴۰
مسئله در باب نفی	۱۵۵	تبصره	۲۴۰
خبر	۱۶۲	تشبیه تمثیل	۲۴۳
حذف	۱۶۸	تبصره	۲۵۶
انشاء	۱۷۶	فرق میان تشبیه و تمثیل	۲۵۹
اسم موصول	۱۸۹	مسائل تشبیه	۲۶۱
قصر	۱۹۱	حقیقت و مجاز	۲۶۹
فصل و وصل	۱۹۷	کنایه و مجاز	۲۷۰
ایجاز و اطناب	۲۱۱	فرق میان تشبیه و استعاره	۲۷۷
بهرهٔ سومین - علم بیان	۲۲۴	تقسیم استعاره	۲۸۷
تشبیه	۲۲۶	تقسیم به اعتبار تجرید و ترشیح	۲۹۲
مشبه و مشبه به	۲۲۷	معنی عقلی و تخییلی	۲۹۳
وجه شبه	۲۲۹	بهرهٔ چهارمین - علم بدیع	۳۰۳
غرض تشبیه	۲۳۲	صنائع معنوی	۳۰۷
		توریه	۳۰۷
تقسیم تشبیه به اعتبار طرفین	۲۳۵	ایهام تناسب	۳۰۸

ایهام تضاد	۳۰۹
طباق	۳۰۹
مقابله	۳۰۹
مراعاة النظیر	۳۱۰
مشاکلت	۳۱۰
عکس	۳۱۱
رجوع	۳۱۱
لف ونشر	۳۱۱
جمع	۳۱۲
تفریق	۳۱۲
تقسیم	۳۱۳
تجرید	۳۱۴
مبالغه	۳۱۴
مذهب کلامی	۳۱۵
حسن التعلیل	۳۱۵
تاکید المدح بمایشبه الذم	۳۱۶
تاکید الذم بمایشبه المدح	۳۱۷
استتباع	۳۱۷
توجیه	۳۱۸
تجاهل عارف	۳۱۸
قول بالموجب	۳۱۹
اعتراض	۳۱۹
تنسیق الصفات	۳۲۰
صنایع لفظی	۳۲۰
تجنیس	۳۲۰
تجنیس تام	۳۲۱
تجنیس ناقص	۳۲۱
تجنیس زائد	۳۲۱
تجنیس مرکب	۳۲۲
تجنیس مزدوج	۳۲۲
تجنیس مطرّف	۳۲۳
تجنیس خط	۳۲۳
رد العجز علی الصدر	۳۲۳
اشتقاق	۳۲۴
تسجیع	۳۲۴
اعنات	۳۲۶
تلمیح	۳۲۶
ذو القافیتین	۳۲۶
تلون	۳۲۶
توشیح	۳۲۷
سیاقة الاعداد	۳۲۷
بهرهٔ تحلیل - موازنه و تنقید	۳۲۸
پایان نامه	۴۰۳

اصغر علی روحی

اے آنکه نیستیِ ما دلیلِ هستیِ تست و ناتوانیِ ما برهانِ توانائیِ تو۔ تا چه فرخنده پروردگاری که هر کوچک و بزرگ را باندازهٔ که داری از گنجِ بے رنج خود بهره بخشیدهٔ و تا چه خجسته داوری که دستِ بخششِ خود را بر بزه کاریِ ما از ما باز نکشیدهٔ ۔ گوهرِ خرد را در دُرجِ جانها بودیعت نهادهٔ و نقدِ سخن را در بازارِ صرّافانِ معنی رواج دادهٔ ۔

اے حمدِ تو خودستائیِ ما — وے وصفِ تو نارسائیِ ما
بیرون و درونِ جان مائی — بیگانه برنگِ آشنائی
آنجا که توئی دوئی نگنجد — نے نے غلطم توئی نگنجد
نے نام ترا و نے نشانے — هر نام و نشان تراست نشانے
هر چند که عقده ها کشودم — خود عقده بکارِ خویش بودم

نقشتم زنگیں نشاں ندارم — حرفے عجمیم بیاں ندارم
خاموشتم و برزباں شررہا — زہر آبم و در دہاں شکرہا
گر صلہ زدرِ تو دور دستم — از جرعۂ ساغر تو مستم

نازم جودِ لب پایانِ ترا کہ سرِ اعظم و مظہر اتم خود را بمیز بانی جملہ عالمیان برگزیدی وخویشاں و بیگانگانِ دُور و نزدیک را بہ صلائے عام برخوانِ نوالشں بمہمان پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ او بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقائق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوش خرامانِ عرصۂ ارادت برجادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رائت سعادت بسرمنزلِ مقصود برافراختند۔ و واماندگانِ بادیۂ بخت و اتفاق بگل ولائے ہرزہ سگالی در افتادہ آساں را برخود دشوار ساختند۔

شنیدستم من از پیرے خردمند — کہ گیتی نیست جز نقش خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش — بود انجام توائے وائے اے کاش
ز نقاشش ار نشانے باز خواہی — بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسولِ ہاشمی آں قبلۂ دل — بنقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طرازد — ز مبدء تا معاد آگاہ سازد
چہ گویم ترا با تو رساند — غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا گر ذکرِ حق پیوند جان است — چو دردِ او نداری رائگاں است

الا اگر گوش داری بشنو از من سبک برخیز و زن دستے بدامن

اللّٰھمّ صلّ علیہ و علےٰ آلہ و اصحابہ اجمعین

امابعد معلوم است کہ زبانِ پارسی در صفِ السنۂ مشرقیہ بغایت
مطبوع و دلکش افتادہ۔ بہ ہنجاریکہ سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطر افسردہ
را تازہ و دلِ پژمردہ را شگفتہ می سازد۔ وازیں جاست کہ در اطرافِ عالم
شمارۂ فارسی گویاں از ماہرانِ السنۂ اخری بیشتر است۔ ہر چند در آغازِ
زمانِ استیلائے تازیان ادبیاتِ عجمیاں را نشانے ندادہ اند امادر اواخر
قرنِ ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیرۂ نثر و نظم بہم رسانیدند تا در عہدِ ملوکِ آلِ
سامان آن آبے بر روئے کار آمد و با ایں روز بازارش علمائے آں دور
نظر بہ استحکامِ مبانی ادبیاتِ خویش بسان اصحاب عربیت در تدوین و ترتیب
تصریف و نحو و معانی و غیرذٰلک التفاتے جائز نہ شمردند۔ چہ ایشاں خود اہلِ
زباں بودند و بدیں واسطہ خود را از رجوع بدیں گونہ کتب مستغنی یافتند۔ بخلافِ
تازیاں کہ ایشاں را فریضۂ تبلیغ قرآن و نشر احکامِ ملت از اہم مقاصدِ
فتوحات بودہ است۔ و اہلِ عجم چوں از کوہسارِ وسط آسیا بہ عزم جہانگیری
برخاستند و پیچاپیچ کریوہ و مغاک را در نوشتہ قلمرو دہلی را بحیطۂ تسخیر در آوردند
و در اقطار و جوانبِ آں دیار رایتِ جہانداری برافراختہ سکہ و خطبۂ آں حدود
بنامِ خود گرفتند و در رتق و فتق امورِ مملکت اجرائے فرامینِ دولت و تنفیذ

احکامِ سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل بزبانِ پارسی قرار دادند۔ ہندیان بمقتضائے الناس علے دین ملوکہم صورت حال را برین منوال مشاہدہ نمودہ در تعلیم و تعلیمِ ایں زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلعی جمیلہ بکار بردہ دقیقۂ تامرعی نگذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتان ایں تیرہ خاک حضرت امیر خسرو دہلوی در فن سیاقت و بدیع برطبق مذاق ابنائے آں روزگار کتابے موسوم بہ اعجازِ خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ باہمہ اطناب و اطالت نظر بہ ضرورتِ فنِ بلاغت ہیچ باخود ندارد۔ نعم در سرزمینِ خطۂ فارس در ایام دولتِ اتابکیہ علامۂ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در اوائل قرن ہفتم بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض و بدیع و مسائل متفرقۂ علم بیان و بعضے از ارشادات فنِ شعر و شاعری ترتیب دادہ۔ والحق کتابے است کہ بہتر ازاں در تفصیلِ ضوابط نظمیاتِ فارسی یافتہ نشدہ۔ اما آں بزرگوار نیز بہ تبویبِ مسائل معانی چنانکہ اصحابِ عربیت تصفح آں نمودہ اند التفاتے ننمودہ و ہمچنیں شاعر مشہور رشید وطواط رسالۂ موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعۂ فقیر درآمدہ مشار الیہ در آں رسالہ غیر از صناعاتِ فنِ بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحبِ تذکرۂ آتشکدہ نسبت بہ عبید زاکانی آوردہ کہ کتابے در علمِ معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم نمے شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزونِ طبعان

ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آں بحثے نراندہ و بہرۂ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلۂ عربیہ امثلۂ فارسیہ نشاندہ و مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارۂ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی آں را بہ اردو کشیدہ۔

بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام یکے از زبان دانان مضافات اکبرآباد در اثنائے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چوں مقلد محض است چیزے از خود بنیا وردہ۔ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ۔ و کتاب نزہتہ الصنائع و رسالۂ ہانسوی نیز بہمیں منوال یافتہ اند۔ و بالجملہ آنچہ من مے جستم اثرے ازاں نیافتم فالی اللّٰہ المشتکی بنابریں از دیرباز میل خاطرم بر آں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینیان در شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوئیرہ باب ہوا نزدہ بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بداں بیشتر مصروف است التفاتے نموده اگر مشیت ازلی بہ آہنگ ایں بے بضاعت سازگار

اُفتند۔ کتاب بے ترتیب دادہ آمد کہ متکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد اما با بے طاقتی خویش بے سروسامانی خود را جفت می یافتم و با تیشۂ اندیشہ زمین دل مے کافتم

ع

یُرِیدُ المَرْءُ اَنْ یُعْطٰی مُنَاہُ وَیَاْبَی اللّٰہُ اِلَّا مَا یَشَاءُ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بد انچہ کہ از پیشینیاں موجود است متمسک جویم و آنچہ مفقود است در گرد آوردن آں بر طبیعتِ خامدہ و قریحۂ جامدہ خود اعتماد نمایم۔ ہر چند در کمینِ تقریبے کہ در خور تکمیل این کارِ بزرگ باشد منتظر فرصتِ می بُودم۔ اما از رہگذرِ لوازمِ بشریت کہ در لباس تعلق ناگریز است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقب شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیل این مقصدِ اہم بروئے روز نیامد۔ مع ذٰلک از ناپائداری حیاتِ بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دور از دوستاں غنچۂ امید این افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہرِ آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل ؎ وَلَمْ یتفق حتّٰی مضٰی لسبیلہٖ ✦ وَکَمْ حَسَرَاتٍ فِی بُطُوْنِ الْمَقَابِرِ

ع

خوش گلشنے است دہر کہ گلچینِ روزگار فرصت نمے دہد کہ تماشا کند کسے

تا بہ تائید سابقۂ ازلی سر رشتۂ مقصود بدست آوردم و بر اعتماد رحمتِ عامۂ کارسازِ حقیقی در پایانِ شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجریہ علیٰ جہبہا

افضل الصلوٰت واعلی التحیات بہ استدعائے فرزندِ ارجمند کہ بفضلِ حق سبحانہٗ وتعالیٰ سالیانِ عمرش بہ شمارہ حروفِ بسملہ تقابل دارد ؎

فروغِ دیدۂ روشن سوادی فراغ خاطرِ محنت ہم آغوشش
زچشمِ زخمِ دوراں باد ایمن بقائش باد بقائے نوح ہمدوشش

متّعہ اللّٰہُ بالعِلمِ وَالعَمَل وَبَلّغہٗ غایۃ الاَمَل

بہ تسوید ایں شگرف نامہ بپرداختم وبہ دبیرِ عجم موسوم ساختم وکارِ مسودہ را بہ مولوی عبدالرحیم کہ یکے از اعزۂ تلامذۂ فقیرِ مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دوبار زحمتِ نقل را تحمل گشتہ سررشتۂ ارادت و اخلاص را از دست نداد جزاہ اللّٰہ فی الدنیا والآخرہ مقرر است کہ ہیچ علم وفن در قومے بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیراکہ مصطلحات بمنزلۂ امارات واشارات می باشد کہ بر چیزے دلالت می کند وایں امر در ہر قومے وہر ملکے کہ بہ تدوین وترتیبِ علوم وفنون رو آوردہ مشاہدہ میرود تازیاں چوں دریں میدان قدم فراتر نہادند وضعِ مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحاتِ اقوامِ غیر بکمالِ خوبی انصرام دادند ازانجاکہ زبانِ تازی نسبت بہ دیگر السنہ باخود فصحتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام ایں مہم دقتے بیش رو نداد بنابریں می تواں گفتن کہ تازیاں در وضعِ مصطلحات محتاج السنۂ دیگراں نبودہ اند اما امرے کہ موجبِ حیرت است آں است کہ

ؐ اشارہ بنام آں عزیز است ۱۲ منہ

اہلِ عجم دریں معاملہ تقصیراتے ورزیدہ اند کہ دال است بر ضعفِ ہمت ایشاں یا بر بے بضاعتیٔ زبانِ پارسی۔ چہ ایشاں در ہر شعبۂ علم و فن بر مصطلحاتِ زبانِ تازی اکتفا نمودہ اند۔ اما ماہر بسبب نیکو داند کہ ایں تقلید در ہر مقام منتجِ نقص است چنانکہ در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحابِ عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم بہ تقلیدِ تازی مدخولِ حرفِ جر را مجرور گویند با آنکہ ہیچ از نشانِ جر دروے پیدا نیست ہمچنیں علامتِ فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامتِ مفعول نصب است مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامتِ رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با ایں ہمہ القابِ مرفوع و منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و ایں نیست مگر از تقلیدِ کورانہ تازیان و طرفہ اینکہ در اردو زبان نیز ہمیں تقلیدِ رہزنِ ہندیاں شدہ ہماں مصطلحاتِ تازی را در اردو جا دادہ اند۔ بالجملہ عجمیاں در وضعِ مصطلحاتِ علوم و فنون ہیچ از خود نتراشیدہ اند بل دریں باب بکلی بر آثارِ قدمِ تازیان گام زن آمدہ اند و چوں چنیں است مؤلفِ خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ ہماں مصطلحاتِ اصحابِ عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحثِ علمِ معانی پرداز۔ ہر چند در بحث بعضے از مسائل کہ مخصوص[1] بزبانِ تازی است۔

---

[1] مسائلِ اِنّ و لاء عاطفہ و انّما و ضمیرِ شان و قصہ و لامِ تعریف وغیر ذالک را در زبانِ پارسی نشانے یافتہ نمی شود ۱۲

دستے عظیم رو داده اما مہما امکن در تفحص تراکیب پارسی کہ با تازی مطابقت دارد تقصیرے جائز نداشتہ و در فراہم آوردن امثلۂ فارسیہ تقاعدے نورزیده و با اینہمہ مشکلاتے کہ دریں تالیف رو داده چوں دریں باب انموذجے از اکابر مؤلفان عجم در دستِ مؤلف نبود۔ اگر بعضے از تشریحاتِ مسائل ضرور یہ مہمل مانده و در بعضے دیگر زلّتے روے داده باشد چشم از خلّصِ احبابِ نکتہ شناس آن است کہ بر شیوۂ پاک طینتانِ گزیده آئین مقولہ ؎

والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نہادِ خاطرِ عاطر ساختہ مؤلف را دریں باب معذور دارند۔ کما قلت

؎ حقیقت شناسانِ معنی نظر — نگمارند بر عیب چشمِ ہنر

نظر بہ تسہیل تبویب کتاب را در پنج بہره ترتیب داده آمد

بہرۂ نخستین در متفرقات کہ ہر چند جزوِ علم بلاغت نیست اما از جہتے تعلق بہ بلاغت دارد و دبیر بلیغ را از دانستن آں چاره نیست

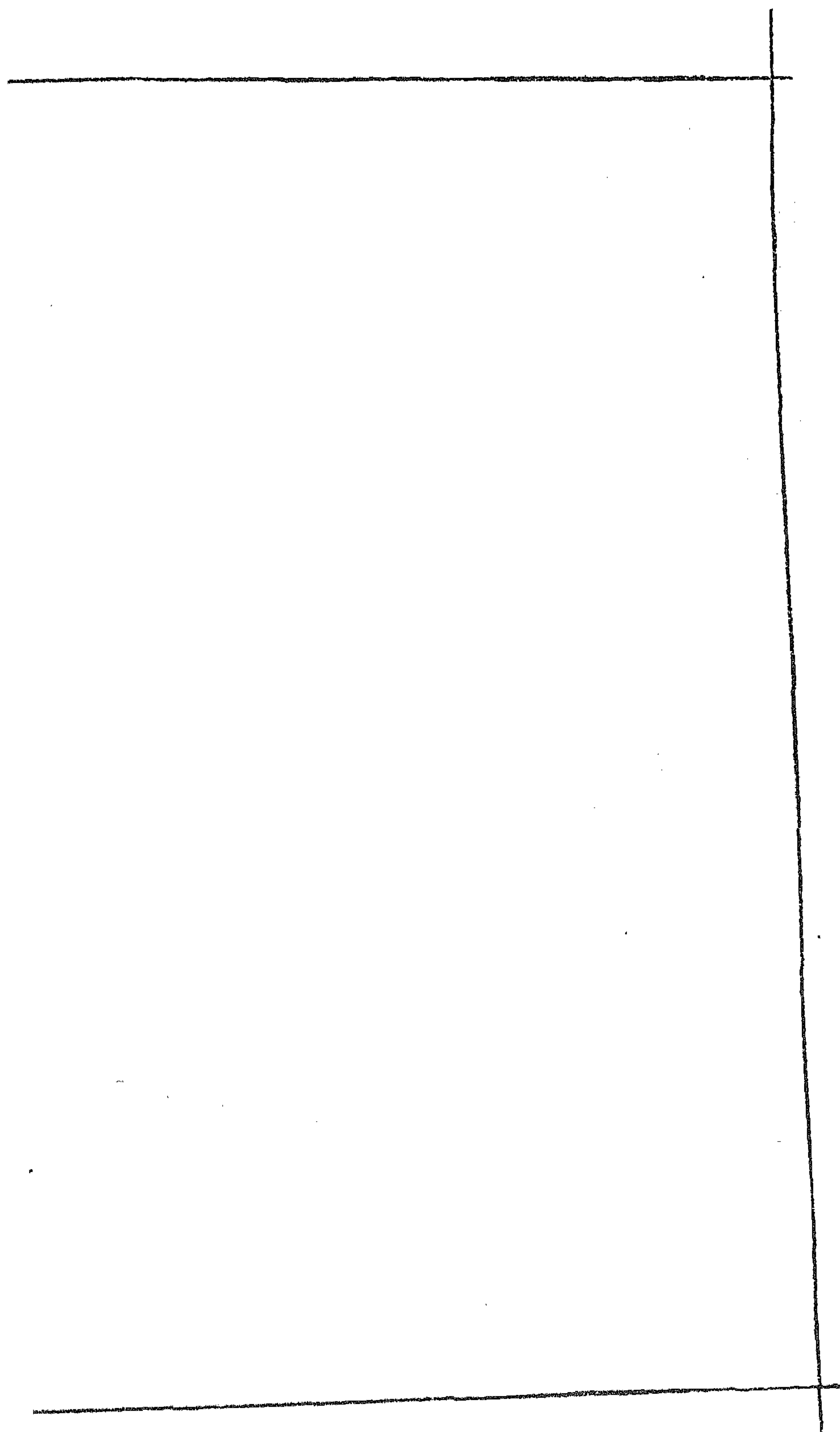
بہرۂ دویں در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

بہرۂ سیّمیں در علم بیان

بہرۂ چہارمین در علم بدیع

بہرۂ پنجمیں در موازنہ و تنقید کہ اہم مقاصد ایں کتاب است۔

وافوض امری الی الله وبہ ثقتی وعلیہ اعتمادی

مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعانِ نظر در احوالِ اشیاء مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ اشیاء عالم را بہ یکدیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسب الفاظ است و الفاظ واسطۂ اظہارِ آں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در ہمہ کائنات ساری است۔ و ہیچ شئی کہ از حیزِ عدم لباسِ وجود پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ۔ و فہم ایں نقطہ موقوف است بر فہم اتحاد مادہ اشیاء۔ چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ۔ اَوَلَمْ یَرَالَّذِیْنَ کَفَرُوْا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنٰھُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ ط و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بر مواد آنہا از مبادی عالیہ فائض گشتنہ کہ بحکم فَالْمُدَبِّرٰتِ اَمْرًا از مبدء فیاضِ حقیقی مہبطِ خیرِ محض اند چنانچہ ایں معنی در کتب حکمیہ بہ دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ مُدلّل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحمّلِ شرح و بسط آں ندارد و ایں نوع ربط در اشیاء مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحادِ زمان و مکان و غیر ذلک می باشد۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ باشی تامل کن در کیفیت ربط اعضاء انسانی کہ ہیچ یک از آں از دیگرے

مستغنی نیست۔ پس آنچہ در عالم صغیر مسلم است در عالم کبیر نیز مسلم خواہد بود۔ و
میانِ ذوی العقول علت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
و فہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبت الہی تعلق دارد۔ و مزاولتِ اصولِ حکمیہ
را درآں دخلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراکِ عللِ خفیہ قدمے
راسخ نیست و آنچہ تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکمِ قطرۂ از محیط اعظم دارد۔
و باید دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلیغ موقوف بر ہمیں قانونِ
ربط اشیاء است و ایں وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلماتِ مفردہ
بکلی آگاہ باشد۔ و ایں معنی خاصہ ذات خداوندی است و بس۔ ماہر ایں
فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوقِ
سلیم بہرہ ندارد دریں باب عربدہ نکنی۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیودِ رسوم جدلیہ
مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیاتِ نفسانیہ موقوف
است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدانِ صحیح لازم آن است۔
و بلید را ازاں حظے نہ۔ و ملحق بہ قانونِ ربط اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ
والمعانی است کہ اکابر فضلاء بطریقِ عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل
شدہ اند و بعضے آں را محل نظر گماں بردہ اند۔ والحق اگر صاحب فراست
صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ انزائے اشیاء نیکو تامل نماید ہر آئینہ متانت
رائے طائفہ اولی بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ امرِ

وضع لغات در ہر قومے و ہر ملکے در مبدء حال موقوف بر الہام فیاضِ مطلق بوده است که آثار فیض رحمتش رَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرّه کائنات را محیط است۔ ہمچو بچہ کہ چوں از رحمِ مادر بیروں آید طلب شیرِ مادر میکند۔ و بتدریج از اغذیۂ لطیفہ میل بہ اغذیۂ ثقیلہ میکند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهٗ ثُمَّ هَدٰی اے موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیتِ موادِ اعیان اقتضائے ہماں امرے کند کہ در بدّوِ فطرت در آں ودیعت نہادہ اند۔ ہمچنیں کلمات موضوعہ بہ ازائے معانی در بدوِ فطرت بصورت اصواتِ بسیطہ کہ مادّۂ تکوین حروفِ ہجا ست ظہور یافت و آں اصواتِ بسیطہ با موادِ اعیان نسبتے مخصوص داشت بہ بیں تا وضعِ لفظِ گسستن و وضعِ لفظِ شکستن چہ طور با ہم دیگر تباین کلی دارد۔ چہ اوّل بر انفصالِ اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصالِ اجزائے چیزے کہ از قسم چوب و سنگ و آہن و غیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در ماسبق مذکور شد یعنی تلفظ ہر دو جدا گانہ با ہیئتِ چیزے منفصل الاجزاء نسبتے مخصوصہ دارد و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چوں افرادِ نوعِ انسانی را در مدارج کمال نوبت بارتقاء طبعی رسید ہماں اصواتِ بسیطہ از ہیئتِ بساطت بہ ہیئتِ ترکّب مائل شدہ بصورتِ کلماتِ موضوعہ ظاہر شد۔ و چوں ہیئت

اصوات بسیطۂ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بر وجودِ موادِ اعیان علی اختلاف المراتب مرتب گشتہ و بطریقِ لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں گفتن کہ اعیان و کلمات ہر دو از یک سرچشمۂ حکمتِ ازلی آب خوردہ و اگرچہ بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک حقیقت واحدہ متفرع گشتہ و چوں فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیتِ کلمات اوّل را بر ثانی تقدم زمانی است

بداں کہ مقصود از ایراد ایں بحث دریں مقام آن است تا بدانی کہ ہر کس کہ از حقیقتِ وضعِ مفرداتِ کلمات آگہی ندارد و از اطلاقِ لفظ در محلِ مناسب ہم آگاہ نباشد و از ایں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب و ترتیب الفاظ راہِ غلط مے روند۔

بہرۂ نخستین
خفّت و ثقلِ الفاظ

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ از ان است۔ چہ توّالی حرکات و اتحادو

تقارب مخارج در کلمه موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں کلمه پس لفظے که از توالی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں بر زبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد ۔ و در بعضے از الفاظ توالی تشدیدات هم موجب ثقل کلمه می باشد خواه ایں معنی در یک کلمه متحقق گردد یا دو کلمه یا زائد ازآں که بقاعده ادغام به یکدیگر موصول باشند اما کلا ایں صورت مخصوص بزبان تازی است و اغلب که چوں کلمات پارسی را بمیزان مذکور هوازنه کنیم چناں بوضوح مے پیوندد که ثقل در زبان پارسی در یک کلمه یافته نشده ۔ چه توالی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج دریں زبان نادرالوجود است ۔ و در هیچ یک از کلمات پارسی بیش از دو حرکت متصل به یکدیگر نظر نیامده ۔ نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سه حرکت یا زیاده در کلمات متعدده امکان وارد و در تازی سه حرکت در یک کلمه و از چهار تا هشت حرکت در کلمات متعدده بر طریق تتابع و توالی بلا مضائقت جمع شدن مے تواند مثلاً در جمله ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعثَرَیٰ هشت حرکت بشمار مے آید و چوں در همیں جمله حرف فا و کلمه لِمَ که از معنی استفهام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعثَرَیٰ شماره حرکات متوالیه تا بیازده مے رسد و اگر در همیں جمله تصرف زائد خواهی ارم نام شخصے را بطریق فاعل فعل زیادت کنی و بگوئی قَالَ اَرَمُ فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعثَرَے به بیں که شماره حرکات متصله تا به پانزده مے کشد وَهُوَ کَمَا تَرَے و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در باب خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد - اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد - زیرا که حروف مخصوصہ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راہ نیست و اکثر منشا ثقل ہماں حروف مے باشند و ازیں جاست کہ اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال[1] و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است وچوں امتیاز حروف زائدہ و اصلیہ نیز از خصوصیات زبانِ تازی است - وہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنا بریں ابنیۂ کلماتِ تازی در کلماتِ ثلاثیہ غیر مجردہ از حیز احصا افزوں است بخلافِ زبان پارسی کہ امتیازِ زیادت و اصل حروف را در آں مدخلے نیست و بیشتر کلماتِ زبان ثنائی و ثلاثی و رباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبانِ تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافتہ نشدہ الا در مبہمات وچوں قیاس حروفِ زائدہ در ابنیۂ ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجردہ راہ یابد ترکیب بعضے از کلمات تا سباعی مے رسد - پس لامحالہ تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد - و تشدید حروف کہ لازمِ عمل ادغام است ہم از خواصِ زبانِ تازی است - چوں دریک کلمہ یا دو و یا زیادہ ازاں عمل ادغام را بکار برند بضرورت صورتِ تشدید بہم می رسانند - و ایں معنی در زبانِ پارسی مفقود است نعم لفظ خرّم و فرّخ را پارسیاں مشدد خواندہ اند و ایں ہر دو مرکب اند - وگاہے لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدد می خوانند - مثلاً لفظ زردشتکہ

[1] ابدال در بعضے از کلمات پارسی یافتہ می شود - ۱۲ منہ

وصیغۂ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلک وحکیم فردوسی لفظ کشتی را ومولوی نظامی لفظ پری بالضم را مشدد آوردہ اند۔ وہر دو بزرگوار از فحولِ شعراء زبان پارسی ہستند۔ اما این معنی مستند بضرورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے تواں گفتن کہ تشدید را در وضع کلمات پارسیہ مدخلے نیست الا بندرت وبرنادر حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاع طبیعیہ بلاد وامصار مختلفہ بریک وتیرہ نیست۔ و ریاح ومیاہِ دیار وبقاع را بامزجۂ مردم آں جاہا مناسبتے مخصوص است۔ وقویٰ فطریۂ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب شتّیٰ نشو ونمای پذیرد۔ وعضلات واعصابے کہ در جرم کام وزبان ومجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت وخشونت ولطافت وکثافت دریک مرتبہ نتواند بود والفاظے کہ مردم آں بقاع بداں تلفظ مے کنند خفت وثقلِ آں موقوف برلطافت وکثافت عضلات واعصاب وآلات اصوات ایشاں می باشد۔ وبہمیں معنی اشارت رفتہ درکلام مجید بالفاظِ اِختِلافُ اَلسِنَتِکُمْ وَاَلْوَانِکُم چہ لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان کہ پارۂ گوشت است وبطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ بمعنی کرۂ جرم مخصوصہ منورہ وضوء آں ہر دو مستعمل است۔ واین اختلاف اوضاع بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق وعاداتِ مردم نیز بہماں نسبت متحقق است چوں این مقدمہ ممہد گشت می گوئیم کہ تلفظ کلماتِ

بقاعِ مخصوصہ بر مردم بقاعِ اُخریٰ کہ بُعدِ مسافتِ ممتدہ میاں آنہا ثابت است خیلے دشوار مے اُفتد۔ نعم بمزاولت و ممارستِ سالیان دراز فی الجملہ معتاد مے شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است بنا بریں می تواں گفتن کہ کلماتِ لغتے بہ نسبتِ مردمِ لغتِ غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ واگرچہ ایں امر در حق اہل آں لغت قرینِ صواب نیست ۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس تلفظ تا و دال را بمخرج تا و دال ہندی و اہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا و دال ہندی را بمخرج تا و دال تازی تلفظ مے کنند ۔ و وجہش ہماں است کہ در ماسبق بتمہید ذکر یافت ۔ وچوں ایں نوعِ خفت و ثقل کلمات بہ اضافتِ مردمِ اہلِ آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخفت و ثقل اضافی تعبیر مے کنیم فتأمل و تدبر ۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاح ترادف اکثر بر السنۂ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین و مولفین ہم بترادفِ الفاظ قایل شدہ اند والحق کہ در اطلاقِ ایں لفظ مسامحتے ورزیدہ اند و الا ترادفِ الفاظ حقیقتے است کہ نزدِ ماہرینِ السنہ اصلے ندارد زیرا کہ وضع مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جداگانہ اعتبار یکہ در وضعِ یک

کلمہ معتبر است غیر آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمہ دیگر ملحوظ است۔ کما مرّ آنفاً۔
واگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وا رسد و بمعیار بصیرت ناقدہ سرہ را از
ناسرہ باز داند بسہولت دریابد کہ ہیئت مخصوصہ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات
و سکناتِ آں بہم میرسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعوی و تزییف
ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضع نظر بہ اختلافِ معانی در وضعِ
الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکران و ختلی و خنگ و بادپائے۔ و ہیون
و رہ انجام وغیرہا ہیئیاتِ مختلفہ قرار دادہ۔ و اختلاف ہیآت خود دلیل است
بر اختلافِ اعتبارات۔ و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغایرِ معانی است ہمچنیں
بسیارے از نا محققاں کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گماں می برند
کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مئات میرسد و از تقریر یکہ مذکور
ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ بالجملہ حقیقت ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ۔ نعم
اگر وجود ترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است وغیر ازیں نہ۔ چنانچہ می
تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل واگرچہ[1] در مجاری
استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقفِ لغت و اشتقاق
مخفی نتواند بود و اگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ قائل شدہ

[1] و فہم ایں معنی کہ ابل مترادفِ جمل نیست موقوف است بر فہم اعتبارے کہ واضع ہنگام وضع آں را
ملحوظ د[illegible] و ایں امریست کہ کم کسے از علمائے محققیں بدیں رتبہ اعتبار یافتہ[illegible]

اندو این خود دلیلے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ما دریں باب مقلدِ دیگراں نیستیم و مع ذلک می تواں گفت کہ قولِ ایشاں بہ ترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیاں تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظِ دیگر قرار دادہ اند و ایں معنی موجبِ نقض دعویٰ ما نیست فافہم فانہ دقیق۔

علمِ ادب

ادب محرکۃ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیرکی و نگہداشتِ حدِ ہر چیز است۔ و از قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمہ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح مے پیوندد کہ علمِ ادب علمے معین نیست۔ تا تعینِ مفہوم آں کردن بتوانیم بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب مے نامند۔ و صاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دوازدہ قسم است ہشت اصول بدیں تفصیل۔ لغت، صرف، نحو، اشتقاق، معانی، بیان، عروض۔ قافیہ۔ و چہار فروع بدیں نمط علم رسم الخط و علم قرض الشعر و آں علمے است کہ امتیاز کردہ مے شود بداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم انشا، نثر از خطب و رسائل، و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و بالجملہ ادب قومے عبارت است از مجموعِ نثر و نظم آں قوم و از ینجا ست کہ ماہر نثر و نظم قومے را ادیبِ زبانِ ایشاں گویند

ولابدّاست کہ چنیں کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است کہ ادیبِ کامل باشد۔ وشاعری امرِ طبیعی است ولہذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن وکمالِ ادیب آن است کہ بہنگامِ تکلّم اورا در اظہار آنچہ کہ مطمحِ نظرِ اوست دقّتے رو ندہد۔ و در فراہم آوردنِ ہر گونہ الفاظ کہ بلاغتش مقتضیٔ آن است قادر باشد۔

ہر چند اربابِ فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلّ حزبٍ بِمَا لَدَیْہِمْ فَرِحُوْنَ در مدحِ آن خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظرِ ایشان فنونِ اُخریٰ در برابر فنِ ایشان وقعتے بیش ندارند اما شکّے نیست کہ فنّے از فنونِ حکمت و دانش در ملّتِ قومے رواج نیافتہ کہ از سر چشمۂ ادبیاتِ آن قوم سیراب نشدہ باشد ونخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم وفن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بر وجہِ کمال بہم نرساند واین معنی دلیلِ واضح است بر احتیاج آن علم و فن بسوئے علمِ ادب کہ متکفّلِ آن است واز ہمین است کہ ادیبِ کامل ہر گونہ خیالات را بسہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگران را میسّر نبود وصدقِ این مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنّفان علمے یا فنّے نظر و اریسیم یکے از آن ہر دو در ایضاحِ معنی وسلاستِ الفاظ وعذوبتِ بیان تا بجائے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلمان را در فہم عبارتش اشکالاتِ زائدہ

روئے مید ہد۔ وجہش آں است کہ آن یکے را از ادبیات بہرۂ کافی و حظے وافی حاصل است و آں دیگرے از حسن ادا کہ از لوازم ادیب است چیزے با خود نداشتہ است۔ وہمیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر مستمعین بطلاقت وذلاقت اتمام حجت می تواند کردن و دیگرے از اظہارِ معنیٔ مقصود چوں خر در گل فرو مے ماند۔

وبالجملہ ضرورتِ ادب بیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال اُفتد زیراکہ ترقیۂ قوائے عقلیہ وافادۂ بنی نوع و اصلاح ہر گونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بداں است۔ و برماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودن قومے در ادبیات دلیل بر جمود آں قوم است۔

اسبابِ ترقیۂ شؤونِ ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات وسیر و تواریخ دارد۔ چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور وخوضے رود چناں بوضوح مے پیوندد کہ چند انکہ قومے در تحقیقِ موادِ شتّی روئے بایجاد و اختراع آوردہ فنونِ متفرقہ را در سلسلۂ تدوین و ترتیب می آرند حاجتِ ایشاں بوضع مصطلحات جدیدہ یوماً فیوماً ترقی مے پذیرد۔ واگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بزبانِ دیگر رجوع مے نمایند تا بتدریج

نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت ے گراید کہ دیگراں دریں باب محتاجِ ایشاں می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصفِ جامعیتِ علوم وفنون متصف میگردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغاز زمانِ استیلاء وانجامش تا او آخر قرنِ ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافتہ وتاچند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است - امابے آنکہ اسلامیاں علوم وفنون اہلِ مصر ویونان را در مکاتیبِ خویش جادہند زبانِ تازی را بہ لقبِ اُمّ الالسنہ یاد نہ کردند و وکفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مبادکہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد - وتازیاں گوئی دریں میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند - وجہش بر ظاہر است زیرا کہ مذاقِ شعر در طبائع ایشاں از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند تلمے تواں گفتن کہ ایں فن نزد ایشاں ما بہ الامتیاز قرار یافتہ وہم مخصوص برجال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص بارجال ہم پائے ایشاں راہ رفتہ اند وازینجاست کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند/ اما آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے مے نماید مبنی بر اصولِ تشبیہ واستعارہ وکنایہ مے باشد وایں نوع اصول موجب ازدیادِ بلاغت مے افتد زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بر وجہے بر دیگراں عرضہ مے دہد کہ در اظہارِ ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقہ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ - واگر کسے گوید کہ مصور و سنگ تراش ہم

بر دیگراں نقش چیزے را بعینه در نظر دیگراں جلوه مے دهند دعوی خصوص شعور در باب وقعتے ندارد بجوابش میگوئیم که بلے آنچه گفتی براستی نزدیک تر است اما ظهور کمال مصوّر و سنگ تراش بیروں از محسوسات خارجیه اثرے ندارد- کیفیات نفسانیه باطنیه را نتوانند بر دیدهٔ نظارگیاں جلوه دادن- بخلاف شاعر بلند پایه که دسترس آں دارد که حقائق خارجیه و باطنیه هر دو را به نحویکه خواهد در لباس تشبیه واستعاره بر دیدهٔ اعتبار جلوه دهد- و بالجمله اثرے که از شعر بر ادبیات قومے متصوّر است قیاس آں از محاورات عامة الناس می تواں کردن- چه زبان شعرا را در طبقات اهل آں بروجه استناد و استشهاد معتبر دارند- و چوں بنائے کلام شعرا مبنی بر اصول تشبیه ومجاز مے باشد که در انبساط و انقباض نفس اثرے عظیم دارد- بنا بریں طبائع اهل روزگار مستعد آں باشند که آں را بحسن قبول تلقی نمایند- اما شمارهٔ شعرائے قومے که زبان ایشاں را میزان استناد و استشهاد مے سنجند در هر قرنے و قومے بیشتر نبوده است چنانکه بر ماهر ادبیات قومے مخفی نیست-

واز جملهٔ اسباب ترقیهٔ ادبیات قومے علم سیر و تواریخ است- چه کارکرد ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجداں و مخترعاں و مؤلفاں آں قوم همه در کتب سیر و تواریخ سمت تحریر یافته برائے ضروریات ایشاں بطریق یادگار بر صفحات روزگار پایدار مے ماند- والحق کتب تواریخ را در ادبیات نثر بهرهٔ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم که تکمیل ادبیات قومے

بغیر از کتب فنِ تواریخ متصوّر نیست۔ مؤرّخ مردے باید فاضل از طریق استدلال
آگاہ تا نتائج را با اسباب آں ربط صحیح دادن تواند۔ و در زمانے کہ تالیف دست
برآرد مہارت کلی داشتہ باشد۔ شاعر و مورّخ ہر دو زباندان مے باشند اما فرق میانِ
ہر دو آں است کہ شاعر صورتِ بیان را برنگ ریزیٔ تشبیہ و استعارہ چناں پرداز
مید ہد کہ موجبِ استغرابِ مستمعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و
غلو امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می اُفتد۔ و سرّ ایں امر آں است کہ شعر تا بزیور
تشبیہ و استعارہ مزیّن نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و ایں معنی البتہ سنگِ راہ
مقصدِ مورّخ میگردد زیرا کہ مؤرّخ را ناگزیر است کہ واقعاتِ مدنیہ و حوادثِ
سیاسیہ و ترقیاتِ علمیہ و عملیہ را بصورتِ اصلیہ آں جلوہ دہد۔ تا موجبِ اعتبار
دیگراں آید۔

و از جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے دیانات و شرائع آں قوم است
و ازینجاست کہ محققین اَلسنہ متفق ہستند کہ ملّیات را درین خصوص دخلے عظیم است۔
والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملّتِ ایشاں بودہ است۔ و
اصل دریں باب آں است کہ تعلیمِ مذہب و ملّت موقوف است بر کتبِ
سماویہ و صحفِ الہامیہ و ایں نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ عامۂ ناس
را دسترسِ آں نباشد کہ بے تعلیم و تعلّم بر مفہوم آں عبارات آگاہ گردند بنا بریں
احتیاج بہ سفرِ تنگِ آں داعی گردد تا کوتہ دستاں و کم سواداں را در فہم آں سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتبِ سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرحِ عبارات آں تودہ برتودہ شروح و تفاسیر تالیف کردہ اند۔ وبالجملہ ملت وکیشِ قومے را کہ اساس آں بر تعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیۂ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است وآنچہ در مبحثِ ترقی و تنزلِ ادبیاتِ قومے از تذکرآں چارہ نیست آن است کہ قومے کہ مالک ازمّۂ جہانداری و ماسکِ اعنّۂ کامگاری باشند بضرورت در انکشافاتِ علومِ جدیدہ و اختراعاتِ فنونِ متنوّعہ و ایجادات و مصنوعاتِ مختلفہ سعی ہرچہ تمامتر بکار مے برند۔ وبدیں نہج در محاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ راہ مے یابد و نطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد۔ گوئی عروج و دولتے در ترقیۂ ادبیاتِ قومے دخلے عظیم دارد۔ و انحطاطِ آں موجب زوال ادبیات ایشاں است وبس۔

خصائص زبانِ پارسی بداں از تازی امتیاز دارد

ازجملہ امورےکہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است۔ خاصۃً کسانے را کہ متصدیٔ ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر و بالعکس آں باشند علم بہ بعضے از خصائص پارسی است و ہرچند بیان آں بروجہ استیفاء دشوار است اما بہ استقراء ناقص بہ ضبط آں مے پردازیم۔

اوّل اینکہ پارسیاں درزبان خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند- صیغۂ فعلے را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند- وہمیں حالت در استعمال اسمائے اشارات و اسمائے موصولات وضمائر بارز باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است وعجب تر آنکہ عدم امتیاز مذکور بر مستمعین دشوار نمے آید- بل از سیاق وسباق کلام بسہولت تمام فاعل ومفعول را درمے یابند- حاجت بقرینۂ لفظیہ نمے افتد-

دوم- مدارج فاعل درزبان پارسی شش است ودر تازی ہژدہ- وجہش اینکہ صیغۂ تثنیہ مخصوص بزبان تازی است بپارسی نشانے ندارد-

سوم- در پارسی رعایت تطابق فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری است- فاعل ظاہر باشد یا مضمر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد- یا تثنیہ یا جمع صیغۂ فعل را واحدے آرند- اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میان صیغۂ فعل وفاعل ضروری است-

چہارم- پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند- کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز مے دہند- بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند-

پنجم- در پارسی برائے ساختن صیغۂ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ-

بل موقوف بر سماع است و ایں مشکلے است مرطالبانِ نوآموز را کہ بدون ممارست روزگارے دراز حل آں دشوار است۔ اما در تازی مشکلے دیگر روئے میدہد وآں قوانین معتل و مہموز است کہ در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و ادغام و اسکان و تحریک اجراء می یابد۔ و مبتدیاں بل بعضے از محصلان نیز در اخذ صیغہ معینہ فرو مے مانند و بدقت و تامل تصحیح آں مے کنند۔

ششم۔ دقتے کہ در تعیین معنے لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند۔ و ایں مرحلہ ایست ادق من الشعر و احد من السیف کہ در آں شاہسوارانِ عرصۂ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمدہ و از جادۂ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوِ زیاں افتادہ اند کما لایخفے علی من لہ نظرٌ فی کتب القوم۔ و از ینجاست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنی لام تعریف کہ در معانیِ مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ و ازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات طویلہ شرح میدہند بکلی فارغ است۔

ہفتم۔ آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف و ہم منفصل بالفاصلہ مے آرند و در تازی انفصال جائز نہ۔

ہشتم۔ پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و ہم موخر از وے ذکر میکنند و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میانِ موصوف و صفت روا نہ۔ الا بطریقِ شذوذ نظر بہ ضرورتِ شعری۔ و در تازی مطرد است

نہم - پارسیاں اصلا در ترکیب اضافی فصل نمے کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ مے آرند -

دہم - ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد -

یازدہم - باب بنا و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص بزبان تازی ست و در پارسی نشانے ندارد

دوازدہم - تعریف مبتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثریت آں جمہور نحاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد -

سیزدہم - مسئلہ عوامل لفظی و معنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد ہیچ نیست نعم بعضے از حرف افادہ معنی مخصوص می کنند - اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمے کنند - چنانچہ در جملہ " زید در خانہ نشستہ است " بہ تتبع تازی میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدار و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور مے خوانند در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد

چہاردہم - تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنا نہ -

پانزدہم - در تازی اسما و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزان مخصوصہ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست -

شانزدہم - در تازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کند کہ آں را بہ خصائص ابواب مے نامند - و در پارسی ایں گونہ خصائص مصادر را نشانے یافتہ نشدہ -

ہفدہم - امالہ در زبان پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت

راه یافته و در تازی عام است۔

ہژدہم۔ ہیچ کلمہ در زبان پارسی متحرک آلاخر نیامدہ و در تازی عمومے دارد۔

نوزدہم۔ ہای مختفی و واو معدولہ و واو و یای مجہول را در تازی راہ نیست۔ و در پارسی بطریق عموم۔

بستم۔ حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبارے نیست و در تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند۔

بست و یکم۔ اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الابطریق نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است۔

بست و دوم۔ در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنیٰ اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ۔

بست و سوم۔ در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بضرورت شعری در بعضے از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است۔

بست و چہارم۔ اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورت خاص کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند۔

بست و پنجم۔ در پارسی ضمیر مجرور را گاہے جدا کردہ بلفظ مضاف اتصال دہند و این بیشتر در نظم اتفاق افتد۔ سعدی گوید ؎

خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد زمین بوس قدر تو جبریل کرد

اے خدا ثنائے تو گفت و تجبل کرد و در نازی قطعاً منفصل از مضاف نمے آرند ⁂

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانے بزبانِ دیگر استعمال کنند وضع[1] کہ آنرا در اصل زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیّر می گردد۔ و ایں تغیّر یا در ہیئت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس۔ و یا در معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنی معین وضع کردہ باشد و در زبانِ دیگر بہ ازائے معنی دیگر در آرند۔ نہ بطریق مجاز کہ آں از دواعی دیگر است و ایں از دواعی غیر آں۔ و پارسیاں ایں ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز داشتہ اند و ایں تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبان منسوب الیہ حاصل است جائز نیست۔ اما چوں اساتذۂ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مقرر و مسلم خواہد بود۔ واحدے را در آں مجال حرف زدن نہ و ہم جائز است کہ کلمۂ پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیر ہیئت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ لفظ مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند۔ زلالی خوانساری گوید ؎

[1] مراد از وضع حقیقی ست کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف بہ کلمہ حاصل شود

خرامانش به قصر خویشتن برد — بهشتے را به مهمان چمن برد

یعنی بمهمانی چمن برد۔ سعدی گوید ؎

که باشند بہشتِ گدایانِ خیل — به مهمانِ دار السلامت طفیل

ولفظ حور بالضم را که جمع حوراء است مفرد قرار داده بلفظ حوراں جمع کنند۔ سعدی گوید

؎ حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیاں پرس که اعراف بہشت است

وگاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچه دریں شعر ؎

آں ماه دو ہفته در نقاب است — یا حوریِ دست در خضاب است

وحافظ گوید ؎

شکرِ ایزد که میانِ من و او صلح فتاد — حوریاں رقص کناں ساغرِ شکرانه زدند

وازیں قبیل است لفظ صور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا که

پارسیاں گاہے واحد قرار داده بقاعده فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند خاقانی

گوید ؎ اے رنگ آمیزِ ایں گہرہا

وے از تو گدازشِ صورہا

نظیری گوید ؎

نیست گر دیوانه جائے تعجب بہر چیست

کز عجائبہائے دوراں دیو را خاتم رسید

ہم او گوید ؎

غمزۂ تاخت خوش قرین نااہل　　گرد و اسرار ہائے پنہان فاش

صائب گوید ؎

ہر چند صائب میر دم سامان نومیدی کنم　　زلفش بدستم میدہد سر رشتۂ آمالہا

و لفظ صیقل را کہ صیغۂ صفت مشبہ است بمعنی فاعلیت را متضمن بمعنی مصدر قرار دادہ علامت فاعلیت بحرف گر در آخر او ضم کنند ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گر آئینۂ ادراک کنم　　تیرہ گردید دل از زنگ ہوس پاک کنم

و ہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزائید ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حور　　ز دستش نگیرم شراب طہور

و گاہے اسم ظرف عربی را کہ بر وزن مفعل باشد بمعنی مصدر قرار دادہ علامت اسم ظرف بقاعدہ پارسی بدان ضم کنند۔ ہلالی استر آبادی گوید ؎

تا مباد آگاہ از ذوق گرفتاری شوند　　میکنم آزاد طفلان را از مکتب خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزلگہ مقصود کجاست

ایں قدر ہست کہ بانگ جرسے می آید

و گاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ تر کہ افادہ معنی تفضیل کند بیفزایند خواجو کرمانی گوید ؎

مرا ز میکده پرهیز کردن اولیٰ تر
که گفته اند به پرهیز به شود بیمار

سعدی گوید ؎

ترک احسانِ خواجه اولیٰ تر　　کاحتمالِ جفای بوّابان

ولفظ مسلم که به سکون سین وکسر لام است بقاعدهٔ پارسی جمع نموده مُسلمان بکسر لام گفته اند واین قیاس بجائے خود درست است اما پارسیان درین لفظ عجب تصرفے بکار برده اند یعنی بفتح سین وسکونِ لام مفرد قرار داده به جمعش مسلمانان گویند۔ حافظ گوید ؎

مسلمانان مرا وقتے دلے بود　　که با وے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید ؎

اے مسلمانان فغان از دور چرخ چنبری
وز نفاق ماه وقصدِ مهر وکیدِ مشتری

ولفظ کافرا به رعایت قافیه بفتح فا مے آرند۔ واین عام است ودر اشعار اساتذه مطرّد۔ وهمچنیں در بعضے مصادر عربیه بقاعدهٔ فارسی علامتِ مصدر زیاده مے کنند۔ چنانچه در طلب وفهم ورقص که مصادر ثلاثیه اند طلبیدن وفهمیدن ورقصیدن استعمال کنند وگاہے کلمه پارسی را بقاعدهٔ عربی بصیغه صفت تثنیه مے آرند۔ محبی اصفهانی از لفظ زلف صیغه اسم مفعول مشتق مے کند ؎

مؤلف

چوں شود دلبر بدولت میرسد عاشق
خط مشکیں او خاصیت بال ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریک نسیم خاطرم آشفتہ می گردد
بجود رائی سر زلفین دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرف یاء وتاء ملحق ساختہ کمال راکمالیت گویند۔ سعدی گوید۔ ؎

اگر مانند خسارت گلے در بوستا نستے
زمین را از کمالیت شرف بر آسمانستے

وگاہے لفظ امنیت را بمعنی امن مے آرند ؎

ظہوری ایں سخن باور ندارد
کہ در ملک خطر امنیتے نیست

ولفظ تسلی وتمنی وتماشی کہ بحرف یاء ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلا وتمنا وتماشا آوردہ اند وہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعل است بمعنی متسلی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلی مے شود ورنہ
بہ آہو نسبت دوری است چشم شوخ لیلیٰ را

ومؤلف راست ۔ ؎

بصبر ہیچ تسلی نمے شوم روحی
بیا بنالہ دل عالمے خراب کنیم

وازہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاہ شدن ولفظ عِذار را کہ بمعنی خط رخسار است بمعنی رخسار استعمال[1] کنند۔ ؎

دل عالمے بسوزی چو عذار برفروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمیکنی مدارا

وگاہے بر لفظ پارسی الف ولام تعریف بقاعدۂ عربی داخل کنند ؛

منثور ومنظوم

سخن اعم ازینکہ منثور باشد یا منظوم از جملہ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانع حقیقی با قدرتِ کاملہ وحکمتِ شاملۂ خویش آں را بحلیۂ نطق بیاراست و نطق را ذریعۂ اظہارِ سخن ساخت۔ واختلافِ السنہ برطبق اختلاف عوارض طبعیۂ امکنہ و بلاد پدید آمد۔ اگر فطرت انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح ومہمات تمدن و معاشرتِ نوعِ انسانی است نمی بود۔ ہرآئینہ سلسلۂ نظام عالم بدیں خوبی کہ مے بینی بہ فسادے انجامید۔ ومقصد سخن آن است کہ متکلم ما فی الضمیر خود را در الفاظ بر دیگراں عرضہ دہد۔ وایں امر فطری است کہ تصنع وتعمل را در آں دخلے نیست و ایں قدر چنانکہ متعارف است بیشتر درصورتِ کلام منثور وقوع مے یابد چہ منظوم

[1] می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است ۔ ۱۲ منہ ؛

امر صناعی است و پیدا ست کہ طبیعت بر صناعت مقدم است بنابریں کلامِ منثور بر کلامِ منظوم مقدم باشد۔ واحدے را در آں مجال سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں مے بود بایستے کہ ہمہ افرادِ انسانی در کلامِ منظوم حرف میزدند۔ و افلیس فلیس و چوں انتظام معاش و معادِ مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آں است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواصِ مشیت ازلی آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحلِ شہود جلوہ داد۔ و در دُرجِ فطرتِ انسانی ودیعت نہادہ

اگر بہ نبودے سخن از خدا نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

و تحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آں است کہ افضلیت و اولیّت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاسِ وسعتِ آں چیز در امورِ معاد و معاش کہ افرادِ انسانی را ازاں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلامِ منثور در وسعت آبادِ عالمِ انسانی بحدے رواج یافتہ کہ در ہیچ ازمنہ و ممالک قومے از اقوامِ عالم ازاں مستغنی نبودہ و نخواہد بود۔ نظر بریں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر مسلّم است اما نظرِ دقیق اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوصِ محل۔ چہ تاثیر کلامِ منظوم در نفوس نہ محدود تا بہ افرادِ انسانی است۔ بل در حیواناتِ عجم نیز مشاہدہ میرود خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقترن باشد۔ و کلامِ منظوم در بعضے از موارد کارِ اعجاز کردہ است

چنانچہ بر واقفِ کتب سیر وتواریخ ظاہر است - اما نزول کتب سماویہ در کلام منثور دلیل بیّن است بر اہمیتِ کلامِ منثور چہ بصورت نظم مفاسد اخریٰ احتمال داشت کہ باعث بر ابطالِ مقصدِ ہدایت مے افتاد - وآنچہ در بعضے از مقاماتِ تنزیل آیات بصورتِ کلامِ منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آں از جملہ لوازم کلام بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ برطبق قواعدِ معانی بداں داعی شدہ - اما قولِ صحیح دریں باب آں است کہ معنیٰ باشد کہ در مقام مخصوص آں را در کلام منثور از آں موثر تر مے یابند کہ در کلامِ منظوم وہمچنیں بالعکس پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است ونہ بالعکس ے

والقول یحسن منہ فی منثورہٖ لو ما لیس یحسن منہ فی منظومہٖ

در مدح ومذمتِ کلامِ منظوم

بہ تقریب بحث منثور ومنظوم لابد مے نماید کہ شمۂ از بحثِ مدح ومذمتِ کلام منظوم حوالۂ قلم کردہ آید - تا موجب ازدیاد بصیرت طالبانِ حق گردد بدآنکہ قومے از متعصبانِ شرائع و دیانات بر آں رفتہ اند کہ روایت شعر وحفظ و اشتغال بداں مخالفِ شریعتِ اسلام است ودر اثبات دعویٰ بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ وحکم بہ منع آں صادر فرمودہ اند لاخیر فی شیئٍ احسنہ اکذبہ وہم از بعضے

شعرا این شعر نقل مے کنند ۔ ؎

شعر دانی چیست دور از دوستاں حیض الرجال
قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند ۔ چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہ مختلفہ مے تواند بود ۔ و وجہے از آں وجوہ مثبت مدعائے ایشاں نیست ۔ از انجملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب وغیر ذلک می باشد ۔ دوم اینکہ شعر کلام موزون است و مجرد موزونیت موجب تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند ۔ سوم اینکہ اشتغال بداں کار عبث دانند ۔ چہ در تنزیل مذمت آں وارد گشتہ چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بمقتضائے ؎ الناس اعداءٌ ما جھلوا ۔ آں را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و غیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیچ وجہ در ایشاں درنگیرد ۔ و بالجملہ استنکاف و استنکار شعر بہر وجہے کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شرع قویم است ۔

در صورت اولی بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم را قبیح و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد ۔ زیرا کہ کلام منثور ہم از ہجو و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد چہ کلام منثور البتہ از کلام منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در

ہمہ عمر شعرے نگفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند۔ و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بتدوینِ ہزل و فحش کلام منثور پردازد و آں را باہم ہزل و فحش کلام منظوم بہ یک میزان سنجد یقین است کہ ہزل و فحش کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذراتِ رمل افزوں آید و راویٔ شعرِ بعض از حکایتِ شعر متعہد چیزے نگشتہ و برحاکیٔ ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیرا کہ از حکایتِ آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ برایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ و اگر حکایتِ باطل مطلق ممنوع بودے در کلامِ وحی اباطیلِ کفار منقول نبودے۔ محقق را نظر بہ غرضِ اصلی است نہ بر معنیٔ باطل۔ و ازیں جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقلِ کفر کفر نباشد و علمائے کتاب و سنت در حلِ غریبِ قرآن و حدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند۔ و بہ معنیٔ باطل اعتراض نہ کردہ۔ و از ابن عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القرآن ولاتدرون ما عربیتہ

فابتغوہ فی الشعر فان الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ امام حسن البصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش ایں شعر متمثل مے شد

الیوم عندک دلّہا وحدیثہا

وغدًا لغیرک کفّہا والمعصم

و در قرونِ اولیٰ بسیارے از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقامِ ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہر علمِ تاریخ خود ہویدا است

وگاہے مقصود این بزرگواران از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است۔ و برعکس
این بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کردہ آید و مراد ازان امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ
یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ مشہور است۔ و اگر
کسے کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آن را چگونہ حق خواہد پنداشت۔ و مع ذلک
صاحب این رائے فاسد در ثمرات و غایات اشعار کہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت
و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نکردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ
جوف احدکم قیحاً فیریہ خیر لہ من ان یمتلئ شعراً وارد شدہ۔ آن را بہ حجت پیش
آوردہ و خبر ان من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ۔ بل از فرط جہل بہ منازعت برخاستہ

و ہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل و روح القدس معک پس پشت انداختہ و استماع
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و استحسان قصیدہ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح
ارزانی فرمودن ردائے رحمت انتما بہ کعب خود دلیلے است وافی و برہانے است
شافی بر بطلان رائے مدعی۔ و اگر کسے بہ استیعاب اخبار صحیحہ کہ درین باب وارد گشتہ
پردازد حق بر دیدہ بصیرت او جلوہ گر آید۔ و نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر ہمین قدر اکتفا
لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجب استہجان شعر نیست۔ زیرا کہ وزن
و تقفیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہیچ گونہ مذموم نیست چہ

جمہور علمائے فحول بر آں رفتہ اند کہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہٗ قبیحٌ کما ورد فی الآثار
پس وزن وقافیہ را در حسن و قبح مدخلے نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَر متعددہ بادیدہ مے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم ۔ والعیاذ باللہ

اما در صورت ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودن شعر با آیۂ الشعراء یتبعھم
الغاوٗن تشبث نماید ۔ چہ مذمت شعراء ہزل گو دال بر مذمت مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصلحت ہرگز راست
نیامدے و آنچہ با آیہ وما علمناہ الشعر وما ینبغی لہٗ تمسک جستہ و دلیل بر
ممنوعیت شعر آوردہ مقام قضلے عجب است کہ مستدل از فہم عدم استلزام
دلیل خاص ابطال دعوی عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام در مذمت مطلق شعر است
نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و زنگ تعصب
از آئینہ خاطر زدودہ باشد بسہولت تمام بر حکمت نابودن شاعر حضرت رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن ۔ چہ رتبۂ شاعری دون رتبۂ نبوت
و رسالت است و نبی اللہ خاصۃً حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش او سبحانہ
وتعالی است چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل با افراد نوع انسانی مساہمت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از
جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق و تفحص و حل غرائب آیات و احادیث و تحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روے دہد۔ و ازیں جاست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایت اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیہ او یاخذھم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنیٰ تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فرو مے ماند زیراکہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و کیفیت تشبیہات بروجہے کما ینبغی جز بہ وسعت نظر دریں علوم اصلا دست ندہد

ع
ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

و اگر صورت رابعہ مدعی را بر مخالفت و مذمت شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلت ؂

ہر آں کو در ازل کور است کور است
و گر صد پیش با پیش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوق سلیم و طبع مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجادلہ باایں و آں باز می کنند از ارباب حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

؂

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرتِ آدم زادگاں ودیعت نهاده اند. قول گفتن که فلاں کس نخستیں کسے است که بگفتن شعر متصدی گشته چه همچنانکه جاذبهٔ کهربائیه در ترکیبِ اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیتِ شعر نیز در فطرتِ انسانی مرکوز است و ایں حکم نظر به نوع انسان است نه نظر به افرادِ آں چنانچه گویند انسان اشرف موجودات است و مے بینی که هر فردِ نوع انسان اشرف موجودات نتواند بود. همچنیں هر فرد انسان هم شاعرے باشد. و همچنانکه اجسامِ متنوعه را در جاذبهٔ کهربائیه بر یک وزان نیافریده اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت اند. بعضے از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم و عقلا در تعریفِ حقیقت روح اعتراف به عجز نموده اند. همچنیں اگر گوئیم که در تعریفِ شعر قولے که حقیقتِ آں را وا نماید بجا نیاورده اند جا دارد و هم گفته اند که شعر کلامے است موزوں و مقفی که بقصدِ متکلم از و صادر یابد - و بر واقفِ فن پوشیده نیست که ایں تعریفے است بمنزلهٔ نقشِ نیم رخ یعنی جانبِ لفظ را ملحوظ داشته جانبِ معنی را بکلی از دست داده اند. نعم اهل میزان تا بحدے جانبِ معنی را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعر قولے است متخیل که در نفس انسانی بدل

انبساطے یا انقباضے حادث گردد۔ و بر ماہر ادب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بحقیقت شعر طرداً و عکساً صحیح نیست۔ این است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر عائد کردہ اند۔

و ما در ردِّ ایں ایراد مے گوئیم کہ چہ طور تعریف اصحاب عربیت را نامکمل قرار مے تواں دادن۔ زیرا کہ معرِّف (بالکسر) اگر حدِ تام است لامحالہ بر جنس و فصل مشتمل باشد۔ پس کلام جنس است و موزوں فصل آں نامکمل چہ گونہ باشد؟ و آنچہ گفتہ اند کہ جانبِ معنی را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند۔ غلط است۔ چہ کلامے کہ متکلم آں را بالقصد و ارادہ موزوں مے کند ہر آئینہ معنی داشتہ باشد۔ در نفس اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقت اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت اوست۔ نعم شخصے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواند کردن۔ چہ اثر شعر را عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود در منثور نیز متحقق گردد۔ پس تعریف اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایۃ ما فی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسط شعر بطرزِ مستشرقین اروپا اطنابے جائز نداشتہ اند۔ زیرا کہ آنچہ ایشاں در تعریف شعر گفتہ اند آں را بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن۔ و مع ذلک ایشاں دریں باب آنقدر تفصیل آوردہ اند کہ اطلاقِ شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر نثر ہم صحیح تواند بود۔ ولیکن کہ ایں معنی بر معیارِ مذاق مغاربہ درست افتد۔ اما ما ایں را تسلیم نمے داریم۔ فیا للعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسہ لیسی مغاربہ را

مایۂ افتخار و مباہات گمان بردہ اند بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل از وادی دیگر۔ گوئی خشتِ مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ وہذا کما تری۔

و آنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آوردہ موید آن است کہ ما گفتیم وہو ہذا۔

"بدآنکہ شعر در اصلِ لغت دانستن است و ادراکِ معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال است و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیدہ مرتّب معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخرین آں بہ یک دیگر مانندہ و درین حد گفتند سخنے مرتبِ معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان و کلام نامرتب بے معنی و گفتند موزون تا فرق باشد میانِ نظم و نثر مرتّبِ معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تمام و میانِ مصاریعِ مختلفِ ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخرینِ آں بہ یک دیگر مانندہ تا فرق بود میانِ مقفّٰی و غیر مقفّٰی کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد" انتہی بلفظہ

و مع ذلک اصحاب عربیت در مطاوی کلام بشرح و بسطے کہ مغاربہ پسندیدہ اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گویدانہ نفثۃ روحانیۃ تمتزج

با جزاء النّفوس ولا تحس به منها غیر النفوس الذکیّة ؎
یعنی شعر القائے روحانی است کہ باجزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحویکہ غیر
از نفوسِ پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن۔ دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوب طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ وازیں واضح تر
آنکہ بعضے از اجلّہ ادبا آوردہ اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ؎۔ یعنی
شعر قولے است کہ در دلِ سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبد جا گیرد۔
وایں عبارت بلا ریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را پسند باشد
تعیین میدہد۔ وہم ازیں واضح تر جملہ ایست کہ حجت خصم را بروجہ تبکیت قطع و
وفصل میکند حیث قیل فلو انہم سألوا الحقیقة ان تختار لھا مکاناً تشرف منہ علی الکون لما اختارت غیر بیت
من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را اختیار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نماید تا از آں جا حقائق موجوداتِ عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیتِ شعر
جائے را برائے خود اختیار نہ نماید۔ وایں عبارت بہ بانگ دہل ندا مے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحاتِ عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاویٔ کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ۔ طبعے نقاد باید وفکرِ وقاد تا مخدراتِ عبارات
مسطورہ را منصۂ کراریس جلوہ دہد۔ واز ہمہ مختصر وجامع تر جملہ ایست مر جاحظ
را کہ از اجلّہ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعة
وضرب من التصویر ؎

انواعِ نظم

انواعِ مشہورۂ نظم کہ پارسیاں دراں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ، و غزل، و مثنوی و رباعی است وایںہا را نزدِ ایشاں رواجے تمام حاصل است ما صورت ہر یک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارۂ از اشعار است کہ نیمۂ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیہ ملتزم باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمۂ آں قافیہ داشتہ باشد و آں شعرے است کہ ابتدائے[1] قصیدہ ازاں جا کنند و مصرّع بودنش لازم است و معنی تصریع آن است کہ بنائے ہر دو نیمۂ شعر بر قافیۂ معلومہ کنند و گفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود و بخیال مؤلف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بکلیت آں۔ وازیں جاست کہ بعضے از ماہرانِ فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اوّل حسنِ مطلع۔ یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی با حشمت و الفاظ پر شوکت داشتہ باشد۔ و بطریق براعۃ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر

---

[1] و صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است دریں معنی نہ گفتہ آمد غلط است و ہمچنیں اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اوّل ہر شعر را و مقطع رکن آخر ہر شعر را گویند - ۱۲

مقصود تہنیت باشد از الفاظے کہ مشعر از معنی غم واندوہ و مصیبت و بلا باشد بپرہیزد۔ وہمچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے کہ متضمن بر معنی شادی و سرور وانبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظے مستکرہ و سخنے ناخوش آئندہ نیارد۔ چنانکہ ابوطیب متنبی گفتہ۔ ؎

لَا خَیْلَ عِنْدَكَ تُھْدِیْھَا وَلَا مَالُ
فَلْیُسْعِدِ النُّطْقُ اِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالُ

اگرچہ خطاب باخویشتن مے کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال ہمچنیں کمال اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

امید لذت عیش از مدار چرخ مدار
کہ در دیار کرم نیست آدمی دیار

بغایت ناہمیون مے نماید کہ در اول وہلہ بسمع ممدوح جملہ " امید لذت عیش مدار" برساند وچوں دریں قصیدہ استعطاف و اجتدا خواہد کرد چوں تواں گفت ؎

کہ در دیار کرم نیست آدمی دیار

وہمچنیں است ایں مطلع ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے در سر آں کلہداری
کہ سر بکلبۂ احزان ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و ناہمیوں وتا تواند نسیب و تشبیب را از

حدِ مناسب طول زیادے ندہد کہ موجبِ ملال مے اُفتد۔

دوم حسنِ تخلص ۔ ہر چند ایرادِ نسیب و تشبیب درآغازِ قصیدہ لازم نیست اما چوں التزام آں کنند چنانکہ معمولِ اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بطرح ممدوح انتقال کنند و حق آن است کہ از عہدۂ حسن تخلص بیروں آمدن خالی از دقت و صعوبت نیست۔ ابوطیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بر دیگراں سابق آمدہ۔

وصورتِ مستکرۂ مخلص آں است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی در ادراکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

شعر

نمے برّم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیقِ شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید

شعر

بازم رہاں زعشوۂ بسیار چوں مرا
بادۂ خدا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساطِ نفس و نشاطِ خاطر کہ لازم ایں مقام است باخود ندارد۔

سوم مدح و ہجا ۔ باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیل مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکنند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترکِ ادبِ شرعی برسد و چیزے کہ ممدوح باخود ندارد

بدو نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذۂ فن از جائے بجائے رسیدہ سررشتہ اعتدال را از دست دادہ اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر فنا در ہستی بکّل براندا ید   ترا چہ باک ذات تو مستعد فنا ست

مبالغہ الیست کہ بصراحت برکذبِ قائل ندا میکند وہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں مے گفت ع

ترا چہ باک کہ ذاتت نہ مستعدِ فنا ست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ؎

اگر بقا نبود در جہاں ترا چہ زیاں

بقا بذاتِ تو باقی نہ ذات تو بہ بقا ست

دریں شعر غلوے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا مے کند و چنانکہ رضی نیشا پوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور   چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎

خدائیگان شریعت بزرگ سیف الدین   کہ جہل گشت بہ سیفِ زبان او مقہور

پناہ ملتِ عبد العزیز آنکہ شد است   ز عزّ بارگہش حظِ ہر ہنر موفور

کسے را کہ خدائیگان شریعت و پناہِ ملّت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب و مستی و سبو لائق نہ باشد۔

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمد بن عبد الرزاق ؎

کفر است وگرنہ دست جود او	لا از سر لا الہ برگیرد

دستے گرفتہ وگفتہ کہ چوں نفی ایں لا بجود و بخل تعلقے ندارد ومبالغتے زشت است ومدح قاصر - و در کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست وچوں گفت دست جودِ او معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں اثباتِ جودے متصوّر بودے - و ایں قسم اطلاقات خود نزدیک اربابِ براعت ناپسندیدہ است -

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جود و بخل تعلقے ندارد - مگر شعرِ فرزوق را کہ در مدح امام علی - زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفتہ با آں سعت اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ حیث قال -

مَا قَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِیْ تَشَہُّدِہٖ	لَوْلَا التَّشَہُّدُ کَانَتْ لَاءُہٗ نَعَمْ

وہمیں معنی را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎

نرفتہ لا بزبانِ مبارکش ہرگز
مگر بہ اَشْہَدُ اَنْ لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

بر اربابِ معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آں است کہ اگر لا از سر لا الہ الا اللہ محو کنند اثباتِ جودِ ممدوح از آں لازم آید بل معنی آں است کہ در زمانِ ممدوح حرف لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غائتے کہ سائلاں را در

جوابِ سوال بجز نعم که کلمۂ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا که لاگفتن مشعر است از ردِّ سوالِ سائلاں۔ و ردِّ سوال بالعموم دلیلِ بخل و امساک است که منافیِ جود و کرم است و چوں نفی در تشہّد ہم موجود است و جودِ ممدوح متقاضیِ نفی نیست و اگرچہ در غیر مقام جود باشد بنا بریں اگر بیم کفر نبودے از سرِ کلمۂ شہادت حرفِ نفی را محو ساختے و ایں نوع مبالغتے در کلام اساتذہ یافتہ می شود۔ ملا ظہوری در نثر دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیر بارانِ فاقہ زرہ بہ سپرے بندد تا از گرانیِ عطا شاہینِ میزان صورتِ لا بر نیارد۔"

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر پیشینیاں را بروجہ لطیف ذکر کند و حدادب را ملحوظ دارد و چیزیکہ مرتکب آں شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتاً انکار ننماید۔ نابغہ ذبیانی را در بابِ اعتذاریات مسلم داشتہ اند۔

و اگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابقِ حقوقِ خدمات سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید۔ و چناں وانماید کہ عفوِ جرائم و تربیت فروما نہائے قدیم از اخلاقِ اکابر ملوک نامدار است۔

و اگر مطلوب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیلِ حکایتے از غیر نتائج تنبیہ آں را در مطاویِ ذکرِ محامد و محاسن وانماید۔ و بہ ملاطفت و حیثیت

متوجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتدا ترکِ ادبے کہ از آداب شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب در جملہ ابواب لازم باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود یروئے چھے بطریق محبوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر بضرورت حاجت افتد بسبیلِ کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب واجب داند۔

وہجا اگرچہ درہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسّان رضی اللہ عنہٗ مشرکین را ہجو میگفتند و درمواجہت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم مے خواندند۔ اما چوں مبنی برامور دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواحش کہ بہرحال منافیٔ اخلاق است خود را دور دارد۔

حسن مقطع دنبالہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سرانجام دہد تا معنیٔ کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثرِ نیک از آں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پردازد باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز نشمرد۔ چنانکہ رسم بعضے از چکامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ از غلوِ بے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد ❊

غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است - و باید کہ زائد از پانزدہ بیت نیارد - و ابیات غزل را سلسلۂ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکرِ لوازم عشق و محبّت نہادہ اند - اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند - و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان از آں بہرۂ عظیم دارد -

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ و روشے سادہ دارند - و گردِ تکلفاتِ بارد نمے گردند - و متاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند - و ہر چند ایشاں در اختراعِ تشبیہات نادرہ و استعاراتِ لطیفہ شگوفہہا بروئے روز آوردہ اند - اما تاثر و انفعالے کہ در غزلِ متقدمین مے بینی در کلام متاخرین نخواہی یافت - چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تبعیت نمے آید - و آغاز تمثیل بر وجہ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند - و ہر چند ظاہر دلکش مے نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض مے باشد بہجت نمے ارزد و بیشتر نظیری و کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند - و سعدی و خسرو و حافظ غزل را بہ شیوۂ دلنشیں و روشِ گزیں گفتہ اند - بویژہ خواجۂ حافظ کہ غزلش را قبول عام دست دادہ کہ دیگراں را میسر نیامدہ - کما قلتُ

بخاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی — بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحیِ ہندی کہ اے امامِ غزل — یکے بچشم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل براوجِ فلک نشاندہ اند و ندانستہ اندکہ بہ تطبیع راہ مے رود نہ بہ طبع۔ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلعِ اولین غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تحیی حیاۃً حلوۃ المحیا — برسوائی برآور سر زمستوری برون نہ پا

مولف گوید حیاۃً حلوۃ المحیا ترکیبے است کہ معنی ندارد۔ و حافظ شعر یزید ابن معاویہ۔

انا المسموم ما عندی بتریاق ولا راقی — ادر کاسا وّ ناولھا الا یا ایھا الساقی

را بہ نحوے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خودش ربطِ جسم و جان پیدا کردہ۔ و بالجملہ سلاست و عذوبت کہ مدارِ قبولِ عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشانے میدہی کہ در دیوانِ نظیری بازائے این دو شعر حافظ

صبحدم مرغِ چمن با گلِ نوخاستہ گفت — ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم ولے — ہیچ عاشق سخنِ تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ مے شود۔ و با مطلعِ از غزلے در برابر ایں مطلع وارد؟

غلام نرگسِ مستِ تو تاجدار انند — خراب بادۂ لعلِ تو ہوشیار انند

چشم ولب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز در یک میزان سنجیدن است
آگاه باشی کہ ایں مطلع در نعت است و بزعم فقیر بہتر ازیں مطلع در نعت کسے از فحول اساتذہ نیاوردہ -

بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب و تناسب ترتیب و ندرت تشبیہ و لطافت استعارہ و تا توانند از اغلاق و ابہام و تعقید و حشو قبیح اجتناب ورزد بہ نہجے کہ بمجرد استماع معنی شعر حلقۂ اثر بر در دلہا کوبد - زیرا کہ مقصود از غزل ترویح خاطر و خوشاید نفس است - و اگر در حل آں بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکہ ہندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع قائلش محمول کنند آں را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعمیہ باید دانست و ہم باید بنائے غزل بر وزن خوش و مطبوع و الفاظ غریب سلیس و معانی رائق مرق نہند و از کلمات مستکرہ و خشن احتراز واجب دانند - کما ذہب الیہ محمد بن قیس الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آں بر ابیات مفردہ مستقلہ نہادہ اند و در جملۂ آنہا تصریع لازم و آں را مزدوج نیز گویند - و نسبت بہ قصیدہ و غزل سہولتے دارد و ایں نوع مخصوص بزبان پارسی است و رتازی نشانے

ندارد و بعضے از مولدین بتقلید عجمیاں و رتازی ہم کم کم دریں نوع بتکلف شعر گفتہ اند - اما چنداں دلکش نیفتادہ و ایں ہمچناں است کہ بعضے از اہلِ عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجارِ مغاربہ طرحِ نظمے انداختہ اند کہ از قید اوزانِ متعارفہ و ردی و قافیہ بکلی عاری مے باشد بمذاقِ ما مشارقہ خوش نمے آید -

و بنائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر تقارب و ہزج و رمل و سریع مے گفتہ اند - رزم را با بحر تقارب و عشق و محبت را با بحر ہزج و تصوف را با بحر ہزج و رمل خاصتہً مناسبتے است کہ با بحور دیگر نیست و دریں بحور ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند -

باید کہ سر رشتہ ترکیب سلیس و سہل الفہم و رنگینی معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ و استعارہ مے خیزد از دست ندہد - و نگذارد کہ الفاظ رزم را با الفاظ بزم و بالعکس خلط دہد - زیرا کہ میانِ الفاظ ہر موضوع امتیاز بیّن است و اکثر تذکرہ نویساں برآنند کہ داستانِ رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانۂ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی دیگرے را دست ندادہ و ایں قول براستی نزدیک تر است -

رباعی

در اوائل ایں را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصور است بر دو بیت و بس

بیت اوّل باید کہ مصرّع باشد و ثانی گاہے مصرّع و گاہے غیر مصرّع و ہر دو بیت متحد القافیہ مے آرند و مخصوص است بابحرِ ہزج مزاحف اخرب و اخرم کہ زائد از بست و چہار وزن نیست چنانکہ عروضیاں شرح دادہ اند۔ و رباعی موضوع است برائے ہر گونہ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و ہجا و غیر ذلک و مصرع چہارم باید کہ قوتِ زائد داشتہ باشد۔ و بالجملہ رباعی عجب چیزے است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولاں دادہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و سلطان ابو سعید ابو الخیر بر دیگراں سابق آمدہ اند۔

و صاحبِ کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید کہ ترکیبِ اجزائے آں درست و قوافی متمکن و الفاظِ عذب و معانی لطیف باشد و از کلماتِ حشو و تجنیسات متکرر و تقدیم و تاخیرِ ناخوش خالی بود۔ و اگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن و مستبدعاتِ مطبوع چوں مطابقۂ لطیف و تشبیہِ درست و استعارۂ پاکیزہ و تقابلِ موزوں و ایہامے شیریں یار بود نیکو تر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و آں بعینہٖ قصیدہ مے باشد و فرق میانِ ہر دو در بیتِ اوّلین است اگر مصرّع باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و مسمّط۔ آں است کہ بنائے ابیاتِ قصیدہ بر پنج مصرعے متفق القوافی باشد و مصرعِ ششم را قافیہ مختلفِ قوافی اوّل آرند۔ منوچہری گوید ؎

خیزید خز آرید که هنگام خزان است | بادِ خنک از جانبِ خوارزم وزان است
آں برگِ رزاں بیں که برآں شاخ رزان است | گوئی که یکے پیرہن رنگ رزان است
دہقاں به تعجب سر انگشت گزان است | کاندر چمن و باغ نه گل ماند نه گلزار

و ترجیع بند۔ وآں مجموعۂ اشعار است چوں غزل که شعر اوّلین ہر بند آں مصرّع باشد و قافیه اش غیرِ قوافی ہر بند آرند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے که در پایانِ ہر بند آرند مکرر نه باشد بل ہر یک جداگانه و مستقل باشد در قافیه و روی و ایں کثیر الاستعمال است۔

و در ہمه انواعِ نظم رتقویف کاربند باشد و آں برقرارے که صاحب المعجم گفته آں است که بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارتِ متین و قوافی درست و ترکیبِ سہل و معانی لطیف نهد۔ چنانکه بافهام نزدیک باشد و در ادراک و استخراج آں باندیشۂ بسیار و امعانِ فکر احتیاج نیفتد و از استعاراتِ بعید و مجازاتِ شاذ و تشبیہاتِ کاذب و تجنیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ و معنی بنفس خود قائم بود۔ و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و برآں موقوف نباشد۔ و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیده یک طرز و یک شیوه بود۔ و عبارت گاه بلند و گاه پست نه شود۔ و معانی گاه متسق و گاه مضطرب نگردد۔ و محاورتِ الفاظ و لیاقت آں بایک دیگر مرعی باشد و از

غرائب الفاظ و مهجوراتِ لغتِ فرس در آن مستعمل نباشد بلکه از صحیح و مشهور
لغتِ دری و مستعملاتِ الفاظِ عربی که در محاورات و مراسلاتِ پارسی گویانِ
فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آنکه قاری بر حقیقتِ فصاحت و بلاغت و ماهیتِ تشبیه و استعاره و ایرادِ محسناتِ لفظی و معنوی آگاه گردید البته موازنهٔ شعرِ دلکش بروئے دشوار نخواهد بود اما میدانی که علم شعر مستلزم عمل بدان نمے باشد۔ شعر نیکو گفتن نتیجهٔ استقامتِ طبع و موزونیتِ آن است چنانکه سابقًا ذکر آن رفته اما شعر فهمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق و مزاولتِ کلامِ اساتذهٔ فن است و چون بابِ موازنه بین الکلامین اهم مقاصدِ این کتاب است۔ بنا برین ارشاداتے چند در بابِ شعر و شاعری ایراد میرود تا درین معنی طالب را دقتے رو ندهد۔ درین موضوع آنچه مولف حی خواست اکثرے آن را صاحبِ کتاب المعجم بر وجهِ احسن بسلکِ تحریر آورده فقیر همان را پسندیده و فاضل مولف می گوید

"بدانکه شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے که بے آن هیچ کس را لقبِ شاعری نه زیبد و بر هیچ شعر نامِ نیک درست نیاید۔ اما ادوات

شعر کلماتِ صحیح و الفاظِ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است که چون
در قالبِ اوزانِ مقبول ریزند و در سلکِ ابیاتِ مطبوع کشند۔ آن را
شعرِ نیک خوانند۔ و تمامِ صنع جز باستکمالِ ادواتِ آن دست ندهد۔ کمالِ
شخص بے سلامتِ اعضا۔ و ابعاضِ آن صورت نه بندد۔ و اما مقدماتِ
شاعری آن است که مرد بر مفرداتِ لغتے که بر آن شعر خواهد گفت وقوف یابد
و اقسامِ ترکیباتِ صحیح و فاسدِ آن را مستحضر شود۔ و مذاهبِ شعرا مفلق و امرائے
کلام در تاسیسِ مبانیِ شعر و سلوکِ مناهجِ نظم بشناسد و سنت و طریقتِ ایشان
در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات و فنونِ تعریضات و تصریحات و قوانینِ
تشبیهات و تجنیسات و قواعدِ مطابقات و مغالطات و وجوهِ مجازات و
استعارات و سائر مصنوعاتِ کلامی بداند۔ و بر طرفے از حکم و امثال و شطرے
از تواریخِ احوالِ ملوکِ متقدم و حکمائے سابق واقف گردد۔ و معانیِ لطیف
از ضعیف فرق کند و بر حسنِ مطلع و لطفِ مقطع هر شعر مطلع شود۔ تا هر معنی را در
کسوتِ عبارتِ لائق بر منصهٔ نظم نشاند و در سرِ سخن از معانیِ سرد و تشبیهاتِ
کاذب و اشاراتِ مجهول و ایماآتِ مشکل و ایهاماتِ ناخوش و تجنیساتِ متکرر
و اوصافِ غریب و استعاراتِ بعید و مجازاتِ نادرست و تکلفاتِ ثقیل و
تقدیم و تاخیراتِ ناپسند مجتنب باشد۔ و در همه ابواب از قدرِ حاجت بطرفین
(افراط و تفریط) بیرون نرود و از مالابد نکاهد و در مالایعنی نیفزاید۔ و پیش

ازآنکه در نظمِ شعر شروع کند و بدعویٔ شاعری میاں در بندد اول مختصرے در علم عروض و قوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم و حدیث واقف شود و اوزانِ خوش از ناخوش فرق کند۔ و بیجوز و لا یجوز از حیف بداند و صحیحِ ابیات از سقیم بشناسد و قوافیٔ اصلی از معمول تمیز کند و آنگاہ سرمایۂ نیک از گفتہاے مطبوع و مصنوعِ استادانِ ایں صنعت و پاکیزہ گویانِ ایں فن بدست آید و از قصائد و مقطعاتِ درست ترکیبِ عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوینِ مشہور و معروف و اشعارِ مستعذب مستحسن در فنونِ مختلف و انواعِ متفرق طرفے تمام یاد گیرد و جوامعِ ہمت بر مطالعہ و مذاکرۂ آں گمارد۔ و بہ بحث و استقرار بر دقائق و حقائق مصنوعاتِ آں واقف گردد۔ تا آں معانیٔ در دلِ او رسوخ یابد۔ و آں الفاظ در ذہن او قرار گیرد۔ و آں عباراتِ ملکۂ زبانِ او شود و مجموعِ آں مادۂ طبع و مایۂ خاطر او گردد۔ پس چوں قریحتِ او در کار آید و سکرِ[۱] طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید و نتائج آں محفوظات پدید آید۔ آنگاہ شعر او چوں چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہاے بزرگ و جوہاے عمیق دارد و چوں معجونِ خوشبو آید۔ کہ روائحِ آں مشامِ ارواح را معطّر گرداند و کس بر اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتداے شعرے کند و آغازِ نظمے نہد نخست نثر آں را پیش خاطر آید و معانیٔ آں بر صحیفۂ دل

[۱] بندے کہ براے منع آبِ سیل برآرند۔ ۱۲

نگارد و الفاظے لائق آں معانی ترتیب دہد و وزنِ موافق آں اختیار کند
و از قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند بر ورقے نویسد و ہر چہ
ازاں سہل و درست باشد و در آں وزن جاگیر و متمکن آید انتخاب کند
و شائگاں و مجمول را بداں راہ نہ دہد و در نظمِ ابیات بہ سیاقت سخن و ترتیب
معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را بر سبیلِ مسودہ تعلیق زند و کیف ما
اتفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد کہ قافیتے در معنی بکار بردہ باشد-
بیتے مشغول کردہ بعد ازاں معنی بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر
و درست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید - نقل کند پس اگر بہ
بیت اوّل حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد - و گرنہ ترکِ
آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اُخریٰ
از سرِ اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آں مبالغت نماید و میانِ ابیات تلفیق کند و ہر
یک را بموضعِ خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی
از یک دیگر گسستہ نشود - و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید - و بہ ہمہ
وجوہ توافقِ ابیات بمصاریع و تطابقِ الفاظ و معانی لازم دارد - چہ بسیار
باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راہِ معنی متناسب نیاید و بداں
سبب رونقِ شعر باطل گردد - چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

در جامِ اوست چشمۂ حیواں ازاں کزو — دین سرفراز و قاعدۂ ملک محکم است

مصرعِ اوّل لائق دوم نیست و این معنی در رُباعیات بیشتر اُفتد که شاعر را معنیٔ خوش در خاطر آید و بیشتر چناں بود که آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولیٰ بداں الحاق کند و در آں از تناسبِ لفظ و تجاذبِ معنی غافل باشد۔ چنانکہ رضی نیشاپوری گفته است :- ؎

ہر دم ز تو دل با دمِ سردے بُود است وز جامِ تو جُرعۂ دُردے بود است
معذورم اگر دردِ سر دادم از آنک آں دردِ سرم از سرِ دردے بود است

که نخست بیتِ آخریں گفته است و آنگاه بیتِ اوّل را بداں الحاق کرده و مصرعِ دوم از بیتِ اوّل لائق معنی بیت نیفتاده است و عطفِ آں بر مصرعِ اوّل نیکو نیامده۔ و در قوافی اُولیٰ چناں باشد که تعیین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند و بر آں نہد تا متمکن آید و ہیچ کس را تغیّر آں ممکن نگردد۔ چنانکه انوری گفته است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم بر سبیلِ سوال مطلب اےٰ[1]
که مدارِ حیاتِ عالم کیست روئے سوئے تو کرد گفتا بے
گفتم ایں را دلیل باید گفت ہیچ دانی که مے چه گوئی ہے
میر آب است و حق ہمے گوید ومن الماءِ کل شیٔ حے

و ہیچ شے یک قافیه را از یں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

[1] اےٰ که در عربی برائے استفہام آمد - ۱۲

اگر نظم ابتدا کند و آنگاه قافیه را بر آن بند د ر و ا بود که چنان متمکن نیاید و تغیر و تبدیل آں ممکن بود - چنانکه دیگرے گفته است ؎

سوداے تو تا در سر من ساخت مقر — غمہاے تو از تنم نه بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست — جز آرزوے روئے تواے زیبا خور

و اگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکه گوید - ؎

سوداے تو تا در سر من ساخت قرار — غمہاے تو از تنم بر آورد د مار
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست — جز آرزوے روئے تواے زیبا یار

و ہمچنیں باید که در الفاظ و معانی ہر بیت دقائق تنوق[۱] بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذبے بجاے آں نہد و اگر معنی فاخر یابد تمام کند و دریں باب چوں نقاش چیره دست باشد که در تقاسیم نقوش و تداویر شاخ و برگہا ہر گلے بر طرفے نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برد و در رنگ آمیزی ہر صبغ جاے خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد - آنجا که رنگ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا که صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد - چوں جوہری استاد باشد که به حسن تالیف و تناسب ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید - و به تفاوت تلفیق و بے ترتیبی نظم آب مروارید خویش نبرد و باید که در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیب و

---

[۱] آراستگی کردن در کار ۱۲م

تشبیب و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصه و حکایت[1] سوال و جواب و عتاب و استعتاب و تمنع و تواضع و تابّی و تسامح و ذکر دیار و رسوم و وصف آسمان و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرح ریاح و امطار۔ و تشبیہ لیل و نہار و نعت اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہانی و تعازی از طرق افاضل شعراء و اماثل فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی و تحویل از فنے بفنے خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت درجات مخاطبات و وجوہ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را جز باوصاف پادشاہانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کردہ آمد ست نہ ستاید و وزراء و امراء را بہ عوائد تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرف حسب و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و نزاہت عرض و نباہت قدر ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تبتل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند اوساط الناس را بمراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایۂ خویش بسیار بر نگذراند۔ خطاب ہر یک فراخور منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی را در زی لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد۔ چہ کسوت عبارات متعددہ است۔ و صور معانی مختلف و ہمچنانکہ زن صاحب جمال در بعضے ملابس خوب تر نماید و کنیزک بیشی بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بدال

[1] مخصوص بہ شعرائے عرب است

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و نثر یکسان است - و سخن موزون و ناموزون برابر چنانکه گویند دیکے از خلفا قاہر عاملے بشہرے فرستاد و او را در تیمار داشت شخصے از معارف آں ولایت وصیت فرمود و در آں مبالغت تمام نمود عامل بموجب فرمانِ دیوان عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس او بعضے از ضیاع آں مملکت بر سبیلِ عمل بروے نوشت و تحصیل طرفے از اموال خزانہ بوے باز گذاشت - پس بہ سعایت شریراں و نمیمۂ بدگویاں خاطرِ عامل از وے آزردہ گشت - و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بوثوقِ استظہار یکہ بعنایت دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے نہ نہاد - تا بہ مرورِ ایام آں آزار کینہ تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل آں شغل از وے فرد کشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد - روزے آں معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیرِ او اشارت کرد - از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں گشت و از آں ضربات مختلف یکے بر مقتل او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل از کردہ پشیماں گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت و بہ قرابینِ خلیفہ التجا ساخت و دستِ تضرع در دامن مقربانِ حضرت زد و بہر یک از ایشاں چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشاں بوجہِ جمیل آں حال بمقام عرض رساند و عذر او در آں اقدام تقدیم کند و غرامت آں جرمیت

را بر مال قرار دہد۔ وبعقوبتِ غضبِ دیوان عزیز ماخوذ نگردد۔ ہیچ آفریدہ رایارائے
آں نہ دید کہ درآں باب قدم پیش نہد وآں التماس را دست برسینہ زند۔ و
ہمگناں متفق بودند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد
وہیچ کس را مجالِ شفاعت نہ باشد۔ عامل دبیرے فاضل وصاحب سخنے
کامل داشت چوں قلق واضطراب او بدید وعجز واضطرار او مشاہدہ کرد۔ گفت
مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ وایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد
کہ دراثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم ودر خلالِ تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں
حال را کسوتِ عبارتے پوشانم وعرض ایں واقعہ بر وجہے در قلم آرم کہ بر تو ہیچ تاواں
نباشد ودر استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف وتضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
برداشت ومصالح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید و
گفت "اما فلانٌ فائتمنتہٗ فاستخوَنتہٗ فادبتہٗ فوانق الادبُ الاجلَ"
یعنی حالِ فلاں معروف چناں بود کہ اورا امین بعضے از اموال دیوان ساختم۔
وخائن یافتم اوبش کردم تادیب من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب
بحضرت رسید وآں حال محلِ عرض یافت لذتِ بلاغتِ ایں عبارت و
لطفِ موقع ایں عذر نگذاشت کہ بہ ہیچ وجہ نائرہ غضبے در باطنِ خلیفہ اشتعال
گیرد۔ یا تغیرِ خاطرے بہ ضمیر اوراہ یابد۔ عامل سرآزاد از اں ورطہ بیروں آمد۔
ورائگاں ازاں خطر خلاص یافت ودر شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کے بیک

بیت عظائم امور ساختہ شدہ است ورقاب عقول در ربقۂ تسخیر آمدہ - و
ضغائن بوروث مودت و محبت مبتدل شدہ و برعکس بسے بودہ است کہ یک
بیت موجب اثارتِ فتنہائے بزرگ شدہ است و سبب اراقتِ خونہائے
خطیر گشتہ - چنانکہ شاعر گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مردِ باکینہ نرم | بجوشد بہ بیتے دگر خون زتن
بسا دل کہ گشت از پئے شعر رام | بسا سر کہ ببرید لفظِ سخن

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعاتِ شعرائے عجم است اہلِ عرب بداں آشنا نبودہ اند
و ایرادِ تخلص در ہمہ اقسامِ نظم فارسی مطرد است بطریق جواز اما در مقطع
غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکمِ وجوب پیدا کردہ گوئی نظر بذاتِ غزل بمنزلۂ
لازم بیّن قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیارِ تخلص غالباً مبنی
است بر ضرورتِ ایجاز کہ لازمِ کلامِ بلیغ است زیراکہ ایرادِ نامِ شاعر سالماً در
کلامِ شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزون و موافقِ طبع سلیم نمے افتد بل بقباحت
زشت مے نماید و اختیارِ تخلص مشعر از مناسبتے است کہ شاعر آں را بداں
مناسبت بر خود مے گیرد - بعضے بمناسبتِ ملوک سلاطین و بعضے بمناسبتِ خلق

مألوف و بعضے بمناسبت کیفیاتِ نفسانیہ و بعضے بمناسبت حرفت و فن کہ بداں
اشتغال داشتہ باشند و غیر ذلک تخلص مے نمایند۔ اما تخلص باید کہ تا امکن مختصر
باشد و از مصطلحات و محاوراتِ لوطیاں و از جنسِ موضوعات سوقیاں نباشد
و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاؤل باشد۔

گفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند۔ بل ایشاں بالقب و کنیت
شہرت می یافتند۔ و کنیت اسمے است مشتمل بر اضافت لفظِ اب و ام و
ابن و اہلِ عجم را ازاں بہرہ نہ۔ و آنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر و تواریخ با کنیت
شہرت دارند بہ تتبع اہلِ عرب است کہ عنان دولتِ اہلِ عجم بکفِ کفایت
ایشاں مفوض بودہ است والناس علیٰ دینِ ملوکہم و این بعینہ ہمچناں است
کہ در روزگار ما مشاہدہ میرود کہ حال مقلدین اہلِ ادب کہ نامہائے خود را بروجہ
حروفِ ہجائے انگلیس مختصر میکنند از انجا کہ قدامت پسند ہستم و روشِ
پیشینیاں را در اکثر امور درست [illegible]

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسندد ہنر است

بلکہ بسیارے از نا واقفانِ حقیقت [illegible] بہ تقلید کفرۂ مغاربہ ریش و بروت
را [illegible] و گفتہ اند۔ فوا اسفی

اول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابو الحسن رودکی
است گویند رود می نواخت زیرا کہ از ماہران فنِ موسیقی بودہ است۔ بعضے گفتہ

اندکہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

وبباید دانست کہ شاعر در جودتِ شعر خویش بہ بیشتر علوم وآداب محتاج باشد وبدیں جہت باید کہ مستطرف بود واز ہر باب چیزکے داند تا اگر بہ ایراد معنیٔ کہ فن او نباشد محتاج شود آوردنِ آں بروے دشوار نشود وچیزے نگوید کہ مردم استدلال کنند بداں کہ او آں معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ ؎

کیواں موافقانِ ترا اگر جگر خورد
نسرینِ چرخ را جگرے جدی مستہ باد

ومُستہ عبارت است از طعمۂ مرغانِ شکاری کہ بوقتِ حاجت بدیشاں دہند وکرگس نہ از جملۂ شکرہ مُستہ خوار است وازیں جہت ایں بیت بروے گرفتہ اند -

در سرقاتِ شعر

ونہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضعِ اضطرار است ومتقدمان برائے ضرورتِ شعر خطاہا ارتکاب کردہ اند وغلطہا در شعر خویش بکار داشتہ چہ اقتدا

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بد گویاں۔ و نیز باید که شعرِ شعراء را غارت نه کند و معانیٔ ایشاں به تغییرِ اوزان و اختلاف الفاظ در شعرِ خویش بکار نبرد که ملکِ مردم به تصرف فاسد تملک نه پذیرد و سخنِ دیگراں بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند۔ و بباید دانستن که سرقاتِ شعر چهار نوع است۔ انتحال و سلخ و المام و نقل۔

اما انتحال[۵۱] سخنِ دیگرے بر خویش بستن است و آں چناں باشد که شعرِ دیگرے را مکابرتاً بگیرد و شعرِ خویش سازد بے تغییرِ تصرفے در لفظ و معنیٔ آں یا به تغییرِ اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیانِ آں در آرد۔ یا تخلص بگرداند۔ چنانکه سنائی در مدحِ سلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ؎

گر دُرِ خت صف زد است لشکرِ دیو و پری

ملکِ سلیمان تراست گم مکن انگشتری

و عمادی بعینه ایں قصیده را با بیتے چند براں زیادت آورده و تخلص به شاهِ مازندران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم[۵۲] نیست که سابق کدام است و

---

۵۱ صفی نیشاپوری در اخذ و سرقه گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد ۔۔۔ که بزیرش نهند بیضهٔ غاز

غاز آخر بسوئے آب رود ۔۔۔ او به کون دریده ماند باز

۵۲ در گرشاسپ نامهٔ اسدی طوسی شعرے است ؎ مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت + که بسیار کس چوں تو پرورد و کشت سعدی در گلستان بعینه همیں شعر آورده و هر دو از اساتذهٔ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد و غالباً که توارد داشت و همچنیں شعر ؎ فرزند بنده ایست خدا را غمش مخور ۔۔۔ تو کیستی که به ز خدا بنده پروری در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوانِ اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است۔

غاصب کدام و چنانکه معزّی گفته ؎

گرچه بجفا دست بر آوردستی | بردارم دست تا فرود آری دست

ورافعی از و برده است و گفته ؎

زین پس بجدا اے صنم شوخ پرست | بردارم دست تا فرود آری دست

واما سلخ پوست باز کردن است و در شعر این نوع سرقه چنان باشد که معنی و لفظ فرا گیرد و ترکیب الفاظ آں بگرداند چنانچه ... گفته است ۔ ؎

ریش و سبلت ہمے خضاب کنی | خویشتن را ہمے عذاب کنی

ابوطاہر خسروانی از و برده است و گفته ؎

عجب آید مرا ز مردم پیر | که ہمے ریش را خضاب کند
بخضاب از اجل ہمے نرہد | خویشتن را ہمے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزے ۔ و در سرقات شعر آں است که معنی فرا گیرد و بعبارتے دیگر و وجہے دیگر بکار آرد ۔ چنانکه ... گفته است ؎

مدف ز بیم یلاں ... بگاہ ہنگ | ز خون برنگ یواقیت رنگ ... لآل

یعنی لآلی یارا ... ضرورت شعر انداخته است ... ری از و برده است نیکوتر از و گفته ؎

قهر تو گر طلا بیہ بدریا کشد شود درّ در صمیم حلق صدف دانۂ انار

واما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے دیگر بگیرد و از بابے ببابے

دیگر برد و در آں پردہ بیروں آرد - چنانکہ مختاری گفتہ است ؎

کجا شد آں زقبائے دریدہ دوختہ چتر کنوں ببایدِ چترش دریدہ و دوخت قبا

رضی نیشاپوری بباب مدح بردہ است وگفتہ ؎

بعزم خدمت درگاہ تو بہر طرفے بسا ملوک کہ از تاج مے نہند کلہ

وارباب معانی گفتہ اند چوں شاعرے را معنی دست دہد آں را کسوت

عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ رکیک اداکند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ

خوش و عبارت پسندیدہ بیروں آرد او بداں اولی تر بود و آں ملک او گردد

وللاوّل فضل السبق چنانکہ رودکی گفتہ ؎

با صد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میان ایشاں و بے صد

ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتش

رکیک است و عنصری از وے بردہ است و گفتہ ؎

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست وگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

و بیت عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکوتر و عذب تر از بیت

رودکی است یا وجازت آں پس ایں معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل سبق

مانند۔

ونوعی از سرقه آن است که از زبانے به زبانے دیگر ترجمه کنند۔ چنانکه شاعرے گفته است۔

اگر به مدح وثنا هر کسے ستوده شود ۔۔۔ تو آں کسی که ستوده به تست مدح وثنا

وایں از قول حسان بن ثابت رض اخذ نموده حیث قال

ما ان مدحت محمداً بمقالتی ۔۔۔ لکن مدحت مقالتی بمحمد

وہمچنیں یکے از شعرائے هند شعر همگر

کجا همراه گردد سایه بامن ۔۔۔ که روزِ من بود با شب برابر

را بزبان اُردو ترجمه زده۔ چنانکه مے گوید

سیہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے
کہ تاریکی میں سایہ بھی جُدا رہتا ہے انساں سے

بہرۂ دوم

علمِ معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوالِ لفظ را کہ آں لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آں قواعد متکلم در ادائے معنیٔ مراد از غلط و خطا محفوظ مے ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت موصوف تواں کردن۔ و چوں مفہوم ہر یکے از ینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را مشتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمۂ فصیح آں است کہ از تنافرِ حروف کہ موجبِ ثقل بر زبان اُفتد خالی باشد۔ مثلاً ع

نہ جستہ ز شستش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضے از کلمات است که قدما آں را بر طریقے استعمال کرده اند- و در متاخرین بزیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است چنانکه گرد اگرد و همانا و مانا و می و همی و کنوں و اکنوں و دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں و افغاں و چار و چهار و دگر و دیگر و بتر و بدتر و جائے و جایگاه و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاه و شه و ماه و مه و راه و ره و کوتاه و کوته- و بعضے کلمات باشد که بسبب تعادل متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکه دامن از داماں فصیح تر و پیرهن از پیراهن خوشتر و ناگهاں از ناگاه هاں بهتر و آگهی از آگاهی بلیغ تر و همچنیں شکوه از شکه رد گروه از گره اولی تر و از جمله مغیرات هنیز بمعنی هنوز و غنویدن بمعنی غنودن و شنویدن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رهاندن بمعنی رسانیدن و رهانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعری دری گو باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچه گوید از جادهٔ دری مشهور و متداول عدول جائز نه شمرد - وهم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور منطقی گفته - ..

ے

باز گرم دل چنانکه بتو دادم　　　صبر کنم صبر و هرچه بادا بادم

در صحیح لغت دری باز گیرم بے حرف یا مستعمل نیست و مسعود سعد گفته است -

ے

مرا نشانۂ تیر فراق کردو ہگذر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانۂ تیر

در لغتِ صحیح ہگذر نیست و مستعمل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت وحشی بودنِ آں کلمہ است بہ نحویکہ معنیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدیؒ گوید۔

ــــــہ

ہپیر ہفتا سلہ جنی مکنہ کو ہقری بنی بجو اچش روش

واز قبیل کلمات غریبہ است ملبّب و مرغّن و مزلّف۔ واین شعرِ شمس تبریزؒ ہم ازیں قبیل است

ــــــہ

ز سی سیپارہ قرآں تا بہ عمیّت تمام است ایں سلوکِ سی و صد بیت

و کلام فصیح آں است کہ از تنافرِ کلمات و ضعفِ تالیف و تعقید و کثرت تکرارِ لفظ واحد عاری وہم از توالی اضافات پاک باشد۔ تنافر کلمات چنانکہ امیر خسرو گوید۔

ــــــہ

موتے مہ ما بموئے ما بو یا بہ بے او موئم موے ویم ماوا بہ
مائیم ہمی وآں مہ ما با ما بہ ما با مہ و موے مہ ما با ما بہ

وضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید ــــــہ

منکہ باشم عقلِ کل را ناوک اندازِ ادب
مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیاں انداختہ

واین مثال در صورتے متصوّر است کہ حرف کاف بمعنی استفہام ماخوذ باشد واگر بمعنی بیان اخذ کنند مثال ضعف تالیف نبود اما این توجیہ ضعیف است وتعقید چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

نامہ رسید گم ور آتش نامہ را باز افگنم گر کبوتر نیست طاؤسے بپرواز افگنم

ودیگرے راست ؎

نمک چشمش بگیرد گر کند ہم چشمی لیلے
چرا در شورہ زارے اشک مجنوں لو دا آہو را

وصاحب مخزن الفوائد در امثلہ ضعف تالیف اسکان متحرک وتحریک ساکن آوردہ واین مبنی بر ضرورت شعری است نہ ضعف تالیف - وتوالی اضافات چنانکہ حافظ گوید ؎

ساکنان حرم ستر عفاف ملکوت بامن راہ نشیں بادۂ مستانہ زدند

ومتکلم فصیح آن است کہ بر استعمال کلام فصیح قدرتے تامہ ومہارتے عامہ داشتہ باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایراد کلمات فصیحہ بے دغدغہ تردد وتوقف بر وے سہل آید -

بدانکہ مرجع تنافر وغرابت بسوئے علم لغت است ومرجع مخالفت قیاس لغوی بسوئے علم تصریف ومرجع ضعف تالیف وتعقید لفظی بسوئے علم نحو ومرجع تعقید معنوی بسوئے علم معانی است - اینہا را بہ آنہا می تواں دریافت -

بلاغتِ کلام وصفے است مر کلامِ فصیح را که مطابقِ مقتضائے حال بود - و متکلم بدین
نوع کلام را بلیغ گویند - پس بلاغت وصفِ کلام و متکلم هر دو مے تواند شد - نه
وصفِ کلمه - زیرا که کلمه و مرکبِ ناقص از اسناد عاری مے باشند و کلام را ناگزیر
است از اسناد - و ما در صفحات آئنده شرح میدهیم که مذهبِ امام عبد القاهر
در مفهوم فصاحت و بلاغت غیر آن است که گفته آمد - زیرا که مذهبِ امام آن است
که هیچ لفظ بے اعتبار معنے فصیح نتواند بودن و بر طبق ماسبق مفهوم فصاحت محدود
است در سلامت الفاظ از امور متذکره و ظاهر است که این امور از اعتبار معنی
چیزے با خود ندارد - و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط
ابطال مذهب انحصار فصاحت در الفاظ نموده است و گفته که عقلاء اتفاق کرده
اند که اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت و بلاغت از ان است که عالمیان از مثل
آن عاجز هستند و از عقلاء هیچ کس را نشنیده ایم که فصیح و بلیغ بودنِ قرآن از
جهت خلو آن از حروف ثقیله متعسر النطق قرار داده باشد و اگر چنین بودے
بایستے که هر کلام سوقی و ساقط را چون از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و این
قطعاً جائز نه باشد - و کلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمه که متضمن اسناد باشد -
یکے را مسند الیه و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان هر دو قائم بنفس
متکلم که مخاطب را از ان بخبرے آگهی دست دهد و آن نسبت را اعم از ینکه ایجابیه باشد یا سلبیه
حکم گویند چون زید گریان است و زید عمرو را نزد و درین هر دو جمله گریان و نزد یگان

یگاں مُسند واقع شدہ و ایں نسبت کہ مُشعر از خبر باشد احتمالِ صدق و کذب ہر دو میدارد۔ وہمیں احتمال مابہ الامتیاز است در جملہ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مُخبر عنہ در خارج وجود داشتہ باشد کہ مخاطب را از آں خبرے حاصل آید و در انشائیہ بیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ از آں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امرے را ابتدائً انشاء می کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن و عمرو را مزن۔ دریں ہر دو جملہ ہرچند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلمِ متکلم در خارج وجود نمی داشت ولہذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو ایں معنی دریافتی بداں کہ علمائے علمِ کلام را در معنیٔ صدق و کذبِ خبر اختلاف است اما آنچہ نزدِ جمہور ایشاں مسلم است آں است کہ صدقِ خبر مراد است از مطابقت حکم با نفس الامر یا واقع کہ آں را خارج گویند۔ و کذبِ خبر مراد است از عدمِ مطابقت آں با واقع۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنی ایں اصطلاح بر قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چوں از حادثہ کہ پیش از تکلمِ متکلم حدوث یافتہ است خبر دہند سامع از علم بداں بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آں آگاہی داشتہ باشد در صورتِ ثانی در حدوث آں حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورتِ عدم شک اورا از آں انکار باشد یا بداں اقرار کند۔ و ازیں احتمالات سامع از

چار حال بیروں نتواند بود - خلوِّ ذہنِ[1] او از آں حادثہ و شک[2] او در آں و انکار[3] او
ازاں و اقرار[4] او بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس ایں ہمہ صور
مختلفہ را حال گویند۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
و لا وقوع آں حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوعِ آں شک داشتہ
باشد و شخصے را کہ از وقوع آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آں را باور کردہ
باشد بر یک وتیرہ نتواند خبر دادن۔ بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
الذہن کلام را از ہمہ انواع مؤکدات فارغ آرد۔ و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسبِ تفاوت مدارج انکار بہ مؤکدات منضم سازد و در محلِ شک و تردد
او نوعے از تاکید کفایت کند۔ زیرا کہ خالی الذہن را بالفاظ مؤکدہ خبر دادن
ہیچ معنی ندارد و ہمچنیں منکر را بے مؤکدات خبر دادن ازالہ انکار او نکند۔ پس
ایں ہمہ کیفیاتِ مختلفہ را کہ مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے
حال امرے است کہ حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد۔ مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آں است کہ متکلم کلام را بمؤکدات
استوار کند۔ پس ایرادِ تاکید در محل انکارِ مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں
در بعض مواقعِ کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انہا حذف و در بعضے
از موارد معرفہ آرند۔ و در بعضے از انہا نکرہ۔ ایں ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضی ایرادِ ایں امور باشد۔

بحثِ عمومی دربارۂ بلاغت

پیش از آنکہ در بابِ بلاغت بر دستورِ مصطلحات ایں فن کہ طریقِ ماہرانِ ادب است چیزے بر نگاریم بہ بحثِ عمومی مے پردازیم۔ تا قاریانِ ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل ایں فن سہولتے دست دہد۔ از انجا کہ معظم مسائل بلاغت و تصدیق آں تعلق بہ طبع مستقیم و ذوقِ سلیم دارد۔ می گوییم کہ استقامتِ طبع و سلامتِ ذوق امرے است کہ حصول آں موقوف بر موہبتِ فیاضِ مطلق است کہ بحکم خلق کل شئ ثم ھدی ہر کس را چیزے کہ مے بائست ارزانی داشتہ و تعمل و اجتہاد را در آں راہ نیست و در اخبار وارد است از خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن کمعادن الذھب والفضۃ یعنی ہمچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافتِ طبعی بر یک درجہ نتواند بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر بہ صفا و کدورت بر یک وزان نیافریدہ اند۔ و بر ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصول مدارج کمالات انسانی و ہیچ فردے از افراد انسانی در فراخنائے فیض ازلی از حد و استعدادِ طبعی قدمے فراتر نتواند نہاد و کما قیل ؎

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام
فیضِ سحاب بخش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تردست است وسخنِ شائستہ بمنزلہ مصنوع تا قیاسِ نقصان وکمال مہارتِ صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان وکمالِ مصنوع تواں گرفت وہمچنانکہ وقوف بر دقائقِ صنائع کہ صانعِ کامل در مصنوعِ خویش بکار مے برد۔ جز ماہرِ فن دیگرے را دست ندہد۔ ہمچنیں اطلاع بر خفایائے زوایائے سخنِ شائستہ کارِ ہر کورسوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد کہ با لطافتِ طبعی واستقامتِ فطری انواعِ سخنِ اساتذہ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ درآوردہ بمراتبِ اکتسابِ کمالاتِ سخن گوئی وسخن فہمی ارتقا یافتہ باشد و بلاغت نہ آن است کہ مصطلحاتِ قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقق ایں معنی بمجردِ دانستن مصطلحات معلّق بودے البتہ ہر کہ ومہ کہ بمدارست ومزاولت کتب درسیہ اشتغال نمودے سرآمد بلغاء زمان بودے۔ وسرّ ایں معنی وقتے منکشف گردد کہ کسے بہ تالیفِ رسالہ یا نظمِ شعرے روے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بہ یقیں معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدونۂ علمیہ مکتسب است وبلیغ خبیر بدقائقِ کلام مجبول۔ وتا بہ قلاوزیٔ بدرقۂ طبیعت دریں وادی قدم نہ نہد وصول بمنزلِ مقصود متصور نیست ولقد صدق الزمخشری ان المسافۃ من علم المعانی میسیرۃ اعوام۔ یعنی رسیدن بذروۂ دقائق علم معانی را سالیان دراز بکار است وبسا افتادہ کہ مدعیانِ خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین کلامِ مخذول ومرذول اطرائے ودراز قیاس جایز شمرند وفراہم آوردنِ الفاظ

مستنکرہ وحشیہ را بر استعداد و قائل آں حمل کنند۔ و بخلاف آں سخن گرانمایہ عالی را بحکم

ع

وکم من عائب قولاً صحیحاً　　　وآفتہٗ من الفھم السقیم

از پایۂ اعتبار بیفگنند۔ والحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاح معنی وتحسین لفظ۔ وچوں ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است بہ باطن بلاغت وتحسین لفظ بہ ظاہر آں۔ وہر گاہ ظاہر و باطن چیزے بہ لوازم شائستہ آں آراستہ وپیراستہ گردد شکے نیست کہ آں چیز موجب انجذاب خواطر و باعث بر تہالک طبائع افتد ہمین است مفہوم قول محمد ابن حنفیہ قول تضطر العقول الیٰ فھمہ باسھل العبارۃ ط

دریں جملہ چنانکہ می بینی تضطر العقول الیٰ فھمہ اشارت است بسوئے ایضاح معنی وباسھل العبارۃ بسوئے تحسین لفظ وقدرت ایضاح وتحسین دست ندہد تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ ووضع حقیقی ومجازی آں ومعرفت مقتضیات احوال متکلم وسامع بکلی آگاہ نباشد وہم در معرفت کمیت وکیفیت الفاظ ومعانی کہ مشعر از حقیقت ایجاز واطناب است وستگاہ بلند دارد وازینکہ شرح دادیم دانستہ باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ ومعنی کہ سبک جیاد عبارت ازاں است پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نباشد چنانکہ شیخ عبد القاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ۔ ودریں باب مبالغہ بیش جائز داشتہ

حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسن مراعات الفاظ است چہ لفظے نیست کہ بے رعایت معنی آں را فصیح تواں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نبودے۔ سامع از مفردات الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے۔ چہ استعمال قواعد نحو بر وجہے کہ باید بے رعایت جانب معنی سودے ندارد۔ ظاہر اُمراد شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تصریح بداں نمودہ۔ وسیأتی تفصیلہ

فصاحت و بلاغت

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نکردہ و بلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بر وجہے مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبردہ اند۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحقائق اشیاء کہ جز مستبصر دیگرے را در آں راہ نیست۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنی با وضاع الفاظ مفردہ تعلقے ندارد۔ چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیاز اشیاء و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تصریف

دارد و ارتباط کلمات بایک دیگر بہ نہجے کہ سامع بر غرض متکلم آگاہ گردد تعلق بہ علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودن کلام امرے است زائد بریں ہمہ کہ گفتہ آمد۔ مثالش

غلامِ نرگس مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

شکے نیست کہ شعر خیلے فصیح و بلیغ است اما ذہنہار گماں نبری کہ فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار، خراب، بادہ، لعل، ہوشیار، موجود است و نہ ترکیبِ الفاظ بر طبق قوانینِ نحویہ را در بلاغتِ شعر دخلے است چہ قوانین نحو بیشتر از اظہار غرضِ متکلم بواسطۂ الفاظ اثرے ندارد۔ و مفہوم بلاغت مغایر ایں مفہوم است زیرا کہ بر حسبِ قوانین نحوے دانیم کہ غلام مضاف است بسوئے نرگسِ مست کہ مرکب توصیفی است و باز موصوف باصفت مضاف است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیہ متحداً مبتدا واقع شدہ و تاجدارانند خبرِ مبتدا است و مبتدا باخبر جملۂ اسمیہ مے باشد و ہم بریں نسق است ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن کہ مفہوم بلاغت در مطاوی ایں اصطلاحاتِ نحویہ تعبیہ شدہ امام عبد القاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در باب تعیین مفہوم فصاحت و بلاغت ایراد کردہ و کشف حقیقت و دفع اغالیط و اوہام ناس کہ بہ تحقیق نارسیدہ مفہوم فصاحت را در الفاظ مفردہ محصور داشتہ اند بر وجہ تفصیل نمودہ و شرح بلیغ دریں باب راندہ و گفتہ کہ مرجع فصاحت الفاظ مفردہ را قرار دادن

بمیزانِ عقل وزنے ندارد۔ چہ الفاظ تابع عمل فکر است و تا معنیٰ از معانی کہ ماخذ آں در مظاہر اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نہ کند وجودِ الفاظ متصور نیست و بازمے گوید کہ بعضے از بتحقیق نارسیدگان گماں بردہ اند کہ حکم فصاحتِ کلمات ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بودن۔ بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است بہ حیثیت ملفوظیت و منطوقیتِ آں و ندانستہ اند کہ چوں الفاظِ مفردہ را بفصاحت موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است و معانیٔ آں را بکثرت استعمال مسلم داشتہ اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقابلِ لغت و قوانینِ موضوعہ درست افتادہ۔ چہ فصاحت در اصلِ لغت مشعر است از ابانت و اظہار معنیٔ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا صرح بہٖ و اگر متصف بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ بحیثیتِ ملفوظیتِ آں بودے لازم آمدے کہ ہر کلمہ کہ بخصوصِ صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر کہ غیرِ آں کلمہ است و بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودے۔ مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحرکاتِ مختلفہ براوزاں متعددہ خواندہ اند۔ آیا می تواں گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزنِ سخن باشد بحرکاتِ مختلفہ فصیح باشد و لیس کذلک بناءً علیٰ ذٰلک اصلاً باور نتواں کرد کہ فصاحتِ کلمہ ہمیں از جہت کلمہ باشد کہ صوتے است منطوق لاغیر و عجب تر آنکہ علمائے علم بیاں در کتبِ فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوان ما جعل لہ اللفظ فصیحًا و انّ المجاز جملۃً والایجاز من معظم ما یوجب للفظِ الفصاحۃ

آیا می بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است بر مرجع بودن حیثیت فصاحت بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آں فصیح گفتہ اند حاشا وکلا۔ چہ مستعار درحقیقت معنئ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعاً مستعاری گویند زیرا کہ ہر گاہ مے گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد شجاع نمے باشد۔ بل ادّعامے کنیم اینکہ مردے را بحیثیت باس وبطش عین شیرے دانیم وہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما از نقل اسم در اصل لفظ شیر تغیرے روے ندادہ وہم مے گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودن لفظ در آں ہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ ہیچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید۔ ؎

چو خاکِ تیرہ گیرد دامن باد
نماند ابر را زود امن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامن باد را بداں تشبیہ دادہ تا لفظ دامن را مستعار لہ گفتہ آید۔ بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعت عمل بہ شخصے جامہ در بر و چادر بر سر تشبیہ دادہ وبس نظامی گوید ؎

تبیرہ زن از خارش چرم خام
لبیشہ در افگند شب را بکام

حرف را افادۂ معنی اضافت می کند وبر ہماں نہج کہ مذکور شد شب را

با اسپ تشبیه داده والا چه چیز است که مستعار له کام تواند بود و همچنیں دریں شعر ؎

بپائے برق هم نتواں رسیدن در حریم او
رهِ دُور و دراز است اے کبوتر بال و پر شکن

استعاره در پائے برق واقع شده و بالجمله به یقیں مے دانیم که مرجعِ ایں نوع استعاره غیر از معنی چیزے دیگر نمے باشد و طرفه اینکه در بحثِ ایجاز اکثر بر السنه بسیارے از محصلین جمله لفظهٗ قلیلٌ ومعناهُ کثیر در وصف طائفه کلام بلیغ جاری مے شود و ایں جمله ایست که در حقیقت هیچ معنی ندارد - چه الفاظ معانی متعینه دارد که واضع آں را به ازائے معانی معلومه وضع کرده و در آں قلت و کثرت را مجال تطرق نیست -

و بالبداهت معلوم است که الفاظ معدوده بیش از مفهوم معانی محدوده افاده چیزے دیگر نتواند کردن - نعم اگر توجیه ایں جمله چناں کرده آید که متکلم بلیغ بدلالتِ یک معنی بر معنیٔ دیگر فوائد کثیره ملحوظ داشته البته جا دارد و اگر آں فوائد بدلالتِ لفظ افاده مے کرد لاریب که محتاج الفاظ کثیره مے بود و ایں خود هماں است که ما در صددِ اثبات آں پا فشرده ایم -

بدانکه موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنی آں متصور نیست و آں از نظم و ترتیبِ الفاظ مترتب می شود بصورتِ مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عمل فکر در نفس متکلم به تعیینِ معنی به اتمام نرسد به ترتیبِ الفاظ

احتیاج نے اُفتد گوئی ترتیبِ الفاظ از توابعِ تعیین معانی است درنفس چہ تا وقتیکہ مفہوم معنی درنفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادۂ چیزے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیراکہ نظم و ترتیب مستدعی تعیینِ مواضعِ کلمات است در کلام و ایں امرے آنکہ نخست معنی درنفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجبِ ازدیادِ بصیرتِ طالبانِ ایں فن است تقریرش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاجِ حروف چیزے دیگر نیست زیراکہ تا التیامِ لفظے و تعدیلِ مخارجِ حروف درست نباشد تلفظ آں بر زبان ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ؎

زششتش نہ جستہ غزالِ حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اولِ عروضی ایں مصرع کہ فعولن باشد موجبِ ثقل گردیدہ و ہمچنیں دریں مصرعِ نظامی ؎

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرفِ شین متواتر ہمہ و شش یکدگر افتادہ و حلِ ایں اشکال بریں منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخِ الفاظ محصور انگاشتہ باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض است لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت برطرف کردہ

باشیم - وچوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود - یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم وامر زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم - ودیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہِ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین بر دیگرے باشد ووجوہ زائد غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم - اگر بہ شق اوّل گرائیم لامحالہ فضیلتِ کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم واعجازِ کلام را بجز ایں یک وجہہ وجہے دیگر نخواہد بود - در کاکتِ آں بر لبیب اریب مخفی نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدودِ بلاغت از قبیلِ وضوحِ دلالت وصواب اشارت وابداع در طرقِ تشبیہ وتمثیل واجمال وتفصیل ووضعِ فصل ووصل وحذف وتحقیق وتقدیم وتاخیر وغیر ذلک ذکر مے کنند در موجبِ اعجازِ کلام دخلے نباشد بنا بریں اعجاز کلام بحیثیت بلاغتِ آں نخواہد بوُد زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف وتناسب آں تعلقے نیست - واگر بشقِ ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہِ فضیلت قرار دہیم - وآں را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم - ضرر ایں اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیز بلاغت وبیان خارج کردہ باشیم وآں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح مے گویند وگاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجباتِ ثقل - وازیں ہر دو امر در مانحن فیہ چیزے نمے سد -

اما مجوزِ ایں شق را مے گوئیم کہ بر طبق قیاس تو مے باید کہ قسمے از نظم و ترتیبِ الفاظ چناں باشد کہ بر نسقِ معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصفِ اعجاز متصف گردد۔ و فساد ایں تقریر بر ظاہر است۔

و اگر احدے از مدعیانِ لفظ پرست از درِ مجادلہ در آید و گوید کہ ما التیام و تناسبِ حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز مے شماریم چہ مراعاتِ تعادلِ حروف وقتے دشوار آید کہ با مراعاتِ تعادل بمراعاتِ معانی احتیاج افتد چنانکہ مراعاتِ سجع و تجنیس و غیر ذلک با مراعاتِ معانی دشوار می آید۔ در جوابش مے گوئیم کہ ازینہا کہ گفتی از بحث خود بیروں شدی و از سرِ دعویٰ خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحقِ مزیت مے باشد برخاستی۔ و علتِ نظمِ الفاظ غیر آں علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ ترتیبِ معانی امرے است سہل و ہین، و تفاضلِ مردم دریں باب چنداں تفاوتے ندارد۔ و ہر چند کہ تعادل میانِ حروف پیدا آید مزیتِ کلام بیشتر مے باشد۔ اما مے گوئیم کہ ایں تمام ناشی از سوءِ فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنیِ تعادلِ حروف غیر ازیں نیست کہ لفظ از ثقل خالی شود ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا است کہ نوعِ دفعِ ثقل بر فصحائے بلاغت شعار دشوار نتواند بود ایں تا قیاس مدعی بر سجع و تجنیس درست آید و معلوم است کہ

این نوعِ استکراه وثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدیِ تصنّع یا تکلف بوده باشد - اما کسے را کہ در نظم وترتیبِ الفاظ مسترخی العنان باشد عروضِ این گونہ استکراه اتفاق نمے افتد -

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم وترتیبِ الفاظ نگرد بر وے مخفی نخواهد بود کہ در صورتِ تسلیمِ دعویِٰ مدعی لازم مے آید کہ معنی سببِ صعوبتِ اصلِ لفظ باشد واین باطل است زیرا کہ نزدِ جمیعِ عقلا خلافِ آں معروف است - یعنی لفظ سببِ صعوبتِ اصلِ معنی مے باشد - چہ التزامِ مالا یلزم در نظم وترتیبِ الفاظ بالیقین موجبِ اختلالِ معنی است وهرگاه معانی قصد را در قالبِ الفاظ ریختن اراده کنی هر آئینہ الفاظ را پیشِ پا افتاده بینی وطلبِ لفظ بے تعیینِ معنی در نفس امکان ندارد -

بدانکہ این مسئلہ مبنی است بر اصلے از علمِ حکمت وآں این است کہ تصورِ لفظ وتصورِ معنی در ظرفِ ذهن در یک حال مے باشد وتقدیم وتاخیر میاں هر دو متصور نہ - ویا تصورِ هر دو لازم وملزوم است وتقدیم وتاخیر میانِ هر دو اعتباری است والحق کہ شقِ ثانی اقرب الی الصواب است -

واگر کسے بہنجارِ ناراستی در صددِ نقض باشد وگوید کہ چوں لفظ را بطرف می سازی ومرتبتِ کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عدادِ صفاتِ الفاظ شمردن معنی ندارد - واستعمالِ آں بخلافِ آں شاهد است - زیرا کہ در

محاوره می گویند این لفظ فصیح است و نه گویند این معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بوصفِ فصاحت از آں جہت است کہ لفظ بحیثیتے متصف بوصفے باشد کہ بداں وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصہ کہ درپئے اثبات آں ہستیم وظاہر است کہ بدیں حیثیت معنی را داں نتواں گفت وآنچہ در کتبِ بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی چنانچہ در وصف کلامے گویند "معنی لطیف دارد ولفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالت مے کند بر مزیتِ معانی۔ ہمانا مراد ایشاں نہ شرافتِ الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از اں جہت کہ ترتیبِ معانی بترتیب الفاظ متعلق است واگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست۔ گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریقِ مجاز استعمال کردہ اند۔

دریں مقام اگرچہ در مبحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم کشفِ بعضے از معضلات کہ بمنزلہ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہبِ صحیح را بر وجہِ بصیرت اخذ کردہ باشیم۔ چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست۔

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اند کہ جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحتِ تعبیر یک معنی بدو لفظ کہ یکے از اں ہر دو فصیح باشد ودیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد و اگر مزیتِ لفظے بر لفظے محدود

بمعنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نسبتے با آنکہ معبرعنہ شئی واحد است ونیز گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں ہستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصف فصاحت متصف است از عبارت تفصیل وشرح خویش فصیح تر نبودے - بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح مے گوئیم تفصیل وشرح آں را نیز فصیح گفتہ باشیم - چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم برہماں معنی و مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است واگر عبارات تفسیر وشرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عبارات را تفسیر وشرح قرار دادن امکان ندارد - بنا بریں ادعائے محدود بودن مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد این است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار -

اما رد آں بحولہ تعالیٰ بروجہ تفصیل آنکہ مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت وہامون قائل از بحث خود بیروں افتاد وسر رشتہ دعوئے خود را از دست درداد - چہ مراد ما از فصاحت فصاحت کلمات مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعد تالیف کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد واگر مراد قائل از دو لفظ دو فرد کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالے در معرض بیان مے آریم - گوئیم کہ صانع حلی در صنعت خویش بعضے از حلی را ایں آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازم لطافت ووقت فن بکار برد مطبوع مے سازد ودر بعضے دیگر ہنر دستی خویش از غرائب ولطائف آں

قدر بکار مے برد کہ موجب استعجاب نظارگیان مے باشد - ہر دو مطبوع را مثلاً
گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود - اما در میزان صنعت ہر دو را بر یک معیار
سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنین معنی باشد کہ در محاورۂ سوقیان پیش از خر
مہرہ اعتبارے ندارد - وہمان معنی را فصحا بلاغت شعار بصورتے در معرض بیان
آرند کہ با گوہر شاہوارے ارزد - واگر کسے گوید سیاہ را سفید نتوان کرد معنی ایست
صحیح اما مبتذل کہ منطوق عامیان است - وہمین معنی را یکے از اساتذہ بصورت
شگرف ترادا نمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ؎

نصیحت کن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتوان شستن از زنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحاد معنی در اختلاف صورت چہ قدر
متفاوت افتادہ - پس بیقین باید دانست کہ مراد جمیع عقلا از قول صحت تعبیر
از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحاد معنی در سذاجت و
وغرابت کہ مدار بر آن است تفاوت عظیم مے باشد - کما لا یخفی نہ آنکہ یک معنی
را در سلک الفاظ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزان براعت
بیک وزن سنجند واگر کسے از راہ جہل و تعصب اشیاء مسطورہ را بہ یک وزان
بہ دو میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہ طلب حق دور افتادہ باشد واگر
بقول فرق میان ہر دو کہ از آن چارہ نیست مر فرود آرد مطلوب ما ہمان است

و مدعی را در آں مجالِ سخن نہ۔ چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف و کلماتِ مجردہ معتبر است بل از جہت حسنِ نظم و ترتیبِ کلمات کہ مقرون بہ توخیِ معانیِ نحو است و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و بہ تامل صحیح و فکر نجیح در باب تشبیہ و استعارہ و کنایہ غوض نمودہ باشد ہمانا سرّ ایں مبحث عظیم بر وے مخفی نخواہد ماند۔ زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبیِ اسلوب کہ عبارت از توخیِ معنی نحو است بتفاوتِ مشرقین متمائز مے باشد۔ در امثلہ مے گوئیم "زید چوں شیر است در قوتِ بطش و شجاعت" زید گوئی شیر است" "زید شیر است" "شیرے" دیدم " و در ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد آیا گماں مے بری کہ احدے از مدعیاں ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر و وقعت فی النفس بیک معیار بر گیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیاں اقدام نماید۔

اما ردِ آنکہ مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد۔ لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مفسَّر و تفسیر متحد المعنی ہستند۔ بریں منوال است کہ باید ایں تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از درِ انکار در آمدہ حسنِ معنی را کہ بہ اختلافِ صورِ الفاظ در مدارج مختلفہ بمعرض بیان مے آید از نظر بفگند و فرقے درمیانِ کنایہ و تصریح و استعارہ و غیر استعارہ نکند و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سرباز زند و درو اِن

شعر

من آں مورم کہ در پایم بمالند
نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و وزان جملہ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مردمانم و بکسے آزارے نمی رسانم"
فرقے نکند و ہم جملہ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و ع

کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

ہر دو را از یک وادی قیاس کند و ہمچنیں جملہ "موے سرم ہمگی سفید گردید"
را ہم رنگ۔ ع

مرا برف بارید بر پر زاغ

گماں بر دو کسے کہ جہل او تا بدیں غایت رسیدہ باشد سخن با وے سخن
را از پایۂ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است اکنوں بتحقیقِ
دار سیدی کہ منشا رقولِ ما بہ اتحادِ تفسیر و مفسر عین جہل است بمعرفتِ رتبۂ کلام
زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلا موجب آں نیست کہ ہر دو را در یک میزان
براعت و بلاغت وزن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسر
را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ
است بمعنی دیگر۔ و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت
مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر در نفس لغت متحقق گردد

مجازِ لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است۔ اوّل مجازیکہ نزدِ اہلِ لغت مسلّم باشد۔ دوم اینکه مجاز بودنش بر حکمِ عقل موقوف بود۔ اوّل را مجازِ لغوی خوانند و ثانی را مجازِ عقلی۔ و ہرگاه کلمهٔ مفرد را بمجاز وصف کنند چوں لفظِ شیر که مجاز است برائے مردِ شجاع و لفظِ دست که مجاز است برائے قوّت و قدرت۔ ہر آئینه ایں حکمے باشد که از راهِ استعمالِ لغت بدو عائد شده است۔ زیرا که متکلم آں را به تعلقِ تشبیه یا به تعلقِ ملابست مابین ہر دو معنی از معنیٔ اصلی که نزدِ اہلِ لغت ابتداً برائے آں موضوع است برداشته بر غیرِ آں اطلاق نموده و ہرگاه جمله را بمجاز وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکمِ عقل خواہد بود۔ و لغت را بداں تعلقے نه۔ چه اعتباریکه جمله را بحیثیتِ جمله بودن عارض می شود۔ ردِّ آں بسوئے لغت معنی ندارد۔ زیرا که صورتِ جمله چنانکه در نحو مقرر است از ترتیبِ دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید و ایں موقوف بر قصد و ارادهٔ متکلم است۔ و شیح لغوی را در آں مجال تصرف نیست۔ چه در جملهٔ زید عمرو را زد مقصودِ متکلم اثباتِ فعلِ زدن است و تالیفِ کلماتِ جمله محل اوست نه محلِ غیر۔ و آنچه دانستنِ آں با لغت تعلق دارد معانیٔ مفرداتِ الفاظ است مثلاً زد که فعلِ ماضی است

دلالت بر زمانهٔ گذشته و زمرو که فعل مضارع است دلالت بر زمانهٔ حال یا استقبال مے کند - اما این عمل که فعل با چه چیز تعلق دارد موقوف بر قصدِ متکلم است اعم ازینکه در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب و اسنادِ آں فعل حقیقی است یا مجازی و فہم این معنی بر لبیبِ اریب دشوار نیست زیرا که در ظاهر لفظ ہر چند اثباتِ حکمے برائے چیزے است اما من حیث المعقول صحیح نخواہد بود - سعدی در قطرهٔ باراں گوید ؎

چو خود را بچشم حقارت بدید　　صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار　　کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسنادِ فعل پروریدن بسوئے صدف و ہمچنیں اسنادِ فعل رسانید بسوئے سپہر بحکم عقل مجاز است نہ بحکم لغت - چہ لغت را دریں محل حاکم تجویز نمودن مستلزم آں است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نہ بغیر آں وہم لازم آید کہ دریں شعر شیخ ؎

باد در سایهٔ درختانش　　گسترانیده فرش بوقلمون

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعلِ باد است بلا ریب اثباتِ فعل برائے باد حقیقت خواہد بود نہ مجاز - گویا چیزے کہ شیخ آں را مجاز مے گفتیم الحال بحقیقت منقلب گردید - و ایں محال است چہ انقلابِ حقائقِ اشیاء ممنوع است عند جمیع العقلاء - ثم ایں معنی در کلمهٔ مفرده مستبعد مے نماید

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کند کہ لفظِ دست را ابتداً در وضعِ اول بمعنیٔ قدرت وضع کردہ اند و بمعنیٔ عضوِ معروف بطریقِ مجاز استعمال یافتہ بحکمِ عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مُدّعا نیست کہ لفظِ دست بمعنیٔ عضوِ معروف باید کہ بمعنیٔ عضوِ معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنیٔ مخصوص اولیٰ است از لفظِ دیگر و اگر در وضعِ اول اسپ برائے تعین خربین یافتے مضائقہ نداشت بل ایں تعیینات لغویہ از قبیلِ تعیین اشکالِ حروفِ ہجا ست بہ ازائے حروفِ مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضعت افتادہ و ہیچ عاقل گفتن نتواند کہ عقل بر تعیینِ شکلِ مخصوص بہ ازائے صوتِ حرفِ مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف مے بود ہر آئینہ مواضعتِ اقوامِ مختلفہ بر رسمِ خطِ مختلف نمے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکان آں است کہ مدعی را شکلے حادث گردد و دفع آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم میکنند کہ صیغۂ زد برائے اثباتِ فعل است چیزے را در زمانِ ماضی۔ و در جملہ فصلِ بہار سبزہ دمانید، مرادِ ما معنیٔ معقول است چہ فعلِ بہار دمانیدن سبزہ است۔ و ادراکِ ایں معنی فعلِ عقل است نہ لغت۔ و چوں فہمِ حکمِ حقیقی بودنِ نسبت

فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت - بنا بریں میگوئیم کہ
درجملۂ مذکورہ نقلِ حکم معقول موضوع لہٗ باشد بسوئے حکمِ معقول دیگر - کہ مشابہ حکم
اول است و ایں صورت بعینہ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مرد
شجاع و چوں چنیں است آیا گفتن مے توانیم کہ نقل لفظ شیر بسوئے مردِ شجاع
من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہبِ شما بر خلافِ ایں
رفتہ جوابش بروجہ تفصیل آنکہ آنچہ تو مے گوئی کہ نقلِ حکم در جملۂ مذکورہ بعینہ ہمچو نقل
لفظ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد - چہ میانِ
ہر دو فرقِ واضح است و وزانِ آں یک وزانِ ایں دیگر نیست زیرا کہ فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را و لا ریب ایں کارِ
لغت است - اما حقیقتِ حکم ظاہر مے کند استحقاقِ اثبات را و تعیینِ مستحق کارِ
عقل است نہ کارِ لغت و لفظ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ
مستحق آن است و اگر لغت بہ نص ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے استحقاق او بدیں
اسم از دیگر اشیا اولیٰ نہ بودے و استحقاق قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ باثبات فعل و
اختصاصِ آں بداں فعل بحکمِ عقل ثابت است نہ بحکمِ لغت و لفظ شیر را از موضوع لہٗ
بحکمِ لغت نقل مے کنیم نہ بحکمِ عقل و چوں فعل دمانید در مثالِ مذکور بر حالتِ اصلی
یعنی اثباتِ امرے در زمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است و از حقیقت خود
دور نیفتادہ - نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنیٔ فعل است بل

در نسبتِ فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است - چہ مفہوم فعل بیش ازیں نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را در زمانیکہ باشد - اما اتصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست -

وهذا امماً لاريب فيه ط

نظر بمناسبتِ مقام اصلے دریں باب بہ بیان مے رود - وآں ایں است کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز در یکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود - وشکے نیست کہ قطع وفصل حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنی درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل فلہذا در مجاز بودنِ ایں لفظ یعنی بمعنی مردِ شجاع نیز حکم لغت را اعتبار دہند نہ حکمِ عقل را وہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکمِ عقل ست نہ حکم لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت - بنا بریں خیلے سہل مے نماید کہ در جملہ "قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ دامن کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پُر ساخت" ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودنِ ایں فعل دلالت مے کند تردد در خاطر راہ ندہیم و در جملہ "فصلِ بہار صحن چمن را رشکِ باغ ارم ساخت" نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل مے کند -

اگر قائلے از ماسبق اخذ کند کہ تقریر ممہد شما اقتضائے آں مے کند کہ طریقِ مجاز ہمگی مبنی بر عقل است ولغت را در آں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بمشبہ

اطلاق مے کنند تا شیر بودنش ادّعا نکنند نہ ہمیں ادّعائے محض بل بصفاتِ بطش وبأس کہ شیر بدان متصف است برائے مشبہ مسُلّم مے دارند۔ تا بحدیکہ بہ یقین استوار مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعتِ شیراں کہ از صورتِ انسان بصورتِ شیر نمودار گشتہ واز آنچہ گفتہ ایم بوضوحِ تمام ثابت است کہ اطلاقِ اسم مشبہ بہ بر مشبہ بر طریقِ مجاز نمے کنیم تا او را بعینہٖ فردے از افرادِ مشبہ بہ استوار نداریم ولو ادّعائً وچوں چنین است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ در جملہ "فصلِ بہار صحنِ چمن را رَوکش باغِ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویزِ تقسیمِ مجاز بسوئے لغوی وعقلی بطلان پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکمِ عقل است۔ اما چوں بہ نظرِ غائر درنگری ترا از تسلیمِ ایں یک نکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہٗ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ موضوع لہٗ آن است وبہ ہمیں سبب ما لغت را طریقِ حکم بمجاز قرار دادہ ایم۔

واگر کسے گوید کہ ما مسلّم نمے داریم کہ لفظِ شیر بر غیر موضوع لہٗ اطلاق یافتہ۔ زیراکہ شما خود قائل ہستید کہ ما بر مردِ شجاع اطلاقِ ایں لفظ نمے کنیم تا معنیٰ ایں لفظ را در حق وے ادعائً اثبات نمے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگامِ اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنیٰ شیر چیزے

دیگر از اوصاف مراد مے باشد۔ جوابش آنکہ غایۃ مافی الباب آنچہ از تقریر بہ پایہ ثبوت مے رسد آنست کہ لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل وتخییل اطلاق یافتہ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق ایں لفظ بر مرد شجاع کہ فی الحقیقت آں شیر نیست کردہ ایم نہ بر چیزے دیگر۔ آیا کسے گماں مے برد کہ دریں ادّعا غیر از معنی شجاعت چیزے از لوازم درندہ مخصوص۔ مثلاً دندان وچنگال وپیکر مخصوص وغیر ذلک در ارادہ ما داخل مے باشد؟ وہرچند کہ شجاعت از اخصّ اوصاف شیر است اما لغت ایں لفظ را نہ ہمیں بہ ازاے شجاعت تعیین دادہ بل بہ ازائے شجاعت کہ با پیکر وہیئت مخصوص بداں جثہ تعلق دارد۔ واگر بہ ازاے مجرد شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء۔ ونیز لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصف شجاعت بدیں غایت بودے لفظ شیر براں اطلاق یافتے بطریق حقیقت نہ بطریق تاویل تشبیہ۔

دریاپان ایں ہمہ گفتیم امریست کہ از ذکر آں گزیر نیست وآں ایں است کہ ہرگاہ حکم بمجاز بودن موکول بعقل باشد تخصیص اتصاف جملہ بمجاز را وجہے وجیہ باید والّا چہ مانع خواہد بود از ینکہ کلمہ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد۔ بنابریں می تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغۂ ماضی است منفرداً متصف بمجاز بود۔ جوابش آنکہ فعل بر معنی دلالت کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نکنند حقیقت و مجاز بودن او متصور نہ باشد وما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جز بدلالت لفظے

نیست - بل مجاز بودن آں بہ نسبتِ امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکانِ حقیقت و مجاز بدونِ تصورِ مُثبت و مثبت لہ صورت نہ بندد و ازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدونِ جملہ و کلام متصور نہ - و ہمچنانکہ کلماتِ مفردہ با صدق و کذب متصف تواند بود - با حقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پذیرد - وہذا ظاہر -

مجازے کہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است زیرا کہ خبر اول و اتم معانی کلام است کہ سائر معانی بر آں مترتب مے باشد و آں منقسم است بدو حکم اثبات و نفی و اثبات مقتضی مثبت و مثبت لہ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زندہ عمرو است در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت کردی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و ہمچنیں حال است نفی کہ مقتضی منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید نزد و زید زندہ عمرو نیست در مثال اول فعل زدن از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت ازاں و چوں چنیں است احتیاج افتاد بہ دو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پذیرد یکے ازاں ہر دو مثبت لہ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و

دیگرے منفی - و این معنی در دو جملہ متحقق گردد جملہ اسمیہ کہ مشتمل باشد بر مبتدا و خبر و جملہ فعلیہ کہ متضمن باشد مر فعل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت لہ و منفی عنہ را مسند الیہ - از آنچہ کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ برائے ہر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دو بار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکہ چوں بگوئی زید زد البتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کردہ و (اثبات زدن) تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسندہ نخواہد بود بل بار ثانی آں را مقید مے کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است کہ حکم اضافت ثانی دارد - پس ہمچنانکہ اثباتِ مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود اثبات بے وجود مثبت لہ متصور باشد ہمچناں امکان ندارد کہ اثباتِ مقید بہ تقیید واحد وجودے داشتہ باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و بس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت لہ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں مشتمل است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و بر ہمیں نسق قیاس کن حکمِ نفی را کہ نفیٔ مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست - بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورۂ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از جہتے

می کنند وگاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید وزدن را فعل زید ثابت می کنی و در جملۂ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے وسائر افعال طبعیہ ہمیں حکم دارد و در بعضے از افعال حکم بر ہر دو جہت مبنی باشد چنانکہ گوئی زید ایستاد و زید نشست۔ اگر بگوئی کہ فعل ایستادن ونشستن بامر تو از زید صدور یافتہ ہمانا جہتے دارد و اگر بگوئی کہ ایستادن ونشستن ہر یک صفتے است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است و در زید متحقق است البتہ ہر یک جہتے باشد کہ غیر جہت دیگر است۔

وچوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است کہ مقصود بالذات ماست وآں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی ومتعدی بر دو نوع است یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را زدم و دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بروے وقوع یافتہ و زید بہ نفس خود مرتکب آں نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعول علی الاطلاق است و آں در حقیقت بمعنی کرد و ساخت ونمود می باشد کہ از مصدر[1] خاص مشتق نہ باشد بل بر معنی عام مشتمل باشد و ایں چنیں فعل چوں اسناد آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود چنانکہ گوئی

---

[1] مراد از مصدر خاص آں است کہ چوں زدن و دانستن وغیرہما معنی خاص داشتہ باشد۔ ۱۲ منہ

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ - زیرا کہ چیزے دریں جا یافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن - اما نوع دیگر آں است کہ مفعول بہ داشتہ باشد چہ دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ در آں معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زدم فعل زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن زیرا کہ مفعول بہ چوں فعل فاعل نہ باشد امکاں ندارد کہ آں را فعل او ثابت کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعد محالات است یعنی مفہوم مثال مذکور آں است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع مے کند اما ذاتِ زید را برائے خود ثابت نتواند کردن چہ اثبات معنی الیست کہ لابدا است آں را از جہتے و دریں مثال جہتے یافتہ نمے شود و در جملہ خداوند تعالیٰ زید را زندہ ساخت زندہ ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانہ وتعالیٰ ثابت نمے کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد مثلاً خداوند تعالےٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذلک پس تمہید ایں مسائل می گوئیم کہ ہر گاہ خواہی کہ کیفیتِ وقوعِ حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ تحقیق در دو امر بتائل تمام و انگری - یکے آنکہ آیا اثباتِ فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ در آں شائستہ آں است یا از محلے کہ شائستہ آں است دور افتادہ - دیگر آنکہ آیا

معنیٔ مثبت یعنی معنیٔ که تعلق به اثبات دارد و بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافته - اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المثبت

مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید ؎

شنیدم که جمشید فرخ سرشت
بسر چشمهٔ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نه کارِ جمشید - پس مجاز فی الاثبات است - چه اثباتِ فعل بسوئے چیزے کرده که فعل در اصل از شانِ او نیست هم او گوید - ؎

پس از ما بسے گل دهد بوستاں
نشینند با یک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بهار نیست بل از افعالِ مخصوصهٔ ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات است و مثال مجاز فی المثبت سعدی گوید ؎

زدش بر گلوگاه[1] و مغزش بدوخت
زپیکاں بزخم اندر آتش فروخت

در جمله مغزش بدوخت مسند الیه پهلوانے است که ذکرش در ابیات بالا گذشته و در مسند مجاز فی المثبت است زیرا که دوختن برائے جامه موضوع است اسنادش بسوئے انسان بر جائے خود حقیقت است نه مجاز همچنیں در مصرع ثانی مجاز فی المثبت است نه مجاز فی الاثبات - سعدی گوید ؎

برفتند و هر کس درود آنچه کشت
نه ماند بجز نام نیکو و زشت

[1] گلوگاه [illegible] مسند مجاز فی المثبت خواهد بود ۱۲ منه

کِشتن ودرودن تعلق بہ زرع دارد نہ بہ اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد　　کہ آبادیم را ہمہ باد برد

مراد از شکستہ وخورد شدن تباہی حال است وہمچنیں در مصرع ثانی مراد از آبادی رونقِ ایام شباب است وہر دو مجاز فی المثبت است سعدی گوید ؎

بخونِ عزیزاں فرو بردہ چنگ　　سرانگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است ومراد از چنگ بخونِ عزیزاں فرو بردن خستگی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثبت است واسنادش بجائے خود حقیقت است وگاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات ومجاز فی المثبت ہر دو مجتمع شوند شیخ عطار فرمودہ ۔ ؎

گر دیوانۂ شد براہے　　سرِ خر دید در پالیز گاہے

بدیشاں گفت چوں خر شد لگد کوب　　چرا ہست استخوانش بر سر چوب

چنیں گفتند کاے پرسندۂ راز　　برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشمِ بد مراد از آسیب است کہ آں را چشمِ زخم ودر عربی عین الکمال گویند ۔ واین مجاز فی المثبت است واسناد باز داشتن چشمِ بد بسوئے خر مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد ایں نوع آثار جز بذاتِ خداوندی نتواند بود وہمچنیں دریں مصرع مؤلف ؎

کسوتِ زربفت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات و المثبت ہر دو یافتہ مے شود - چہ مراد از کسوت زربفت انواع گلہاست و ایں مجاز فی المثبت است - و اسناد فعل پوشید بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است -

و چوں بدانستی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت چیست - اکنوں بداں کہ وقوع مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آں بہ تفصیل راندہ ایم و در ضمن امثلہ وا نمودہ ایم - من حیث العقل مے باشد و وقوع مجاز فی المثبت من جہۃ اللغۃ دلیل بریں مدعا آن است کہ شرط اثبات مقید بودن آن است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے - بالعبارت دیگر اثبات مسند برائے مسند الیہ و ایں معنی مشعر از تالیف جملہ است کہ کلام باشد - و معلوم است کہ تالیف جملہ نتیجہ عمل فکر است - کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم لغت زیرا کہ در جملہ "زید عمرو را زد" اثبات فعل برائے زید است - و در جملہ "زید عمرو را نزد" نفی آں از زید - و ایں عمل اثبات و نفی فعل امریست کہ متکلم مدعی آن است و آنچہ از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوی یافتہ شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود - لغت را در آں مدخلے نیست پس چوں چنین است امریکہ در آں جملہ از قبیل صحت و فساد و حقیقت و مجاز یافتہ شود حاکم بداں امر عقل محض است لغت را ازاں بہرہ نیست - و ایں معنی مخصوص بہ لغتے معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی و

غیر ذلک را ۔ چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است و ایں را اسنادِ مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت ماخذش جز لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تخییل است و لغت حاکم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضدِ مردگی است و عقل را در آں مجال تصرف نہ خانہ لا قیاس فی اللغۃ

و اگر کسے از درِ اعتراض در آید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات از جہتِ عقل است و مجاز فی المثبت از جہتِ لغت ما مسلم نمے داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورتِ مجاز فی المثبت دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر در امر حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفتِ معلومہ و در جملہ "فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بطریقِ سبب بہ بہار است ۔ و وزانش ہماں وزانِ بہجت و سرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاقِ فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آں موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاقِ لفظِ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آں موضوع نیست و چوں دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجاز فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریرِ ایراد

بر وجہ تفصیل۔ و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریق دخول مجاز در ہر دو مسئلہ بر یک وتیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آں بردہ۔ زیرا کہ مدخل مجاز در فعل از راہِ اضافتِ چیزے بچیزے است۔ نہ بنفسِ اسم۔ چہ اگر گویند کہ فلاں بہجتِ زمین را زندگی گفت در فعل اصلاً مجاز را راہ نیست۔

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند۔ بخلافِ مثالِ مذکور چہ دریں صورت نفس اسم (زندگی) در فہم وقوعِ مجاز فی المثبت کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن مے تواند۔

و آنچہ لابُد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجود آں فتوٰی دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منسوب و مشروط کردن محال است۔ چہ لغت بمنزلۂ امارات و علامات مے باشند۔ و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آں علامت و امارت بر آں دال است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالت او بریں معنی از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند۔ اطلاق ایں لفظ بر آنہا صحیح نبود بناءً بریں اگر احدے از مُدعیاں ادّعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دلالت بر قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلطِ فاحش مبتلا بودہ باشد۔ چہ

ایں قول مستلزم آن است کہ غیر قادر مطلق نیز در وجود حادثے مؤثر است و ایں قضیہ بحکم عقل صریح البطلان است و کسیکہ وقوع چیزے از غیر قادر گمان برد گوئی حقیقت وقوع را ندانستہ و بر نہجش لازم آید کہ مطلقاً وقوع فعل شدہ بودہ باشد و چوں مطلقاً وقوع را ندانستہ گوئی آں را بجز فعل ندانستہ۔

و آنچہ دریں باب از دانستن آں ناگزیر است فرق کردن است میان باطل و مجاز۔ زیرا کہ ہر دو در ظاہر الفاظ متحد الاسلوب ہستند۔ اما در حقیقت میان ہر دو بون بین است۔ و دانستن ایں فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز در جملہ۔ چنانچہ گفتہ اند کہ جملہ کہ مشتمل بر حکمے باشد و آں را از محل عقلی آں بانوعے از تاول بیروں آرند مجاز است۔ مثالش چنانکہ سابق مذکور شد ہماں و انیدن فصل بہار است مر سبزہ را۔ دریں مثال اثبات فعل برائے بہار ثابت کردہ ایم و پیدا است کہ ایں معنی خارج از محل عقلی آن است چہ محل عقلی آں در حقیقت اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانہ و تعالی کہ در قضایائے عقول مسلّم و مبرہن است۔ اما بر سبیل تاول و عرف عامہ ناس آں را بچیزے کہ در ظاہر سبب آن است نسبت کردہ ایم و سبب بودن بہار مر سبزہ را امریست کہ بطریق مشاہدہ قطعیہ علی الدوام مالوف طبائع است۔ تا بحدیکہ در نفوس استمرار ایں واقعہ بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ و ایں نوع مجاز در مجاری کلام بیش از ان است کہ بایراد امثلۂ کثیرہ احتیاج افتد۔ سعدی گوید ؎

میپرور درختے کہ خار آورد   درختے بپرور کہ بار آورد

بار آوردن از برائے درخت اثبات نمودہ - ہم او گوید ؎

درخت اندر بہاراں برفشاند   زمستان لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برفشاندن فعل درخت نیست - بل فعل قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمر از درخت بیروں مے آرد از یں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را شانے است غیرِ شانِ مجاز چہ مبطل و کاذب در اخراج حکم از محلِ اصلی و اسناد آں بسوئے غیرِ مستحق تاویلے نمے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمے کند - بل اثبات قضیہ مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیرِ صحیح را صحیح و غیر ثابت را ثابت مے پندارد - و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محلِ آں گماں مے برد - و ہمچنیں است حال کاذبِ متعمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را مے فریبد و از جادۂ تاویل خارج اُفتد -

مسند الیہ

بداں اے قاری ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ ہمیں

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصفح وجوہ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحرّی معانی نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیبِ کلام است بر نہجیکہ قوانینِ متعہدہ نحویہ مقتضی آن است چہ بسا معنیٰ ارجمند است کہ بہ ادنیٰ تغییرِ عبارت یا مخالفتِ قوانینِ نحویہ از اوج کمالِ جودت بہ حضیض نقصان رداءت فرو مے افتد۔ وچوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ دیگرے را نتواند بود۔ و تعیینِ مقام ہر یک در تاثیر معنیٰ بلاغت دخلے دارد کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورتِ اُولیٰ مقصود بود در صورتِ ثانیہ مفقود مے گردد بل معنیٰ دیگر کہ غیر معنیٰ اول باشد از آں کلام مفہوم مے گردد کہ مقصودِ متکلم نیست و ہر چند عامۃ الناس کہ کلامِ ایشاں از اصواتِ حیوانات عُجم امتیاز بیش ندارد و از معرفت اہتمام معنیٰ کہ بہ تعیینِ مقامِ لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ "زید دیروز پیش من آمد" و دیروز زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنیٰ را بہ تفصیلِ تمام در بابِ تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا دریں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است حوالۂ قلم مے نمائیم۔

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر باحتراز از

خبیث وقتیکه قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی گوید۔

ے

بدیں ہر دو خصلت غلام توام   چہ نامی کہ مولائے نام توام

یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیر چنانکہ گوئی ناہنجار است ثالثاً نظر بہ عدم فرصت زیادتِ سخن بوجودِ قرینۂ حال چنانکہ گوئی مار است رابعاً نظر بہ احتراز از سوءِ ادب چنانکہ گوئی "خداوند مہربان ماست" بترکیب توصیفی خامساً در مقام اخفا از حضّار غیر مخاطب بغرض سہولتِ انکار متکلم را گنجائشے باشد کہ مرادِ او شخص دیگر بود۔ چنانکہ گوئی "خبیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب انند۔ انوری گوید۔

ے

شاہ سنجر کہ کمتریں خدمش   در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آنکس شاہ سنجر است۔ عرفی گوید ے

میر ابو الفتح کہ در سینۂ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجل کہ در شعرِ سابق مذکور است میر ابو الفتح است و ایں اسلوبِ کلام را حمل بر بدل از چیزے کہ در شعرِ سابق ذکر یافتہ نتواں کرد۔ زیرا کہ

مبدل منہ با بدل نسبتِ مثلیت دارد و در ہر دو مثال مذکور بدل از مبدل منہ بزیادتِ مفہوم مشتمل است و این نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسندالیہ نیز بر وجوہِ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل در مسندالیہ آن است کہ مذکور گردد۔ و امرے مقتضیٔ عدول ازآن نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ گوئی کسانیکہ از صحبتِ جاہلاں بپرہیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں برگزیدگانِ خلقِ عالم ہستند لفظ ایشاں ضمیر جمع غائب بطریقِ ایضاح و تقریر مسندالیہ واقع شدہ۔

ثالثاً۔ برائے تنبیہ غباوتِ سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے از حاضراں درحقِ وے گویدتا بعضے ازگراں طبعاں راگمانِ غیراو نرود "زید آنچہ من میدانم مرد صاحبدل است"۔ رابعاً۔ برائے اظہارِ تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔"

خامساً۔ برائے تبرّک۔ چنانکہ گوئی حضرتِ حق جل و علا خالقِ ماست۔

سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"۔

اما تعریف مسندالیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب یا متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید؎

روزگارم بشد بنادانی من نکردم شما حذر بکنید

و در مسندالیہ غائب گوئی "او بر ما مہربان است"۔

وہم بہ ایرادِ اسم علم تا احضار مسند الیہ در ذہن سامع بہ اسم بالذات متصور باشد - چنانکہ گوئی "زید در فنِ طبابت یکتائے زمان است" وگاہے از ایرادِ علم استلذاذ مقصود باشد - جامی در نعت گوید ؎

محمدؐ کش قلم چوں نامور ساخت زمیمش حلقۂ طوقِ کمر ساخت

وگاہے اظہارِ عظمت شان نظامی گوید ؎

زراچہ منم پیل پولاد خائے کہ بر پشتِ پیلاں کشم پیلپائے

اے زراچہ من ہستم کہ در شجاعت وجلادت مشہور آفاق است وگاہے تبرک - ؎

خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید
ترا برحمتِ خود پادشاہِ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول مے آرند ہر گاہ مخاطب غیر از صلہ بر احوالِ مختصہ او اطلاعے نداشتہ باشد - چنانکہ گوئی "آنکہ دیشب در بزم مشاعرہ غزلے تازہ خواندہ بود در فن ریاضی مہارتِ تمام دارد - وہم تعریف بہ اسم موصول گاہے برائے مصلحت عدمِ تصریح باسم مے کنند - چنانچہ دریں شعر ؎

آنکس کہ مرا انگشت باز آمد پیش مانا کہ دلش سوختہ بر گشتہ خویش

وہم نظر بہ تفخیم امرے در محاورہ گویند گذشت آنچہ گذشت فقیرِ مولف را وقتے در ایام شدت سرما بخانۂ دوستے لب آب اتفاق مبیت افتاد - بہ تشیر

وبرنج لوازم ضیافت بجا آورد۔ چوں بہ بسترِ خواب مائل شدم گلیمے سبک کہ پنبہ اش بغایت تنک واجزائیش از ہم گسستہ پارہ پارہ بزاویۂ گلیم مجتمع گشتہ بود پیشِ من آورد طوعًا وکرہًا خود را بداں پیچیدم۔ وشب آں ہمہ زحمتِ سرما کشیدم۔ لمولفہ

ے

ہمہ پس ازمن کہ چوں بگذشت آں شب
من وسرما ولب سرگرمِ یا رب

بامداداں چوں سر از بالیں خواب برداشتم بہ آبِ یخ بست دست بہ وضو برافراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیر کہ معلومِ او بود زباں بہ معذرت برکشاد۔ روحیؔ ختہ ودژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوال آں شب گفتہ بود با قلم فرنگی برکشیدہ بدستش داد۔ قطعہ این است۔

قطعہ

نعوذ باللہ ازیں شہرِ سردسیر زمیں — کہ از تطاولِ سرما نخفتہ ام ہمہ شب
گلیم کہنہ بہ بر داشتم ز بدبختی — بہ تارہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب
چو خارپشت سر و پائے من شدہ یکجا — تنک[1] بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب
ز سرد مہریِ یارانِ گرم خو گوئی — بہ غنچگی چو گل تر شگفتہ ام ہمہ شب
فراخ بود سماطِ برنج و شیر کزاں — زکام و سرفہ و بلغم بُرفتہ ام ہمہ شب
براستخوانِ نحیفم برفت آنچہ برفت — ولے بسیم تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
کنار رود در آں زمہریرِ خیز وثاق — خروشِ نالۂ روحیؔ شنفتہ ام ہمہ شب

[1] مصغر تن ۱۲

وہم بغرضِ تنبیہِ مخاطب بر خطائے کہ در حقِ وے گماں برند۔ سعدی گوید۔

ے

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند　　وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

در حقِ مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتبارات فانیہ دنیویہ را قرار دادہ وثباتے نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم بغرضِ ایما بسوئے جہتِ خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید ے

ہر آنکہ تخم بدی کشت وچشم نیکی داشت
دماغ بیہدہ پخت وخیالِ باطل بست

دریں شعر در صلۂ اسمِ موصول کہ معطوف ومعطوف علیہ است ایما ست بجہتِ خبر کہ مشتمل است بر نوعے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیبت وخسراں تواں کردن۔

تعریفِ مسند الیہ بہ اسم اشارہ ہم مے آرند ومعلوم است کہ در زبانِ پارسی اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مؤنث لفظ ایں موضوع است وبرائے جمع اینان وبرائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مؤنث وبرائے جمع آناں۔ حافظ گوید۔

ے

شراب لعل کش وروے مہ جبیناں بیں
خلافِ مذہب آناں جمالِ اینان بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است وبرائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا و آنہا گویند۔

و ایں ہر دو را ذوی العقول ہم مے آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ بہ اسمِ اشارہ گاہے امتیازِ آں باشد از غیر بروجہِ کمال عرفی گوید

شعر

ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زود آ کہ کند غنچۂ گل شہرتِ جم را

و ہمو گوید۔

شعر

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

و گاہے تحقیر چنانکہ گوئی "ایں آنکس است کہ دیروز پدر خود را دشنام مے داد" و گاہے تعظیم و ایں بلفظ آں مے آید و اکثر چنانچہ حکیم سنائی گوید۔

شعر

آں ز فضل آفتِ سرائے فضول
آں علمدار و علمدار رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب حشمت مآب صلی اللہ علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب ارزانی داشتہ دعائے فتح بر دستِ وے فرمود۔ و علم بالکسر اشارہ است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم و علی بابہا ملا غنیمت گوید۔

شعر

عزیز آں انتخابِ سینہ ریشاں
جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

وتعریفِ مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود از آں گاہے اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمامتر در ذہن سامع استقرار یابد۔ کسے راست ؎

ماہم ایں ہفتہ شد از شہر و بچشمم سالے است
حالِ ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف در مقامِ اظہار ضجرت وسامت مختصر تر مے نماید از لفظ یارِ نازنین من وغیر ذالک۔ وگاہے از اضافت تعظیمِ مضاف الیہ مقصود مے باشد۔ چنانکہ گوئی "آقایم ہرچہ مرضی باشد بفرمایند پیشِ خدمتِ بندہ حاضر است" وگاہے تعظیمِ مضاف۔ جامی گوید ؎

نسیمے کز دیارِ مصر خیزد | کہ در چشمم غبارِ مصر بیزد
مرا خوشتر ازاں بادِ است صد بار | کہ آرد نافہ از صحرائے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیم غبار مندرج است کما لایخفی سعدی گوید ؎

چوں سگِ درندہ گوشت یافت نپرسد | کایں شترِ صالح است یا خرِ دجال

وگاہے تحقیر مضاف چوں در مثال مذکور خرِ دجال۔ بخلافِ خرِ عیسے

که مقصود از اضافت تعظیمِ مضاف است۔ سعدی گوید۔ ؎

خرِ عیسےٰ اگر بمکہ بردو چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہومِ تعظیم خر دریں شعر اعتبار نکنند مصرعِ ثانی بمصرعِ اوّل مربوط نمے شود۔ وگاہے مقصود ازاں کفایتِ تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل متعذر باشد چنانکہ گوئی "چوں در آں قصبہ رحلِ اقامت انداختیم اہلِ بلدہ بتقدیم لوازمِ خدمتِ ما بپرداختند۔ صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار بود داغِ عشق را بر ہر گلے کہ عطر ندارد گلاب نیست

وتنکیر مسند الیہ گاہے بقصدِ افرادِ آں آرند۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروّت بر نیامد سالہاست

تابشِ خورشید وسعیِ ابر و باراں را چہ شد

وگاہے تحقیر۔ چنانکہ تنوین در تازی افادہ تعظیم وتحقیر ہر دو میکنند۔ در پارسی یائے مجہول وہمزہ بر حرف ہا۔ کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنیٔ تعظیم وتحقیر باشند۔ سعدی در مقامِ تعظیم گوید۔ ؎

یتیمے کہ ناکردہ قرآں درست کتب خانہ چند ملت بشست

وہم او در مقامِ تحقیر گوید۔ ؎

طبیبے کہ باشد خودش زرد روے

ازو داروئے سرخ روئی مجوے

وہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست۔ ؎

نظارہ کہ رنگِ تعلق ثنا یراوست

دربزم دوست داغِ دلش در بہا دہند

وہمزہ مشتمل بر معنی تحقیر۔ میر رضی دانش مشہدی گوید۔ ؎

ذخیرۂ بدل از چشم اشکبار نماند

شکست شیشۂ سیماب درکنار مرا

وایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف وانضاح آں از آں جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و ہمیں را صفتِ کاشفہ گفتہ اند۔ چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند آدمی تن زندہ گویاست۔ و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ مشتمل است اما در معنی آں را حقیقتِ واحدہ اعتبار باید کرد۔ پس تعدد در لفظ است نہ در معنی۔ و وصف گاہے افادہ معنی تخصیص کند یعنی از اسمائے نکرہ اشتراکے کہ میانِ آنہا باشد کم کند۔ یا رفع احتمالِ غیر میانِ اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زید تاجر مرد راست باز است وگاہے افادۂ تاکید محض کند۔ چنانکہ گوئی دیروز گذشتہ با دسر دمے و زید۔ اما در پارسی ایں نوع تاکید را از بلاغت نمے شمرند۔

ومقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر مدلول آں

می باشد۔ و ایں در جائے باشد کہ متکلم سامع را غافل از سماع گماں برد یا احتمال آں داشتہ باشد کہ سامع آں را بر معنیٔ غیر مقصود حمل خواہد کرد حافظ گوید۔

دل و دینم دل و دینم ببرد است ــــ بر و دوشش بر و دوشش بر و دوشش

مقامِ استشہاد مصرع ثانی است کہ مسند الیہ سہ بار تکرار یافتہ و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول بہ است نہ مسند الیہ۔

و ہم تاکید گاہے در مقامِ دفع توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی "اعلیحضرت خود بہ نفسِ نفیس بہ انصرام ایں مہم بزرگ متوجہ شدند" لفظ خود بہ نفسِ نفیس بر سبیل تاکید است تا سامع را گمان آں نہ رود کہ انصرام مہم بر دستِ احدے از اعیانِ دولت اتمام یافتہ ہم در مقام دفع توہم عدمِ شمول۔ حافظ گوید ــــ

گر من آلودہ دامنم چہ عجب ــــ ہمہ عالم گواہِ عصمتِ اوست

لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ و در پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند۔ بخلافِ تازی کما لا یخفی۔

و ایرادِ عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ بغرضِ افادۂ ایضاح آں باسمِ مختص بہ او است۔ چنانکہ گوئی "مخدومِ ما میرزا علی قلی خان دیروز از حجِ بیت اللہ بوطن مراجعت فرمودند" و ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف ع

شہِ شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطفِ بیان است شہِ شرق را۔

و ایرادِ بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادۂ زیادتِ تقریر مے کنند چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح و تفصیل چنانکہ گوئی۔ "برادرِ شما زید شب پیش من آمدہ بود" و معرفتِ فرقِ میان عطفِ بیان و بدل خالی از صعوبت نیست کما صرح بہ النحاۃ

و عطفِ چیزے بر مسند الیہ افادۂ تفصیل کند مع اختصار در عبارت سلمان ساوجی گوید۔

؎

علتِ پیری و دردِ پا و ضعفِ جسم و چشم

مے برد در دسرِ من بندہ را از خدمت

ہم عرفی گوید۔

؎

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل

آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و بہ عطف تفصیلِ فاعل مطلوب است نہ تفصیلِ فعل کہ مقصود نیست و قیدِ مع اختصار در عبارت ازاں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیشِ من آمد و عمرو پیشِ من آمد۔ از ما نحن فیہ خارج ماند۔ زیرا کہ دریں ترکیب چند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیلِ عطفِ جملہ بر جملہ است و آنچہ گفتہ اند

کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو پیش من آمد بے حرفِ عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب ہیچ دلالت بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر سبیل اضراب واقع شدہ۔

وگاہے عطف افادۂ تفصیل مسند مے کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس عمرو۔ و زید آمد باز عمرو۔ وفرق میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند ہمان است کہ در تازی میان فا، و ثم یعنی پس برائے تعقیب بلا مہلت است و باز برائے تراخی۔ و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم مے گردد۔ اما مقصود بالذات نیست بل بہ تبعیتِ تفصیلِ مسند لازم آمدہ۔ و تفصیلِ مسند بہ نحویکہ در جملۂ اولی آمدن عمرو بعد از آمدن زید بلا مہلت وقوع یافتہ و در جملۂ ثانیہ آمدنِ عمرو بعد از آمدنِ زید بتراخی مقصود بالذات متکلم است و این نکتہ شنیدنی و گفتنی است۔

و تاخیرِ مسند الیہ در جائے کنند کہ مسند مقتضی تقدیم آں باشد چنانکہ در بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود۔ وگاہے چناں باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام بر خلاف اقتضائے ظاہر مے کنند و وضع مضمر بجائے مظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمر بجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

بامن اگر سپہر بود سرگراں چہ باک

چوں پیر گشت ناز پدر مے تواں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پدر است وہماں ضمیر مسند الیہ است واین خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت "چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید" ونکتہ دریں نقل اسلوب آں است کہ ناز پدر ترکیب اضافی است ومفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف بامضاف الیہ واین قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید" یعنی درصورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ وثابت باواسطہ فافہم فانہ لطیف ومثال وضع مظہر مقام مضمر چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی

آید سوئے کشمیر وگلشن بر اثر آید

اے گل بر اثرش آید مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت او بر اثرش آید یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادت تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد واگر مضمر مے بود مفہوم تمکن صورت نمے بست زیرا کہ متکلم در شعر ماقبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد ازآنکہ

موجب توقف ظهور گل را بیان ساختند و دریں صورت ناگزیر است که سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔
واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ از باب مسند الیہ نیست۔ ؎

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری   ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبان افتخار

وہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی ؒ ؎

یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا   بر رسول اللہ درود از ہر چہ ہست افزوں فرست

وایں تکرار متضمن معنی تبرک واستلذاذ است۔

وگاہے مقصود استعطاف واسترحام باشد۔ امیر خسرو گوید ؎

خسرو غریب است وگدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

ونگفت کہ من غریب ہستم۔

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصطلاح علمائے بلاغت آں را التفات مے نامند و آں چناں است کہ معنے را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم وخطاب وغیبت ادا کنند سپس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند وچوں نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آن است کہ معتبر بہ شخص واحد باشد اوّل از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصہ مہر و وفا با تو نیارم گفتن کایں حکایت چو نہایت نپذیرد اوّل
عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است گوشہ چشم مشو ندکہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن شاید کایں کہن خاکدان خراب شود
شیشہ آسماں بدست تو نیست گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آیتم اے حور بروئیت گرفتہ نور علیٰ نور
بہ راہ عارضش آں سیب سیمیں حیا بے خواستہ از عین کافور۔

چہارم از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ؎

عزم او گر با غبان دہر گردد دور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل

بہ خطاب انتقال مے کند ؎

ای کہ از اندیشہ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بندو رہ غمازئ اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ؎

بندہ امشب با جمال الدین خطیب — او برائے و کلک چوں خورشید و تیر
تا بکنوں خیز و میزے داشتیم — زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر

ششم از تکلم بغیبت انوری راست ؎

ورنہ فردا او ست ما و دامنت — کاے مسلماناں ازیں کافر نفیر
انوری ایں خردگیہا می کند — تو بزرگی کن برو خردہ مگیر

وچوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے
از موارد آں را کہ با باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالہ رقم مے سازیم تا موجب
ازدیاد بصیرت طالبان فن معانی آید۔ ازاں جملہ یکے آں است کہ کلام
مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ؎

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر برآید

معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نمودہ۔
وازاں جملہ است ایراد فعلے بدو معمول کہ یکے از ہر دو حقیقۃً معمول
آں فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ؎

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ — مرا روئے ناں می نہ بیند ترہ

شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً زیرا
کہ مرغ و برہ خوردنی است نہ نوشیدنی۔ وایں را از قبیل ؎
علفتہا تبناً وماءً بارداً — باید دانست۔

مسند

معنی اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل وجملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشا۔ پس بدانکہ حذف مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ مے باشد مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث خاقانی گوید

شعر

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ بخشودۂ و ہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستان از زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید "ہمہ عمرش در ہیے درکف نبودہ است و قراضۂ در دف" و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دندان بترشی کُند گردد و قاضی را بشیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسندِ محذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کُند گردد و ہم دریں معنی است شعر او

شعر

قرار درکفِ آزادگاں نگیرد مال
نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔

وبرائے حذف قرینہ مے باید مثلاً وقوعِ کلام درجوابِ سوالے چنانکہ سعدی در گلستان گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں" یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ وایں مثال مشتمل است بر حذفِ مسند ومسندالیہ ہر دو وازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی ترا کہ زد؟ او درجواب گوید زید۔

وہمچنیں ذکرِ مسند را وجوہِ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است چنانکہ سعدی گوید۔ "درحال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستاں نزدِ خود برد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدار وے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر درِ ہاش وقوف یافت بتمامی بر دو سفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں درِ ہلے ترا وزد برد گفت لا واللہ بدرقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بدرقہ برد مقامِ استشہاد است اگر اعرابی درجواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ معنیٔ تحقیقِ مضمون جملہ وتاکید بدزدی رفتنِ دراہم متصور نمے بود۔

وہم درمقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکرِ مسند ضروری است چنانکہ گوئی زید برادرِ من است درجواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کدام است وہم درمقامِ تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

واستمرار کند وفعل بر حدوث وتجدد چنانکه در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان است وزید مے گرید" زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گمان بری وایرادِ مسند بہ فعل بہ غرض افادۂ تقیید آن است بہ یکے از ازمنۂ ثلاثہ کہ ماضی وحال و استقبال است بروجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفس صیغۂ خویش دلالت بر یکے از ازمنۂ ثلاثہ مے کند ودریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلافِ اسم کہ بے انضمامِ قرینۂ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان است وچوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجودِ چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ در تحقق وجود بہ تدرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔ زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصولِ آن شیئاً فشیئاً۔ پس فرق است میانِ اسناد اسم باسم ومیانِ اسنادِ فعل باسم چنانکہ بالا گذشت وبرہمیں اصل مبنی است فرق میان ہر دو گونہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط میکنند ودر زبانِ تازی ادواتِ شرط مختلف است وہر یک ازاں افادۂ معنیٔ غیر معنیٔ اداۃ دیگر کند ودر زبانِ پارسی اداۃ شرط ہمیں ہر دو حرف[۱] "ار" و "اگر" مستعمل است و میانِ ایں ہر دو در افادۂ معنی تفاوتے نیست بخلاف زبانِ تازی کہ ہر یک

[۱] وگاہے حرف "چو" و "چوں" کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشد۔ اما دریں مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً اِن ولو واذا وغیر ذالک افادہ معنی جدا گانہ مے کند تا جملہ اِن جاءَنی زید اکرمتہٗ تعلق بہ استقبال دارد وجملہ لو جاءَنی زید لاکرمتہٗ بماضی وجملہ اُولیٰ بر جزم وقوعِ شرط دلالت مے کند وثانیہ دلالت میکند بر عدم وقوع شرط وہمچنیں ادواتِ شرط در زبانِ تازی معانی مختلفہ قرار دادہ اند ودر زبانِ پارسی شرط ہمیں بہ یکے از ہر دو اداۃِ مذکورہ ایراد مے کنند وبس۔ چنانکہ گوئی اگر زید پیش من خواہد آمد واگر زید پیش من مے آمد حرف شرط را نسبت بزمان استقبال وماضی امتیازے نیست۔ نعم در زبانِ پارسی نوعِ تفاوتِ معنی از صیغہ فعل مے تواں شناختن مثلاً اگر بمعنی لو۔ سعدی گوید ؎

سودِ دریا نیک بودے گر نبودے بیم موج

صحبتِ گل خوش بدے گر نیستے تشویش خار

وچوں بر فرق ہر دو زبان در ادوات شرط وقوف یافتی بدانکہ تقیید مسند بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید ؎

زگوشش پنبہ بروں آر وداد خلق بدہ

وگر تو مے ندہی داد روزِ دادے ہست

فردوسی گوید۔ ؎

اگر جز بکام من آید جواب   من و گرز ومیدان وافراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر مقصود نیست

وہرچند آنکہ اجمال است وقوع آں در نفس اثرے تمام دارد تامصرع ثانی تفصیل آں اجمال است واحق کہ اداے ایں معنی بدیں اسلوب لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وتوبیخ مع التجہیل ہم او گوید ؎

اگر مادر شاہ بانو بُدے مرا سیم وزر تا بزانو بُدے

شرط متضمن است برمعنی تبری کہ مستلزم توبیخ است بہ نحو یکہ افادہ تجہیل ہم مے کند۔

والزام وتبکیت۔ سعدی گوید ؎

گر از عہد خردیت یاد آمدے کہ بیچارہ بودی در آغوش من

نکردی دریں روز بر من جفا کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

پیرہ زن پسر خود را بطریق الزام مے گوید وحجت او را مے شکند کہ جفائے تو بر من بمقتضائے مروت واحسان نیست وہم متضمن معنی تجہیل است

ومثال تبکیت۔ حافظ گوید۔ ؎

در کوئی نیک نامی ما را گذر ندادند گر تو نمے پسندی تغییر دہ قضا را

شرط در مصرع ثانی مشتمل است بر تبکیت ومیان الزام وتبکیت فرق عام وخاص است۔

وہم افادہ معنی تعلیق امرے بمحال عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید ؎

اگر مجنون و لیلیٰ زنده گشتے　حدیث عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید ؎

اگر خود بر در پیشانی پیل　نه مرد است آنکه در وے مردمی نیست

وگاہے برائے افادۂ معنیٔ اظہارِ رغبت در امرے که مقصودِ متکلم است

سعدی از زبانِ حال گربه می گوید ؎

اگر رستم از دست ایں تیر زن　من دوش و ویرانۂ پیر زن

وگاہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاول کسے راست ؎

جوانی چوں نسیم نوبہار است　ولے پر آب و رنگِ گل عذار است

اگر دریافتی بر دانشت بوس　وگر غافل شدی افسوس! افسوس!!

در ماسبق ذکر یافته که در زبانِ پارسی حرفِ شرط ہمیں از و اگر یافته شده و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حروف جداگانه تجویز کرده اند وہم گفته ایم که معنیٔ لَوْ که در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغه فعل ماضی تمنی یا ماضی استمرار که با حرفِ شرط ایراد مے یا بد اخذ مے کنند و تفصیل معنیٔ لَو آں است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائیکه انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکه گوئی لَوجاءَنی زیدٌ لاکرمتهٗ یعنی اگر زید پیشِ من مے آمد ہر آئینه لوازم اکرام او را بجا آوردمے یا اگر زید آمدے ہر آئینه لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہرگاه

که آمدن زید متحقق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت و علامہ تفتازانی در مختصر گفتہ انها للدلالة علی ان انتفاء الثانی فی الخارج انما هو بسبب انتفاء الاول ؎ یعنی لَو موضوع است برائے دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اوّل یعنی شرط۔

چوں مفہوم لَو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنی لَو را در زبان پارسی پس معنی شعر فردوسی چنیں باشد کہ نابودن سیم و زر مرا تا بزانو بسبب آن است کہ مادر شاہ بانو (حُرّہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است وہم نظامی گوید۔ ؎

اگر دیدمے در خود افزائشے طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدمِ طلبِ جائے آسائش را بسببِ نادیدنِ افزائش است در خود۔ بدانکہ اگر بمعنی لَو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بہ نحویکہ ہیچ گونہ تحوّل ازاں جائز نیست۔ اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را کہ بمعنی حال و استقبال ہر دو مستعمل است نیز استعمال کنند و آں را بمعنی تمنی مے گیرند و غرض ازیں نوع تحوّل استحضارِ مطلب باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید ؎

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعلِ آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنی تمنی ماخوذ است و این توجیہ مبنی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گمان بردہ اند شعر را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لایخفی علی من لہٗ ذوق سلیم و طبع مستقیم ۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ ما را بدست آوردے بخالِ ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدمے ۔ و اگر احدے از مدعیانِ کور باطن سر خلاف دارد مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سر و خشت

بجوابش برخواں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں ۔

اما تنکیر مسند از برائے حصول معنی تفخیم باشد ۔ چنانکہ گوئی ۔ "زید مردے است" عرفی گوید ۔ ے

خودستائے است کہ تا من در مدحت نزدم

ایں گماں داشت کہ در دانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خودستائے بزرگ است ۔

وگاہے برائے استخفاف ۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بدہ است و گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ معنی کند ۔ سعدی گوید ۔ ے

تو اصل وجود آمدی از نخست   دگر ہر چہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود ہستی - اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
نمے کرد - ہر آئینہ اہتمام فائدہ متصور نمے بود و بترکیب توصیفی - چنانکہ گوئی
زید مردے پاکباز است . عزّت شیرازی گوید ؎

گر بکار معصیت مے آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمال عزّت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزّت از
معصیت بدتر است و حصول ایں معنی موقوف است بر تخصیص مذکور -

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے بر امر
معلوم کنند چنانکہ گوئی زید برادر تست و ایں درجائے گویند کہ سامع از ذات
زید و نام او آگاہ باشد و برادر بودن او را نداند و او را ازیں معنی آگاہ
ساختن مقصود متکلم باشد - اما درجائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برادرے
ہست لاکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد جملہ مذکورہ را
استعمال نکنند - بل گویند - برادر تو زید است -

ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا و
خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق
است زیرا کہ ہر دو جملہ مذکورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند - بل قول
نحاۃ مقید است بر تحرّی مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر بودن او پس بتقاضائے ہرچہ کہ مقصود باشد آں در ترکیب کلام مستحق تقدیم بود مبتدا خواہ بود و دیگرے خبر متاخر یعنی ہرچہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاری ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و محاسن لطیفہ کہ متکلم بلیغ را از دانستن آں گریز نیست و ما بحولہ تعالیٰ بر طبق قواعد علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ اد در معرض بیان مے آریم تا پارسی داناں را موجب ازدیاد بصیرت افتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اوّل تقدیم علی نیۃ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بر ہماں حکم و جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملۂ اسمیہ گوئی شاعر زید است و در فعلیہ گوئی زد عمرو را زید یعنی کہ لفظ شاعر در مثال اوّل از خبریت و لفظ عمرو در مثال ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است۔ بل ہر یک از عمرو و زید بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی تقدیم لا علی نیۃ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بہ تحویلہ

آں را از حکمے بحکم دیگر بل از بابے بباب دیگر نقل کنند و ایں در جائے متصور باشد کہ دو اسم بایکدیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے و گاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی "زید پسر عمرو است" و باز گوئی پسر عمرو زید است دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہوم اول عین مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسر عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ اعتماد را نشاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند یعنی ہمیں عنایت و اہتمام بچیزے موجب تقدیم آں چیز باشد تفصیل ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرض متکلم مربوط باخبار امرے بروجہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیین فاعل و اظہار آں بر غیر التفاتے مقصود او نباشد چنانکہ مرد ستمگارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام آں نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم درگذراند یا کسے دیگرے اگر بر دست زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتل ظالم مبذول نیست۔ بل بقتل ظالم و ہمچنیں برعکس مذکور اگر در قتل شخصے شبہے نباشد اما بحث در تعیین فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل آں است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند | لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بینی مبذول است بر دوست ناشمردن شخصے کہ در حالتِ فراخیٔ عیش مدّعیٔ اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین است و اگرچنیں مے گفت ؎

آنکہ در نعمت زند شمار دوست

ہر آئینہ شاہدِ معنی را بر کرسیٔ دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند شمار دوست

عارضِ دل افروزِ معنی بہ گلگونۂ دیگر آرائش مے یافت۔

بدانکہ بسیارے از غیر محققانِ زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در ہر جا موجبِ تغیّرِ معنی نمے افتد۔ بل در بعضے از مواد ہمچنین است در بعضے ازاں بطریقِ توسّع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سنخ معنی تغیرے راہ یابد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورتِ سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز می دارد۔ بے آنکہ قصدِ معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از مدعیانِ تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشید و طالبِ تحقیق را نباید کہ ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہد چہ تقدیم و تاخیر در عمومِ احوال موجبِ تغیرِ معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاعے دست ندہد و تصدیقِ آنچہ ما گفتیم در مادہ استفہام بر وجہِ اظہر وابین مے

توان دریافت زیرا کہ چون استفہام از فاعل کنند گویند زید دیروز آمدہ بود؟
واگر استفہام از وقت آمدن زید کنند گویند دیروز زید آمدہ بود؟ واگر ازین
ہر دو جملہ یکے را جائے دیگرے نہند غلط فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملہ اولی
از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؟ و
در جملہ ثانیہ استفہام از وقت آمدن زید است نہ از زید یعنی دیروز آمدہ
بود یا پریروز؟ و ازین واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا
از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز
گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟
پیدا است کہ محقق ہر یک ازین چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک
ترازوے نسنجد بل ماسبق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔

بدانکہ این اعتبارات مختلفہ کہ بہ تقدیم و تاخیر مترتب می شود ہمیں در
صورت استفہام محدود نیست بل در صورت نفی نیز ہمیں نسق قیاس
باید کرد۔ مثلاً چون بگوئی نکردہ ام نفی فعلے مقصود تست کہ ہنوز کردن آن
ثابت نشدہ۔ نظامی گوید

نیاوردہ ام از خانہ چیزے نخست
تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

و چون بگوئی من نکردہ ام نفی فعلے از خود میکنی کہ کردن آن ثابت

است وہنوز فاعل آں متعین نشدہ سعدی راست ؎

من نکردم شما حذر بکنید

و برہمیں فرقِ دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زیدرا و لغو بودنِ جملۂ من نزدم الا زیدرا - زیرا کہ مفہومِ جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنیٔ متضاد۔ کما ہو الظاہر و ہمچنین است حال در تقدیم و تاخیرِ مفعول - پس اگر بگوئی نہ زدم زیدرا - کلامے راست است چہ مفہومش بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر زید واقع نہ شدہ و اگر بگوئی زیدرا نہ زدم مفہومش آن است کہ فعلِ زدن از تو بر انسانے واقع شدہ و مردم گماں بردند کہ آں انساں زید است و تو نفی بودن آں کردہ پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زیدرا و نہ دیگرے را از مردم و در صورتِ ثانی روا نیست اگر بگوئی زیدرا نزدم و نہ دیگرے را از مردم بل غلطِ فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل و ازیں جاست کہ صحیح باشد گفتنِ تو "نزدم زیدرا بل نواختم" یعنی بعد از فعلِ منفی فعل مثبت کہ ضد او ست می تواں آورد و صحیح نیست گفتنِ تو زیدرا نزدم بل نواختم زیرا کہ غرض تو نہ آں است کہ ایں فعل واقع نشد بل آں فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آں است کہ فلاں چیز مفعول نیست بل فلاں چیز است و دریں صورت می باید کہ بگوئی زیدرا نزدم بل عمرورا و ہمیں حکم معمولات دارد جار و مجرور نیز بنابریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مرادِ تو نفی دیدن مخاطب است در آں بقعہ و چوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مرادِ تو آں است کہ در جائے

دیگر او را دیده و آنچه در باب استفهام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نموده آمد همان
معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد چنانچه هنگام اخبار چیزے از فعلے که مسند است
ذکر آن چیز را مقدم آرند پس فعل را ذکور سازند چنانکه گوئی زید این نامه را
رقم زده و من این کار کرده ام و تو مرا در آنجا دیده بودی و این اسلوب مقتضی
آن است که اهتمام بشان فاعل داشته باشی و این اهتمام دو صورت دارد
یکے آنکه در آن بر فاعل واحد نص کنی و آن را برائے او خاص سازی و گمان
دیگرے را با او راه ندهی چنانکه گوئی من این نامه را نوشتم و دیگر آنکه قصد تو همان
قصد تخصیص صورت اول باشد اما به حیثیتے که نزد سامع وقوع فعل را تحقیق
کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل پرداختی پس فعل را ذکر کنی تا او را
مجال ظن غلط و کذب نماند چنانکه گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
می دارد - درین جمله مراد تو نه آن است که غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
ندارد بلکه مراد تو آن باشد که بر سامع واضح کرده باشی که بخشیدن و نام نیک
را دوست داشتن شیوه اوست -

نکته لطیفه - مخفی مباد که در باب نفی نکته ایست که عامیان ازان غافل
هستند و بلغاء را هنگام تکلم در [illegible] ملحوظ مے باشد [illegible] او از مورد مخصوص
درین مقام ارسال المثل است و آن این است که در بعضے از موارد نفی فعل
که مسند الیه آن مخصوص است دال بر نفی آن فعل باشد که مسند الیه آن

عام است واز عموم مفہوم شل اخذ مے کنند۔ واین درکلامِ اساتذہ بسیار است۔ سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیرِ فلک　　کزو مے گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے متکلم ومراد از نفی فعل نہ مجرد نفی از متکلم است بل از جمیع افرادِ انسانی وحاصل آں بطریقِ ارسال المثل آن است کہ خشم دیوے است کہ ملائک ازو مے گریزند۔ ہم او گوید ؎

نہ ہرگز شنیدیم درعمرِ خویش　　کہ بدمرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بدمرد نیکی بنید ومؤلف راست ؎

میارا با جُل زریں خرت را

کہ نشنیدم کس او را مرحبا گفت

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجل را مرحبا گویند۔ فاحفظ فانہ لطیف۔

مسئلہ در بابِ نفی

اصلِ کُلّی در بابِ شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد وامتیاز در وجوہِ استعمالِ آں آن است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل بحرفِ نفی آرند۔ چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی

را بفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ؎

نہ باراں ہمے آید از آسماں نہ بر میرود دود فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی است ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلق فعل دارد۔ نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید ؎

نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ
ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جواب آں در جملہ دیگر بصورتِ نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی صورتِ اثبات پیدا مے کنند بہ نحو یکہ قوتِ زائد در ادائے معنی مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقش یوسف جمالے نکرد کہ ماہی گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقش یوسف جمالے کہ بست ماہی گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتدائً بصورتِ اثبات ایراد مے کرد معنی عمومِ نفی بہ حیثیتے کہ فردے از افرادِ یوسف جمالاں ازیں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

درین باغ سروے نیامد بلند که باد اجل بیخش از بُن نه کند

عموم نفی درین شعر مربوط است به هردو جمله منفیه که مجتمعاً صورت اثبات پیدا کرده و بغایت مطبوع افتاده - واین اسلوب نفی در کلام بلغا بیشتر ازان است که حاجت به ایراد امثلۂ کثیره افتد - وحال ایراد خبر در تقدیم وتاخیر برحال نفی واستفهام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواهند که از چیزے خبر دهند که از وفعلے صدور یافته آں چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکه اگر مقصودِ متکلم تحقیقِ صدورِ فعل از فاعل باشد بمعنی آنکه سامع را در صدور فعل شکے وشبهتے باقی نماند آں را ابتدائً مذکور سازند - سعدی گوید ؎

من آنگه سرِ تاجور داشتم که سر در کنارِ پدر داشتم

درین شعر مقصودِ متکلم آن است که ابتدا بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیرِ او باز دارد - واورا از وصفے که فاعل را بداں موصوف ساخته آگاه سازد - نه آنکه ذکرِ فاعل بحیثیتے رانده که از غیرِ او آں وصف را نفی کرده اورا بداں متفرد وانموده - حافظ گوید ؎

من ازاں حسن روز افزوں که یوسف داشت دانستم
که عشق از پردهٔ عصمت بروں آرد زلیخا را

درین شعر نیز از تقدیم فاعل که ضمیرِ متکلم است مقصود آں است که فاعل آں فعل را کرده است به نحویکه سامع را دراں شک نه باشد نه آنکه غیرِ او

آں فعل را نکردہ است وہمچنیں است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

ے

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است   گدا را ز شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیم ذکرِ فاعل یا مفعول مستلزم تاکیدِ اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چوں در ابتدا کلام ذکرِ اسمے بمجردِ ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بدال اسم اسناد خواہد کرد - واو منتظرِ آں اسنادے باشد پس چوں ذکرِ مسند درمیاں آید ذہنش در قبولِ آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در اثباتِ مسند مضبوط تر و در نفیِ شک و ریب بلیغ تر مے افتد - سعدی گوید -

ے

سکندر بدیوار روئیں و سنگ

بکرد از جہاں راہ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسمِ سکندر سکوت ورزد سامع را رغبتِ تمام در استماعِ مسند پیدا شود وچوں ذکر مسند بشنود ذہنش باوے اُنس تمام گیرد و بحسنِ قبولِ آں را تلقی نماید -

واصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ ناشنیدہ شان ذکر کنند - آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں تنبیہے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

ازیں جاست کہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - حیث قال - ان الشیء اذا اضمر ثم فسر کان ذلک افخم لہ من ان یذکر من غیر تقدم اضمار ودر تازی ضمیر قصہ را ہمیں شان است واگر کسے بہ امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد نیکو دریابد و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مر تاکید و تحقیق خبر را در جائے بوضوح تمام تصدیق می تواں کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رفتہ باشد چنانکہ شخصے گوید "از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگان عالی از آنچہ کہ گفتم خودشاں آگاہ ہستند" وہم در مقام شک ایں نوع اسلوب کلام را استعمال مے کنند - چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ نیستی - بجوابش گوئی من نبود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشتہ رفق و مدارات را از دست نمیدہم وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را دلاور گماں مے برد و او از سایۂ خود مے لرزد و ہم در مقام وعد و ضمان تا در دل موعود لہ شکے حادث نگردد چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت مے کنیم ودر مقام مدح نظامی گوید -

تو آوردی از لطف جوہر پدید   بجوہر فروشاں تو دادی کلید

واگر فعل کہ آں را بصورت خبر را سمے مترتب مے کنند چنانکہ در اثنائے ذکر آں رفت قابل آں نباشد کہ در صدد آں شخص راہ [illegible] خبر را بہ ام

مظہر یا مضمر مترتب نکنند۔ بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروج شخصے خبر دہند۔ کہ عادتاً پگاہ بہ تنزہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند۔ "برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را درآں گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد وہمچنیں است حال مقامے کہ درآں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی پا بر کاب است وعزم مصمم بر خروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بہ پشت اسپ نشست" ونہ گویند "زید سوار شد" یا "او سوار شد" یا "او بر پشت اسپ نشست"۔ وہمچنانکہ دریں صورت حکم جملہ متغیر مے شود ومحل استعمالش آن است کہ شخصے را گمان آں باشد کہ قبل از رکوب با وے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد وازیں روے مثالِ مذکور بر رفع نوعے از شک مشتمل است۔ وبسا باشد کہ بر عامیان ایں وجہ امتیاز میانِ ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لبیب خود واضح ہست کہ در مقامِ درنگ کردنِ شخصے اگر گویند "از در درآمد و آفتاب طلوع کردہ بود" باز گویند "از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول از ثانی بلیغ تر است ومیان ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محلِ دیگرے نتواں گفتن۔

وہم بریں نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حالِ منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر شخصے را کہ بر خوبی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را۔ ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ "نتوانی کردن ایں کار را" ویکے از موانع

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آں مسند الیہ لفظ دیگر و چنو وچوں تو و چوں من ومثل وغیرہ بیارند۔ واین در کلام بلغا مطرد است در ہر زبانے و ہر زمانے تا بحدیکہ حال این الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفات طبعیہ قرار یافتہ حافظ گوید۔

ع

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید۔

ع

چنوئے خردمند فرخ نہاد ندارد جہاں تا جہان است باد

و بہ ہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از باب مسند الیہ نیست۔

ع

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

و دیگرے گوید۔

ع

چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید۔

ع

چو من زنگی آنگہ کہ خنداں شود سیاہ شیرے الماس دنداں بود

اے مثل من۔

و دیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است ع

بقصدِ جانِ چوں من ناتوانے زروم وہند وچیں لشکر کشیدی
اے لشکرِ عارض وزلف وخال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ مے آرند - یکے آنکہ بصورت جزوِ جملہ باشد - چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند - لابد است کہ بصورتِ جملۂ اسمیہ ایراد کنند واگر ایرادِ خبر بامعنیٔ حدوث و تجدد مطلوب باشد بطریقِ جملہ فعلیہ آرند - چنانکہ گوئی زید دانا است معنی آن است کہ صفت دانستن بطریقِ ثبوت ودوام با ذاتِ زید قائم است واگر گویند زید مے داند - معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث وتجدد از زید صدور یافتہ -

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آن را جزوِ جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدونِ آں اتمام نپذیرد وصورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمے باشد اما بطریقِ زیادتِ خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را با خبر منضم کنند - گوئی خبرِ مطلق را بداں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکہ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضورِ زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے
کہ مقترن با رکوبِ اوست و ایں قید را در اصطلاحِ نحاۃ حال گویند و حال
از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔
بر ہماں طریق کہ اثباتِ خبر برائے مبتدا و اثباتِ فعل برائے فاعل کنند۔
ایرادِ حال خواہ بصورتِ جملہ باشد یا مفرد و بمعنیٔ جملہ زیادتے پیدا
مے کند کہ در موارِدِ مختلفہ موجب افادۂ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں
بر تقدم و تاخرِ حال بر ذو الحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلافِ اہلِ عربیت کہ
در صورتِ معرفہ و نکرہ بودنِ ذو الحال در تقدیم و تاخیرِ حال بر ذو الحال فرق
مے کنند۔ و ہمچنیں در جملہ و مفرد بودنِ حال پارسیاں در اکثر موارد شرطے
تجویز نکردہ اند۔ شاعرے گفتہ است۔ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سرِ کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذو الحال را بر حال مقدم آوردہ و ایں ترتیب مشعر است
از بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلافِ مصرع ؎

دواں آمدش گلہ بانے بہ پیش

کہ حال را بر ذو الحال مقدم آوردہ۔ اما در تقدیمِ ذو الحال بر حال در
مثالِ اوّل و تقدمِ حال بر ذو الحال در مثالِ ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیبِ لبیب مخفی

نتوانند بودن زیرا که در شعر اول اہتمام مزید بذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجبِ بیم سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادہ کشتن بروے ہجوم آوردہ مہتمم بالشان است تا عذر سلطان در باب بیم کردن از گلہ بانے درست افتد و در صورت جملہ بودن حال جملہ را با ذوالحال بحرف واو ربط دہند سعدی گوید

شنیدم کہ ہمگفت و باران دمع بعارض فرو می دوید ش چو شمع

میرزا بیدل گوید

چہ مقدارِ خوں در عدم خوردہ باشم کہ بر خاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است ۔ ہر چند کہ حال باعتبار اتصافِ ذوالحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا مے کند ۔ اما اتصافِ ذوالحال بصفت در زمانِ ظہورِ فعل ضروری است تا بر کیفیتِ صدورِ فعل از فاعل و کیفیت وقوعِ آں بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند ۔ و در نعت زمانِ اتصاف عام است از ینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما ایں فرق در صورتِ حال منتقلہ درست است ۔ چنانکہ گوئی "زید خنداں پیشِ من آمد" در حالِ مؤکدہ کہ صفت در آں بطریقِ استمرار ثابت است ۔ سعدی گوید

اگر من ناجوانمردم بکردار تو بر من چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب ۔ و جوانمردی صفتے است ثابت در نفسِ جوانمرد بطریقِ استمرار ۔

از ماسبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر را

صور دیگر ہم ہست۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" والبتہ زید داناست و"زید دانائے است کہ کارہا را بروفق مصلحت از پیش مے برد" ہر سہ جملہ مفہوم جداگانہ باشد در جملہ اولیٰ خبر باخود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود و ابتدائً او را آگاہیدن مطلوب متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد اما او را امتیازِ ایں آگاہی میانِ زید و عمرو نہ باشد و متکلم او را ازیں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ است[۱] و جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بروجہے استخبار رود کہ متضمن علتِ اثباتِ خبر برائے مخبر عنہ باشد۔ وہمچنیں میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلطِ فاحش کردہ باشند چہ وزانِ جملہ زید شاعر است ہماں وزانِ زید داناست باشد کہ پیشتر گفتہ آمد و معنی جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست و یا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابر او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند۔ گوئی نفی کمال شاعریت از دیگراں مطلوب است۔ و ایں معنی را بعبارتِ دیگر ہم ادا مے تواں کردن۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنی عظمت یا[۱] افادہ معنی تخصیص کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند۔

[۱] وہم در مقام شک دانا بودن زید آید ۱۲ منہ

چنانکہ گویند زید مردے است وعمرو شاعرے است مراد آن است کہ زید در مردی کامل است وعمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیلِ نفیِ مردی و شاعری از غیر زید وعمرو اجرا یافتہ زیرا کہ دیگراں در وصفِ مردی وشاعری بہ مبلغِ کمال زید وعمرو نرسیدہ اند واز ین جاست کہ درین صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است وعمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوفِ آں اہم مقاصد ایں باب است وآں این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیرا کہ چوں گوئیم خردمند نکوکار است نکوکاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزان ایں جملہ وزان جملہ "ہمہ خردمنداں نکوکارانند" است وزنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آں است کہ خردمند شاملِ ہمہ خردمنداں است بل مفہوم صحیح ایں جملہ آں است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند و شامل آں است اما جملہ "تو خردمند ہستی" بوے از استغراق ندارد زیرا کہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قیل ؎

لَیْسَ مِنَ اللّٰہِ بِمُسْتَنْکَرٍ ٭ اَنْ یَّجْمَعَ الْعَالَمَ فِیْ وَاحِدٍ

صحیح باشد۔

و جملہ "تو خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست و آں این است کہ از مفہوم جنسیت ارادۂ معنی مصدری کنند و آں را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنی مثال مذکور آں باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا خردمندی مخاطب خردمندی دیگراں حقیقتے ندارد۔

و دریںجا نکتہ ایست کہ بہیچ حال تحول ازاں جائز نیست۔ آں این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا مے نامند کہ آں مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آں مسند و مثبت بہ مے باشد و ازہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آں را لفظاً واجب التقدیم گفتہ اند و اگر از جہت منطوقیت آں در اول جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد و نہ شاعر را خبر مقدم گفتن درست آید و چوں چنیں است ہرگاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنی ثابت کنند۔ چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ با لفظ برادر تست برائے زید معنی ثابت کردہ و ہرگاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادر تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمہ زید برائے برادر تو

معنے ثابت کنی واگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنے ندارد وبیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ وبس این نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغ معنی رس سرے ندارد۔

حذف

بدانکہ بحثِ حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف الماخذ۔ زیرکہ ترکِ ذکرِ چیزے از ذکرِ آں ابلغ مے نماید وسکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ وحذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ۔ ؎

اگر باور نمیداری بیا تا راست بنمایم　　عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است وبس۔ عرفی گوید ؎

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند　　پوشم ایں چشم تر از حدس خداوندِ اجل

میر ابوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش　　آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوند اجل میر ابوالفتح است واحتمال بدل از خداوند اجل تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است ہم انوری گوید۔ ؎

محمدؐ انکه باقبال او دہر سوگند
روانِ پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است و ایں اسلوب حذف را در تحقیق معنیٔ بلاغت دخلے تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نمایند کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشند و ایں معنی مخصوص بحذفِ مبتدا نیست بل ہر اسمے و فعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفسِ خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است
ترا اگر با قضا یارائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر مے بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت مے نماید۔ و اضمار آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

و آنچہ در بابِ حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ حذف را اعم ازینکہ حذف فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذفِ ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد۔ و اگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوعِ آں است حاجت بذکرِ فاعل یا مفعول نمے افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت میکند چنانکہ گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ دریں جملہ مقصود اخبار

از مطلق وقوعِ فعلِ کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زد
یا مفعول کہ فلانی را بکشت و بزد ۔ اما چون مقصودِ اخبار از فاعل باشد
گویند زید بکشت و اگر مقصودِ اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت و اگر
مقصودِ اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت ۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل
بہ فعل از آں جہت است کہ فعل از وے صدور یافت با مفعول از آں
جہت است کہ فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضائے
مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد ۔ چہ بسا مے باشد کہ ذکر فعل متعدی
مے کنند و مراد مطلق اثباتِ معنی مصدری باشد ۔ نہ وقوع آں بر چیزے
معین کہ آں را مفعول تواں گفت ۔ سعدی گوید ۔
"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت
نیک بخت آنکہ خورد و کِشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت" مراد شیخ از ہر دو
فعل خورد و کِشت نہ آں است کہ وقوعِ ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتاد
بل مقصود آں است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کِشتن صدور مے یابد
و از بدبخت مردن و ہشتن ۔ فردوسی گوید ؎

چو مشورت مجلس آراستند   نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعلِ گفتن مقصودِ متکلم نہ بودہ است ۔ اگر ذکرے
یافتے قیمت شعر را مے شکست ۔ و ازہمیں قبیل است ایں شعر سعدی ؎

نگفته ندارد کسے با تو کار   ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتی در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم این شعر مشہور ے

وانکس که نداند و بداند که بداند   در جہل مرکب ابد الدہر بماند

ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید ے

پدید آور خلق و عالم توئی

تو میرانی و زنده کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زنده کردن مخصوص بذات تست عزت جلت و بالجملہ ذکر مفعول در امثال این مواضع که مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تغییر معنی میگردد۔ چه غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعلے است که از شان اوست صدور این چنیں فعل از وے یا عدم صدور آں۔ و لہذا التعدیہ فعل بذکر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچه از التزام آں متکلم را گزیر نیست آن است که چیزے را که اظہار آں داخل غرض او نیست از چیزیکه غرض اصلی اوست امتیاز دہد۔ زیرا که در باب ضرورت ذکر مفعول مے تواں گفتن که اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد گویند" فلانی بسیار مے بخشد و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیره مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد و این در محلے گویند که مخاطب

بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مُسلّم دارد۔ واما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد۔ جملہ اُولیٰ استعمال کنند۔ فتدبر فانہ عظیم النفع

بدانکہ مقامے است کہ درآں مفعول را لفظاً حذف مے کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیاں آمدہ باشد یا قرینۂ حال بروے دال باشد و یا آنکہ مقصودِ متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند۔ یا بایہام آنکہ مجرد اثباتِ معنیٰ مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے۔ چنانکہ سعدی گفتہ ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم
چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرعِ اول با آنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است۔ چہ تقدیر آن است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند۔

وایں نوعِ حذف را حذفِ جلی مے گوئیم۔ چہ مقامے باشد کہ حذف درآں جا خفی باشد۔ نظامی گوید ؎

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد   قضا را قدر بر بناگوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بناگوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سرِ انگشت سبابہ را بابہام پیوستہ سبابہ را بر بناگوش مے زنند و مقامے باشد کہ مفعول درآں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعیین کہ غیر آں دیگرے نتواند بود

اما حذف مے کنند تا سامع را بالعنایتِ تمام واہتمامِ مالاکلام بداں متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔ ؎

دریاب کنوں کہ نعمتت ہست بدست   کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدرِ شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصتِ کامرانی و اکتسابِ حسنات را دریاب و ہم ازیں قبیل است شعر او ؎

خورد و پوشش و بخشائے و راحت رساں

نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر تواند بود۔ اما لازم است بطریقِ وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیراکہ ذکر مفعول مظنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی بر وجہے کہ مے باید نمے خورد و نمے پوشد و نمے بخشد۔ ایں معنی مقصودِ متکلم نیست بل مقصود آں است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است او را بعمل بداں برانگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقاماتِ لطیفہ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند۔ و مفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجۂ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند بفرمود تا

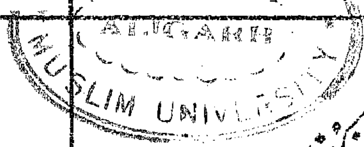
اورا بزنند" یعنی فرمود کہ اورا بزنید تا ملازمان اورا بزنند۔ سعدی گوید

بفرمود بفروختندش بسیم
کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازمان بارگاہ آں را بفروختند۔ جملہ بفروختندش بسیم کہ بطریقِ نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ دال است بر تعیینِ مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و اگر لفظاً ذکر آں جائز مے داشت کلام باستعمالِ نوعے از تکرار بضرورت از حیز بلاغت بیروں مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن در شعر سعدی۔

مکن بر کفِ دست نہ ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ مے تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریقِ استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دستِ سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنیٰ بیانِ کلمہ چناں را کہ محذوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دستِ سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیرا کہ فردا روزِ قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنیٰ علت

مے کند - وہم ازیں وادی ست - مصرع

مکن مکن کہ نکوگوہران چنین نکنند

تکرار فعل مبنی بر تاکید است - تقدیرش اینکہ زنہار چنین مکن - زیرا کہ نکوگوہران چنین نکنند -

بدانکہ مقامے ست کہ حذف مفعول در آں بعلت ایراد نفی بر اسم مظہر نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند - در محاورہ گویند "ہر چند کہ جستم زید را نیافتم" دریں جملہ متکلم اگر مفعول فعل جستم را لفظاً ذکر مے کرد و مفعول نیافتم را محذوف مگفت ہر چند کہ زید را جستم نیافتم معنی برکرسی دیگر جلوہ ظہور مے یافت کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسناد نایافتہ شدن بسوئے اسم مظہر کند نہ اثبات جستہ شدن زید نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم مے بود جملہ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مولف

۵ خرد روزے زمن پرسید گفتم تن لن لے ناداں

کہ مثل او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعول فعل پرسید محذوف است تقدیرش اینکہ خرد از من روزے پرسید آیا مثل ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی دلالت بر سوال مے کند حاجت بذکر آں نبود - ومع ہذا نفی وجود مثل بصراحت تمام باسم مظہر (مثل) بلیغ تر مے نماید از نفی بر اسمے مضمر -

زیراکہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور مے بود ہر آئینہ در جواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول مے بایست و آمدنی برضمیر مفعول یعنی مثل ورود مے یافت واین اسلوب مقصد متکلم را منافی مے افتاد۔ سعدی گوید؎

بعزت یدبر من کہ عقلت کجاست   چو دانی وپرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکہ چوں حقیقت حال را مے دانی وحقیقت حال را مے پرسی ہر آئینہ بر غلط ہستی۔

بدانکہ حذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری را باید کہ ہر جا حذفِ مفعول دریابد آں را وجہ وجیہ حسب اقتضائے مقام تجویز نماید۔

اِنشاء

بدانکہ مراد از انشا کلامے است کہ نسبت مذکورہ اش خارجے ندا شتہ باشد کہ بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم ومراد از خارج امرے است واقع کہ ازاں حکایت کنندو گاہے مراد ازاں فعلِ متکلم یعنی ایرادِ کلامِ مذکور باشد پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند۔ در انشا نیز معتبر داشتہ اند ودریں مقام بحث از معنی ثانی است۔

اما انشاء کہ مشتمل بر معنی طلب است مستدعی مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرض حصول نیامدہ۔ زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است واگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنی حقیقی نخواہد بود۔ بل بر طبق قرائن معنی مناسبِ آں مقام تجویز کنند و انواعِ طلب بر چند نوع است۔ از انجملہ یکے تمنی است و آں عبارت است از طلبِ حصولِ چیزے بر سبیلِ محبت و پارسیان بہ اظہار ایں معنی کلمۂ کاشکی، کاج، اے کاش، کاشکے استعمال مے کنند و در تمنی امکانِ حصولِ مطلب شرط نیست بل با امر ممکن و ممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلافِ ترجی کہ جز بامر ممکن وارد نمے شود۔ چنانکہ روزے پیرے خرف در بازی گاہِ طفلاں بحسرت در ایشاں مے نگریست و مے گفت اے کاش من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے۔ و ہر گاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امیدِ حصولش بکلی منقطع بودہ باشد۔ نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس　　کہ نگذارمے حاجت کس بکس

وگاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنی تمنی را متضمن باشد۔ حافظ گوید ؎

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند　　آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استفهام محمول بوده قطعاً متضمن معنیٔ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادهٔ معنیٔ ترجی و حسرت میکند یعنی اے آه گوشهٔ چشمے بما کنند۔ و احتمالِ مجرد ترجی اگرچه مرجوح ہست ہم دارد۔ و مفہومِ تمنّی گاہے بحرف ترجّی اخذ کردن نزدِ ائمهٔ بلاغت مقرر است برائے ترجی کلماتِ بو که، بود که، باشد که، مگر، شاید استعمال مے کنند و کلمهٔ دریغا محض برائے اظہار معنیٔ حسرت است۔ سعدی گوید ؎

دریغا که بے ما بسے روزگار بروید گل و بشگفد لاله زار

و احیاناً کلمهٔ کاشکی که مخصوص به تمنی است بداں منضم مے کنند و مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاشکی گر مادر نزادے وگر زادے بخورد سگ بدادے

و مفہوم کلمهٔ باشد که قریب مفہوم بو که ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطه برخیز
باشد که باز بینیم آں یار آشنا را

و ہمچنیں لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

ہر بیشه گماں مبر که خالی است شاید که پلنگ خفته باشد

و ہم او گوید ؎

مگر روزگارے ہوس راند مے زخود گردِ محنت برافشاند مے

دیگے از انواعِ طلب استفہام است و آں عبارت است از طلبِ حصول چیزے در ذہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا، فرقِ میان چہ و چہا آن است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز برامرے بزرگ نے کنند - حافظ گوید ؎

سحر بلبل حکایت با صبا کرد کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل از آنچہ کہ برمن رفت از جورِ ایام ہجراں و جفائے باغ خزاں امرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدین دارد - و کلمۂ چہ افادۂ معانی مختلفہ مے کند - از انجملہ معنی عظمت است - عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا مشتو عیب نزیے دہ ہمی زسیم دغل

یعنی بزرگتر عیب جو ہستم -

و بمعنی تحقیر - سعدی گوید - ؎

چہ مردی کند در صفِ کارزار چو دستش تہی باشد و کار زار

و بمعنی استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی کہ گفتی و از دیدہ خوں ریختی

و بمعنی کثرت - سعدی گوید ؎

ہمے گفت و در روضہا مے چمید کزاں خار بر من چہ گلہا دمید

وبمعنی زجر۔ سعدی گوید ؎

زہے جرانِ طفلے کہ درخاک رفت ... چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنی استحسانِ چیزے۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش باخیلتاش ... چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

وایں احتمال معنی کثرت نیز دارد۔

وبمعنی سوال از تعیینِ چیزے چنانکہ گوئی" در حُقّہ چہ باشد" وبمعنی سوال از اسنادِ جملہ کہ وقوع ولاوقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی "امروز زید در مجلسِ شوریٰ چہ گفت؟ وچوں در جملہ بتکرار آید افادہ معنی مساوات کند۔ سعدی گوید ؎

چو آہنگِ رفتن کند جانِ پاک ... چہ برتخت مردن چہ بر روئے خاک

وہم او گوید ؎

چو مردانگی آید از رہزناں ... چہ مرداں لشکر چہ خیلِ زناں

و"چوں" و"چگونہ" و"چساں" متقارب المفہوم اند و برائے دریافت کیفیت چیزے استعمال مے کنند۔ سعدی گوید ؎

نمیدانم حدیثِ نامہ چون است ... ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید ؎

بتدبیرِ آنم کہ سر چوں نہم ... چگونہ سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید ۔ ؎

دہد بجائے سقنقورِ بختِ بد کافور　　چسان بحجلہ دل آورم عروسِ لِجا

چگونہ وچسان ہر دو از گونہ و سان کہ از کلماتِ تشبیہ شمردہ اند باحرف استفہام انضمام یافتہ و مرکب بمعنی چہ طور مستعمل است ۔

و چند برائے دریافت مقدار چیزے ۔ چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی ؎

چند چند از حکمتِ یونانیاں　　حکمتِ ایمانیاں را ہم بخواں

واگر مقدارِ عددِ چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تا بیفزایند چنانچہ گوئی "چند تا نان پیشِ تست"۔

وکلمہ چند محض برائے استفہامِ مقدارِ چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہار مقدار در مقامِ خبر آرند واکثر در مقامِ اظہار معنی مبالغہ مستعمل است سلمان ساوجی گوید ۔ ؎

چنداں گریستیم کہ بعد گر کسے　　آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

و بمعنی اظہارِ غایتِ مقدار حافظ گوید ؎

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداں　　کآید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما

وکہ وکدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول وہر دو متقارب المفہوم کسے راست ۔ ؎

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست وگرنہ طبیب ہست

وکدام عام است برائے مذکور ونیز برائے غیر ذوی العقول اہل زباں در محاورہ گویند "بکدام محلہ مے نشینی، کدام کتاب مے خوانی" و کدامیں بمعنی کدام است - اما فرق میانِ ہر دو ازیں لطیف است کہ ادراکِ آں تعلق بذوقِ صحیح دارد وہیچکس از مؤلفانِ نحو ولغت پارسی بداں تصریح نمودہ - وچوں مسلم است کہ زیادتِ لفظ دال بر زیادتِ معنی باشد لامحالہ میان ہر دو فرقے باید وآں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامیں خاص - چہ مفہوم کدامیں شائبہ از معنی حیرت واستعجاب باخود دارد - میرزا صائب گوید

ندانم سنگ از دستِ کدامیں طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آدینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سرہندی راست

کدامیں مست را امشب سر جنگ است با زاہد
کہ مینا ہم ز جوشش مے زرہ زیرِ قبا دارد

وفقیر مؤلف راست -

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرہ خاکم صد پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگ عصیاں بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید ؎

اے حیرتِ وا ماندہ کجا میروی امروز

نقش قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

دہم استعمال کجا بمعنی چگونہ وچساں مطرد است۔ عرفی گوید ؎

کجا بحسن بود با تو ہم عناں نرگس

تو چشمِ عالمی و چشمِ بوستاں نرگس

شاہ آفرین گوید ؎

کجا از اہل صورت شیوۂ تجرید مے آید کہ نتواند ز خود تصویر پیراہن جدا کردن

و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میاں دو چیز مستعمل شود۔ حافظ گوید ؎

صلاح کار کجا و من خراب کجا ببیں تفاوت رہ از کجاست تا بہ کجا

دہم عرفی گوید ؎

طرزِ کلام غیر کجا ویں روش کجا نسناس را کسے نشناسد ز نوع ناس

و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آوردہ۔

و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع آرند افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید را بہ بزنی و او برادرِ تست" و اغلب کہ ایں کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا نستانی از ہر یک جوے سیم   کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدونِ انضمام کلمہ استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و سامع از طرزِ تلفظِ متکلم معنی استفہام اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم؟ ایں کتاب زید است؟" پدر زید شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک" و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیینِ معنی مے تواں کردن۔ اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یافتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبروم؟" و در مقام تعجب گوئی از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ؟ و در مقام تنبیہِ مخاطب چوں بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟ مقصود آں است

که بر غلط ہستی - و در مقام تہکم و استہزاء و تندیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ ترا رستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قدیمہ ہمیں بود" و در مقام تحقیر کسے گوئی "ایں کیست؟ با آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں بداں کے ماند؟

واز انواع طلب صیغۂ امر است و آں عبارت است از طلب فعلے کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و چوں دلائل ہر طائفہ خارج از مبحث ماست بر تقسیم معانی مختلفہ آں اکتفا مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چوں صیغۂ[1] غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادۂ معنی وجوب کند - سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند　　باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند - و بصیغۂ مخاطب گاہے افادۂ معنی اباحت کند - اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا مے آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کار ت سرانجام مے یابد"۔

---

[1] صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی با لفظ باید مطرداً مستعمل است اہل زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم بزیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ

یعنی پیش یکے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش یکے از ہر دو۔

وگاہے متضمن معنی تعجب مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دستِ ابنائے روزگار بالائے آسمان توانی رفتن برو" وگاہے اہانت چنانکہ در مثل گویند "سگ باش برادر خورد مباش" وہم گویند گم شو پدر سوختہ و گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد آنچہ از دستِ تو رفت رفت" وگاہے دعا سعدی گوید ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما — کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظمِ اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است بالعموم در ابتدائے شعر مے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطورِ بالا نمے باشد بل مجرد برائے استلفاتِ مخاطب بامرے کہ بعد ازاں مذکور باشد مے آرند۔ عرفی گوید ؎

بیا کہ با دلم آں مے کند پریشانی — کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشانم دہ مرا — ازاں داروئے بیہشانم دہ مرا

طغرا گوید۔ ؎

بیا ساقی کہ عیدِ نو بہار است — گلستاں جلوہ گاہِ آں نگار است

حافظ گوید۔

بیا ساقی بده رطل گرانم	کہ در دستِ شبِ ہجراں اسیرم

وازانواعِ طلب صیغۂ نہی است وآں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریقِ استعلاء۔ وہم افادۂ معانی دیگر کند ازانجملہ تہدید است چنانکہ شخصے راکہ از قبولِ نصیحتِ تو سر باز زند گوئی "حرفِ مرانمے شنوی مشنو روزکے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغہ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنی امر مقصود است۔

بدانکہ بعد ایں ہر چہار یعنی تمنی واستفہام وامر ونہی تقدیر شرط جائز است چنانکہ در تمنی نظامی گوید۔

مرا کاشکے بودے آں دسترس	کہ نگذارمے حاجت کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجتِ کس بکس نگذاشتمے ودر استفہام سعدی گوید۔

چرا گفتم بشہر اندر نیائی	کہ بارے بندے از دل برکشائی

تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دلِ غم زدہ خود برکشائی۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دلِ خود را از غم برہانی ودر امر سعدی گوید۔

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد	با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو بخشند و در نہی سعدی گوید ؎

نگو اندہِ خویش با دشمناں — کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

وتقدیر شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغۂ ندا است و آں عبارت است از طلبِ اقبالِ مخاطب بحرف قائم مقام مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنی استعمال یابد از انجملہ اغراء است۔ یعنی برانگیختن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ بتظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ میکنی" ؟ دریں جملہ مراد از صیغۂ ندا طلب اقبالِ آں شخص نیست چہ اقبال حاصل است۔ بل مراد متکلم برانگیختن است آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگراں بر مظلومیت او توجہ زیادہ مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق! چنداں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را مے توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادیٰ را از امثال او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چنانکہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے درکلامِ بلغاء انشا بصورتِ شرط مے آید و این درجائے است کہ نظر بہ پاسِ ادبِ مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشان توجہ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آسان مے گیرم مقصود آن است کہ بر مشکلِ من متوجہ باشں -

اسمِ موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مبیّن شدہ جملہ مے باید کہ آں را صلہ مے نامند - اما در علمِ معانی آنچہ از دانستنِ آں گزیر نیست آن است کہ لابد است مر اسم موصول را از حیثیتِ مخصوصہ کہ موجبِ اختلاب با وصفِ معرفہ بجملہ مے گردد - چنانکہ انوری گفتہ است ؎

محمدؐ آنکہ باقبال او دہ سوگند روانِ پاکِ محمدؐ بہ ایزدِ متعال

اسمِ محمدؐ خبر مبتدا محذوف است کما مرّ - و جملہ آنکہ روانِ پاکِ محمدؐ باقبال او سوگند دہد مصدّر باسمِ موصول نعت است از اسمِ معرفہ -

پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعتِ اسم معرفہ بجملہ مصدّرہ باسم موصول نمے کرد ممدوح را از اغیار امتیاز زیرکہ بدیں نعت مراد را حاصل آمدہ متصور نمے بود و وزا نش

وزان اسمے است کہ آں را با سمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشد۔ چنانکہ گوئی "مردِ دانشور یا خردمند و غیر ذلک۔ آیا مے تواں گفتن کہ مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیب توصیفی معنی دارد؟ اِلّا کہ از وادیٔ "زید عدل است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست۔ پس ہمچنانکہ بے انضمامِ علامتِ فاعلیت بلفظِ دانش و خرد نعتِ اسمے نتواں کرد۔ نعت معرفہ با جملہ بدون اسم موصول مقصود نیست۔ اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشفِ آں از مہماتِ علم معانی است و آں ایں است کہ از چہ روئے گویند کہ نعتِ معرفہ با جملہ ممتنع است بخلافِ نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے تواں کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہمگی جملات در حکمِ نکرہ مے باشد بدلالت اینکہ جملہ مستفاد است و مستفاد امرے مجہول مے باشد نہ امرے معلوم و از ہمیں جہت در نوعیتِ جملہ گونہ تنکیر عادث مے گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلافِ معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بداں موافقت نبود۔

و تبیین ایں مقال آں است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تواں کردن کہ اسم موصول میانِ معرفہ و جملہ واسطہ گردد۔ و مخاطب از مضمونِ جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمونِ جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے مے خواند۔ باز در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؛ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول است وافادہ کہ دریں اسلوبِ کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است افادتے عظیم دارد زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملہ "ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ" وزانِ جملہ "ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ" نیست۔ و چوں ایں معنی را کماھو علیہ بدانستی علت بودنِ جملۂ موصولہ در وصفِ معرفہ بہ نیکوتریں وجہے بر تو روشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است از تخصیصِ چیزے بچیزے بطریقِ مخصوص کہ معہودِ اہل زبان است۔ و آں بر دو نوع است۔ اول حقیقی۔ دوم غیر حقیقی۔ و ہر یک ازیں ہر دو بر دو قسم است۔ اول قصر موصوف علی الصفۃ۔ دوم قصر صفت علی الموصوف ومراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاحِ اہل نحو است بل مراد از معنی ایست عارض کہ قائم بغیر باشد۔ چوں کتابت کہ بذاتِ زید قائم است مثالِ قسم اول از قصر حقیقی چنانکہ گوئی "زید نویسندہ بیش نیست" مفہوم ایں جملہ آں

است کہ زید غیر از وصفِ نویسندگی وصف دیگر با خود ندارد و ایں قسم قصر در نفس الامر یافتہ نمے شود بجہت آنکہ حصر صفاتِ چیزے امریست متعذر بل محال پس اثباتِ صفتے و نفی ماسوائے آں چگونہ صورت بندد۔

ومثالِ قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف، وآں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی "دریں شہر غیر از مردم خوانده کسے دیگر نہ بینی" مفہوم ایں جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شہر غیر مردم خوانده دیگرے را دست نداده یعنی ناخوانده را دریں شہر بودن حاصل نیست وگاہے ازیں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد۔ چوں افرادِ غیر مذکور را بازائے افرادِ مذکور بمنزلہ معدوم قرار دہند چنانکہ در مثالِ مذکور اگر در شہر بعضے از افرادِ مردم ناخوانده باشند و در برابر خواندگاں ایشاں را قدر و منزلتے نہ نہی و وجودِ ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی۔

وقصر موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے بصفتے غیر صفتِ دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر وقصر صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امر دیگر۔ ومعنی غیر صفتِ دیگر آن است کہ مخاطب اشتراک آں امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد و متکلم آں را از ہر دو صفت بیک صفت تخصیص دہد از آنچہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصر موصوف علی الصفة و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است۔ اوّل[۱] تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد۔ دوم[۲] تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر۔

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اوّل از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفة و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقد اشتراک دو صفت در یک موصوف باشد در قصر موصوف علی الصفة۔ و معتقد اشتراک دو موصوف در یک صفت باشد در قصر صفت علی الموصوف۔

پس با جملہ "زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید باشد با کتابت و شعر و با جملہ نویسندہ ہمیں زید است و بس شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید و عمرو باشد با کتابت و ایں قسم قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند۔ و خطاب با قسم ثانی از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفة و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ برعکس حکم متکلم معتقد باشد۔

پس با جملہ "زید ہمیں ایستادہ است و بس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد نشستن زید است نہ معتقد ایستادن و با جملہ شاعر بجز زید کسے دیگر۔

---

۱ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

۲ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲

نیست شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ شاعریتِ عمرو باشد نہ شاعریتِ زید
و در اصطلاح ایں قسم قصر را قصرِ قلب خوانند و ہم بدیں قسمِ ثانی شخصے را خطاب
کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصافِ امرے بصفتے و صفتے دیگر در قصرِ موصوف و اتصافِ
امرے بصفتے و امرِ دیگر بداں در قصرِ صفت بہ اعتقادِ او مساوی باشند پس بدیں
تعہد یا جملہ زید ہمیں ایستادہ است و بس شخصے را خطاب کنند کہ اتصافِ
زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گماں برد و بہ تعیین نداند و یا جملہ شاعر
بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقادِ شاعریتِ زید و عمرو داشتہ
باشد بے تعیین یکے از ہر دو ایں قسم قصر را قصرِ تعیین خوانند۔

بداں کہ شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد آں است کہ میانِ ہر دو
صفت منافات نباشد تا اعتقادِ مخاطب در بابِ اجتماعِ ہر دو در یک
موصوف صحیح تواند بود و شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ قلب آں است کہ میانِ
ہر دو صفت منافات باشد و شرطِ قصرِ تعیین معین نیست بل عام است
کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد یا نہ۔ فلہذا امثلہ کہ برائے قصرِ
افراد و قصرِ قلب درست باشد برائے قصرِ تعیین ہم درست خواہد بود۔

مخفی نماند کہ قصر را طرقِ مختلفہ است و ما بعضے را حوالہ قلم مے کنیم
از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از بابِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد گوئی
زید شاعر است نہ[۱] کاتب۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر

۱؎ حرف نہ دریں مقام برائے عطف است ۱۲

قلب گوئی زید بیدار است نہ خفتہ و زید بیدار نیست بل خفتہ است و اگر گوئی کہ در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت مے کند بر خفتہ بودن زید پس ذکر لفظ بل خفتہ است مستلزم تکرار باشد۔ گوئیم حال نہ آن چناں است کہ گماں بردہ۔ زیرا کہ ہر چند لفظ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت مے کند امّا از ہمیں قدر فائدہ تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمے شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گماں بردہ است و از باب قصر صفت در قصر افراد قلب گوئی زید شاعر است نہ عمرو و عمرو شاعر نیست بل زید است و از انجملہ یکے نفی و استثنا است چنانکہ از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصر قلب گوئی زید را ہر سحرگاہ بجز در خواب نیابی و از باب قصر صفت در قصر افراد و قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے بجز زید کسے دیگر نیست۔

باید دانست کہ اصطلاح نفی و استثنا چنانکہ وضع الفاظ بر آں دال است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرف استثنا مقدم آرند چنانکہ در زبان عربی معہود است اما نظر بہ محاورہ پارسیاں چنیں نیست چنانکہ در امثلہ مے بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روے ندہد۔

و از انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردنِ چیزے کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتدا و تقدیم معمولاتِ فعل بر فعل نظامی

گوید -

ـه

توئی گوهر آمائے چار آخشیج   مسلسل کنِ گوهراں در مزیج

گوهر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا که مقصودِ متکلم نه آن است که تو گوهر آمائے چار آخشیج هستی بل مقصودش آنکه گوهر آمائے چار آخشیج بجز ذاتِ اقدسِ تُست و بس پس این شعر مثالِ قصرِ صفت باشد و وزانش آن است که گوئی "من هستم که باز داشتم ترا از دشمنِ تو - و زلالی خوانساری در مناجات گوید -

ـه

الٰهی من ترا دانم دگر هیچ   دلم چون خطِ ترسا مے خورد پیچ

مقصودِ متکلم آن است که جز تو دیگرے را ندانم و این معنی از تقدیم ضمیرِ منصوب منفصلِ مخاطب بر فعل دست داده -

بر قاری لبیب پوشیده نیست که از تقدیم و تاخیرِ کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راه مے یابد و بسا باشد که معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوالِ متکلم و مخاطب حاصل مے گردد - و اگر خواهی این معنی را بر وجهِ بصیرت تصدیق کنی درین شعرِ شیخ نیکو تامل کن

ـه

نه من کردم از دستِ جورت نفیر   که خلقے ز خلقے یکے گشته گیر

مقصودِ متکلم آن است که نه همین من از دستِ جورِ تو مے نالم بل همه عالمیان نالاں اند - مے دانی این معنی از چه روے صورتِ حصول بسته

استقامتِ طبع حکم مے کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصالِ حرفِ نفی از فعل و تقدیمِ ضمیر مرفوعِ متکلم بر آں مترتب گشتہ و اگر در ترکیبِ کلمات ایں ہر دو موجب را بمعرضِ تغیر و تبدّل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت۔

مخفی نماند کہ طرقِ قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است۔ و ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم۔ والعلم عند اللہ تعالےٰ۔

فصل و وصل

مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے بر آنند کہ بلاغت شناختنِ حقیقتِ فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراکِ مقامِ فصل و وصل حظے ندارد۔ اورا بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرکِ لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرتِ او ودیعت نہادہ باشند احدے را نمے رسد کہ بدعویٰ مہارتِ فصل و وصل گردن برافرازد و چوں دولتِ ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسر آید۔ ہر آئینہ اورا احرازِ فضیلتِ علمِ معانی بر وجہِ اصوب و اتم دست دہد۔

در نحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است - اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جملہ بر جملہ وما اولاً بفائدہ عطفِ مفرد بر مفرد مے پردازیم سپس فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم -

بدانکہ فائدہ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے فراہم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند - تا اگر اول در حکمِ فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز مفعولِ آن فعل باشد - وہمچنیں اگر یکے در حکم مبتدا یا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ وغیر ذلک باشد بر دیگر نیز ہمان حکم عائد گردد - وبالجملہ اوّل وثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید ے

یارب ز باد فتنہ نگہدار خاک پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک وباد را بقا بود -

وعطفِ جملہ بر جملہ را دو صورت است اوّل آنکہ جملۂ معطوف علیہ حیثیتے داشتہ باشد کہ بطریقِ فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد - وہمان حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند تا ہر دو بحیثیت واحدہ در یک حکم جمع آیند - بنا بریں ایں عطف از قبیل عطفِ مفرد بر مفرد باشد - چنانکہ سعدی گوید "حکما گفتہ اند توانگری بدل است نہ بمال" دریں مثال کہ بر دو جملۂ اسمیہ

متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ و ہر دو جداگانہ مفعول فعل گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی "از خانہ بیروں آمدم و باوے حرفے دم موجب ملال جناب آقا افتاد" ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل افتاد واقع شدہ۔

"در معرکۂ کارزار آئی و ہر دانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بر بستر" ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ یا معطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورتِ ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیرا کہ حیثیت آں یکے غیر حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "زید آمد و عمرو بکر بخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیتِ واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے خود حیثیے جداگانہ پیدا کردہ وہمیں عطف است کہ اکابرِ علما را از معرفتِ ضرورت و عدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیرا کہ مے تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ ایرادِ ہر دو جملہ با عطف و میانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید میانِ معنیٔ زید آمد و عمرو بکر بخت ۲ بے حرف عطف فرقے نیست و طالبِ ہوشمند را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وارسد تا بداند کہ مطلوبِ ایں نوع عطف چیست و مقصد آں چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردن

دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنیں است فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ
کہ در ما سبق ذکر یافت - اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت
ظاہر نیست زیرا کہ واؤ عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد - و دریں صورت
حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند - پس فائدہ عطف چہ باشد ؟
جواب آں است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطۂ حرف عطف ہر دو
را در آں فراہم آرند - اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
را در آں جمع مے آریم و آں این است کہ کلام " زید آمد و عمرو بگریخت "
بر زباں نمے آریم تا زید و عمرو را بمنزلۂ نظیر یک دیگر و شریک در امرے باور
نکنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع
حالِ زید منتظر آں باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالتِ زید سبب حالتِ عمرو
باشد - چہ تا ایں معنی در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و
ہمچناں باشد کہ گوئی " امروز از خانہ بیروں آمدم و زید را مدتِ دہ سال
است کہ ندیدہ ام " - خوب میدانی کہ میانِ ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا
کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است ایں شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آبِ دریا را
بکیل مشت کرا شد مجالِ پیمودن

چگونہ مے بینی بے ربطی میانِ بودنِ زمانہ تیغ بدست و عدمِ امکان

پیمودنِ آب دریا بکیلِ مشت - چہ بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملہ اُولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلقِ نظیر وشبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر وشبیہ یا نقیض مسند جملہ اُولیٰ باشد - چنانکہ اگر گویند "زید بلند بالا است وعمرو شاعر" - کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بر شیخند گیرند زیرا کہ میانِ بلند بالا بودن وشعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند "زید کاتب است وعمرو شاعر" یا "زید بلند بالا است وعمرو کوتاہ قامت" ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد -

وبالجملہ ضروری است کہ معنیٰ جملہ اولیٰ با معنیٰ جملہ ثانیہ مشابہتے ومشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الفق دیگرے تواں گفتن یعنی میانِ ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حالِ یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضموماً ومجتمعاً استقرار یابد - چنانکہ گویند "علم نور است وجہل ظلمت"

سعدی گوید - ؎

نانم افزود وآبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست

واین معنی را بوضوح تمام تواں دریافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شئی واحد بود - چنانکہ گویند "زید مے دہد و مے ستاند" - "مے خورد ومے فروشد"

و مے بندد و مے کشاید وغیر ذلک - فائدۂ عطف دریں امثلہ بقوت
تمام ظاہر مے شود زیراکہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد
مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرفِ عطف را
حذف کنی و بگوئی "زید مے دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی
را مُبطلِ مسندِ اوّل گمان برد کہ مقصودِ متکلم نیست و باواو اگرچہ بظاہر دو فعل
است اما ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد باید دانست چنانکہ دریں شعر ؎
ازاں نقش نوی باکہنگی بست — کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست
میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد قرار دادہ اسناد آں بسوئے
ضمیر غائب نمود - ھُو مُحیی و مُمیت ہر چند احیا و امات دو فعل است
اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلۂ فعلِ واحد است
در بابِ فصل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصلے عظیم است صورتش
آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار
دہند یعنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً
بے تعلق دیگرے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است - چنانکہ گوئی اگر دیگر کرد
ایں کار کردی و در ادائے لوازم منصب تہاون جائز داشتی ترا زیر چوب
شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط
قرار یافتہ کہ یک جزا میخواہد - و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرد الطریق

استقلال شرط قرار دہند دو شرط باشد و دو شرط را دو جزا مے باید۔ اما چنانکہ می بینی در مثال مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ و اگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست و فساد آں ظاہر است و ما چوں در معنی مثال مذکور بہ تامل می نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ جزا شرط امرے است کہ وجوبِ آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ۔ کما ہو الظاہر۔

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیلِ ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلہ جملۂ واحدہ قرار مے دہند سبیل آں دو جزا است کہ با جتماع ہر دو جملہ منعقد شود و مجموع جملہ بمنزلہ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد۔ چنانکہ گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است و امروز بامردے کہ پدرش کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پے او دواں بود پس ہمچنانکہ خبر و صفت و حال لامحالہ از اجتماع ہر دو جزء حاصل مے آید۔ شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از یکے از ہر دو۔

در باب ایرادِ ضرورتِ رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است کہ صفتے را با اسمے ربط مے دہند و بحرف عطف احتیاج مے افتد بمعنی

گوید ۔ ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر   کریمے خطا بخش پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ با جملہ در بعضے از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید
مے باشد ۔ حاجت با یراد حرفِ عطف نمے افتد ۔ سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است   ترکِ فرمان دلیلِ حرمان است

مصرعِ ثانی بمنزلۂ تاکید مصرعِ اوّل است حاجت با یراد عطف ندارد
زیرا کہ مفہوم مصرع ثانی آن است کہ ترکِ فرمان موجب حرمان است و بر
طریق اعتبار مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبول فرمان موجبِ سعادت است
و این مفہوم بعینہ مفہوم مصرعِ اوّل است ۔ گویا متکلم بر طریق تاکید مے گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است   مہتری در قبولِ فرمان است

پس مصرع ثانی بمنزلۂ تاکید و تحقیق مصرعِ اول است و ہم ازیں قبیل است
ایں قطعہ شیخ   قطعہ

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب   گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم   تو کہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعرِ ثانی تاکید و تحقیقِ شعرِ اول مے کند چہ مفہوم شعرِ اول آن
است کہ دشمناں خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریق لزوم
مے تواں گفتن کہ دوستانِ تو بر وجہ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور ہستند

پیدا است کہ مفہوم شعر ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے با خود ندارد پس شعر ثانی تاکید شعر اول است

بدانکہ بسیارے از ناواقفانِ اصولِ معانی کہ از فہم دقائق کلام بلیغ قاصر ہستند بے بمقصودِ متکلم نبردہ دریں نوع اسلوب کلام جملۂ ثانیہ را بر استیناف حمل مے کنند و آں را از ماقبل منقطع گماں برند و لعمری انہم قد ضلوا و اضلوا و استیناف را محلے است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔

اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا تاکید و موکد یا بیان و مبین مربوط باشند و میانِ آں دو جملہ کہ ازیں نوع تعلق عاری باشند بر ادیب لبیب از ضروریاتِ علم معانی است زیرا کہ بسا باشد کہ ایں فرق نظر بدقت و غموض معرفتِ فصل و وصل بر بسیارے از اذکیاء مخفی مے ماند تا بہ اغبیاء چہ رسد و استیناف فی الحقیقت قطعِ کلام است از ماقبل بنحویکہ مابعد آں را با ماقبل ربطے و تعلقے از روئے قواعدِ نحو تجویز نتواں کردن بل مابعد کلامے باشد کہ بعد از اتمام ماقبل آں را مجدداً آغاز دہند بسبب آنکہ غالباً جملۂ اولی متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و جملۂ ثانیہ کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلۂ جواب مے آرند۔ چنانکہ گوئی من سخن او را استوار ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید مہمے سترگ در پیش است و خصم در فراہم آوردنِ جمعیتِ خویش دریں کلام جملۂ مہمے سترگ در پیش است معطوف علیہ است جملۂ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ

مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرف عطف ندارد زیراکہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گردد بفسادِ معنی۔ چہ لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است۔ وجملہ ثانیہ یعنی مجھے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے است مقدر۔ تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است۔ بجوابش گفت مجھے سترگ الخ۔ سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گُلِ نو
صبا بر استخوانش گل دماناد

مصرعِ ثانی برطریقِ استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادہ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود سزاوارِ چہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دماناد۔ ومؤلف راست۔ ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور غمِ جانکاہ دردت چشم بد دور

دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفہ مردم بر آں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حالِ تو چیست و او مے گوید کہ بیمار ہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار مے کند ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوالِ اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوالِ ثانی که مقدر است گفت غمِ جانکاه دردِ تو مرا بیمار ساخته و این سوال از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و چوں بیمارِ محبت علتِ خود را دوست می دارد و نمے خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استینافاً مے گوید کہ چشمِ بد دور۔ یعنی خدا ایں علتِ مرا چشمِ بد مرساد کہ بہ شود۔ زیرا کہ ایں علت عین صحتِ من است وجملہ چشمِ بد دور جوابِ سوالے است مقدر کہ جملہ اُولیٰ یعنی رنجور ہستم بعلتِ غمِ جانکاہِ دردِ تو بر آں دلالت مے کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علتِ ترا دفع کند؟ گفت چشمِ بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوبِ کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی معلوم تو گردد کہ سوالے مقدر بیش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنی چیست سببِ علتِ تو۔ زیرا کہ در عرف متقرر است کہ چوں گویند کہ فلانی علیل است از سببِ علتِ او سوال کنند و نمے گویند کہ سببِ علتِ او چنیں است و چناں است۔ دوم آنکہ از سببِ خاص سوال کنند چنانکہ مؤلف راست ؎

زیبر چرخ تو انم گریزم | زیبر چرخ جز ایں کار ناید

تقدیرِ سوال اینکہ آیا پیرِ چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے از پیرِ چرخ جز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست۔ سوم اینکہ سوال از غیر ایں ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مؤلف راست ؎

مرا گویند درد او ندارم　　غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیرِ سوال این است کہ آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے مستانف عنہ وگاہے بہ ایراد صفتے مے آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم مؤلف راست ؎

مروّت کردہ یارے بہ یارے　　بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

ومثالِ ایرادِ صفتے بہ تغیرِ مصرعِ ثانی ؎

مروت کردہ یارے بہ یارے　　وفادارے رہِ محنت سپارے

وایں نوعِ استیناف موثرتر افتد چہ ذکرِ صفتے مستانف عنہ منطوی برعلتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف بتمامہ حذف کنند وچیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

بپنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد　　برگردنِ او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمان ستم کردن بر صواب است یا بر خطا ؟ جوابش آنکہ بر خطا است ومصرعِ ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشا مے آرند وایں نوعِ اسلوبِ کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند
بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرعِ اول مشتمل است بر معنیٔ استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترینِ حیوانات است و ایں جملہ خبر است نہ انشاء۔ وگاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورتِ خبر مے آرند واین ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر

دریں دیرِ خرابات آنکہ بد کرد نہ باجانِ کسے باجانِ خود کرد

یعنی بد مکن وایں جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بدانکہ ہرگاہ دو جملہ درپئے ہم درکلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً ومعناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند ومعناً انشاء یا بالعکس یا اول انشا باشد وثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد ومعناً انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو متحقق باشد ولابد است کہ جامع باعتبارِ مسندالیہ ومسند اعم ازینکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد ودیگرے فعلیہ بوضاحتِ تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل ووصل موقوف بر عدم ووجودِ جامع است۔

وجامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد وآں امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا برآں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ ازاں انتزاع معنیٔ کلی نمودہ ادراک آں مے کند - چوں ادراکِ معنی انسان کہ مشترک است میانِ زید و عمرو و غیرہما - و آں مفہوم کلیٔ انسان است و مراد از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ با ہر دو نوعے از اختصاص داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودنِ ہر دو است بحیثیتکہ تعقل یکے بے تعقل دیگرے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس و تعقلِ اکثر نسبت بتعقلِ اقل و غیر ذٰلک و گاہے وہمی و آں امرے است کہ بسببِ آں وہم ہر دو را در قوتِ مفکرہ فراہم آرد - بنا بر آنکہ میان تصورِ ہر دو شبہہ تماثل باشد - چنانکہ میانِ تصورِ بیاض و حمرت دو جامہ - چہ قوتِ عاقلہ را با حکم دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست - چنانکہ میانِ تصورِ متضادین چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذٰلک - و گاہے خیالی و آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد و اسبابِ فراہم آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صور ثابتہ در خیالِ ہر یکے از افرادِ انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید براں ہیئت نہ باشد کہ در خیالِ عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیالِ زید گاہے غائب نہ شود. در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد -

ازینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حالِ میانِ دو جملہ گاہے بر غایت

انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلافِ ہر دو در خبر و انشاء - و ایں اختلاف اعم است از ینکہ لفظاً باشد یا معناً - و گاہے باشد کہ حالِ میان ہر دو مبنی بر غایتِ اتصال باشد - بنا بر بودن ہر دو بر ربط موصوف صفت یا مؤکد و تاکید و گاہے باشد کہ حالِ ہر دو میان غایتِ انقطاع و غایتِ اتصال متوسط باشد - بصورتِ اُولیٰ و ثانیہ ترکِ عطف واجب است و بصورتِ ثالثہ عطف ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیلِ امور اضافیہ قرار دادہ اند و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیینِ مقدار کلامے کردن کہ آں را معیارِ کلی قرار دادہ افرادِ مختلفہ کلام را بداں موازنہ کنیم - زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ از آں زائد است مُوجز مے تواند بود - و ہمچنیں کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ از آں ناقص است مُطنب - بل کلامے را کہ متعارفِ اوساط الناس است معیار تواں گرفت - چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنی مقصود نہ قابلِ مدحے باشد نہ قابلِ مذمت نظر بدیں معنی مے تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنی مقصود را گویند بعبارتے اقل از متعارف عامۂ ناس بہ نحویکہ مخل معنی نباشد - و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آں را مساوات گویند۔

وصاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفتہ کہ معنی بلاغت آن است کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظِ اندک بے آنکہ بتمامِ معنی آں اختلال راہ یابد بیان کند و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدرِ حاجت درنگذراند و بحدِ ملال نرساند و اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظِ نیکو است با صحتِ معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط و اطناب اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آں بسیار چنانکہ سنائی گفتہ است

ے

تا بحشر اے دل ازثنا گفتی   ہمہ گفتی چو مصطفےٰ گفتی

ومساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است ے

سوال رفتے پیش عطا ہمیشہ کنوں
ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال

وبسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند و بچند وجہ آں را موکد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش از آں بکند و اگر تفسیرے احتیاج افتد در رفعِ التباس اشیائے بجا آورد۔ پس تشبیہات و استعارات جملہ از بابِ ایجاز است و ایغال ولف ونشر و تقسیم و ہر چہ ازیں

صناعات از برائے زیادتِ بیانے یا رفعِ اشتباہے استعمال کنند ہمہ از قبیلِ بسطِ سخن است و چنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسطِ نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ و استعمالِ الفاظِ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

و بالجملہ کلام را از ہرزہ و فضول پاک ساختن و وسعتِ نطاقِ معنی را ملحوظ داشتن ایجاز است و ازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ در فنِ بلاغت ثانیِ صاحبِ جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "ما رایت بلیغاً قط الّا ولہ فی القول ایجاز و فی المعانی اطالۃ" و کلام را بر وجہِ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحوے کہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از حشو و زوائدے کہ در معنی دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدرِ معانی و معانی بقدرِ الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتے داشتہ باشد آں را مساوات خوانند و ایں متوسط است میانِ ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است و ہم اطناب حدِ ایشاں۔ امّا مساوات متعارفِ عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ فہاہت و آنچہ بعضے از ادباء گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص و عوام محلِ نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشوِ بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتے نباشد بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ و ادراکِ مقتضائے حال کار بلغاء است

نہ شیوۂ جہلا۔ و محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے است در خور آں تلکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیب بلیغ آن است کہ ضرورتِ محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آں محل است بعمل آرد۔ زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجتِ اطناب است در محلِ خود۔

آوردہ اند کہ یحیی ابن خالد برمکی دو کس از کتاب را فرماں داد تا بموضوع معیّن انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارتِ وے در انشاء کتابے سعی بلیغ کردند یحیی چوں مسوّدہ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بیفزایم و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن واحوال سر رشتۂ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال نگاہ دارد و چوں ادراکِ قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان نیست لہذا ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ؏

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارتِ ایں مصرع در ادائے معنیٔ مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط است میانِ ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز

قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبانِ پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد این مقال - در تباہیٔ حالِ ظالمے کہ آتش درانبار ہیزمش افتاد و جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوید - "از بسترِ نرمش بر خاکستر گرمش نشاند"، در توصیفِ جملہ کہ بر حدِ اعجاز رسیدہ ہمیں بس است - کہ شیخ ابو الفضل با آں فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید -

"ہمہ شب سر بجیبِ تفکر فرو بردم تا جملۂ ہم معنی این جملۂ شیخ بدیں سلاست و عذوبتِ الفاظ و جامعیت و وسعتِ معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زدم" و ہم در واقعۂ جوانِ ہشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست و پنجہ شدہ بود میگوید"

"چندانکہ دستِ جواں بریش و گریبانِ ملّاح رسید او را بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچناں درشتی دید پشت بگردانید" - بہ بیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبے بر روئے کار است و با این ایجاز کہ "اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا" در شانِ اوست خللے در اوائے معنیٔ مقصود راہ نیافتہ -

و در واقعۂ پیر مردیکہ دخترے نازنین پری روئے را بحبالۂ نکاح در آورد و بہ سخنانِ رنگین و دل آویز مے خواست تا دل او را بدست آرد و خود را بوئے سپارد و نفرت باوے سر آشتی نداشت و تخم بے مہریٔ او در زمینِ دل مے کاشت مے گوید "زنِ جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے"

والحق کہ حقیقتِ سحرِ حلال ہمین است -

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکرِ آں ضروری نیست بہ اعتمادِ اینکہ سامع بقرائن و احوال از آں آگاہ تواند بودن اگرچہ در بابِ حذف ازیں نوع امثلہ ذکر یافتہ دریں مقام بعضے را نظر بہ توضیح مقام اعادہ مے کنیم مثالِ حذفِ فاعل سعدی گوید ؎

بشہرے دراز شام غوغا فتاد | گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعلِ گرفتند محذوف است یعنی اہلِ شہر - نیز دریں شعر ؎

باب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیم بختِ کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند محذوف است یعنی عاملانِ قضا و قدر -

مثالِ حذفِ مفعول فردوسی گوید ؎

پئے مشورت مجلس آراستند | نشستند و گفتند و برخاستند

مفعولِ گفتند دریں شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش و ہم سعدی گوید - ؎

نہ گفتہ ندارد کسے با تو کار | ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

در مصرعِ ثانی مفعولِ گفتی محذوف است یعنی سخنے و ہم او گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم | کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمود تا آن نگین گران بہا را بفروشید ایشان آن نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثال حذفِ شرط سعدی گوید

شعر

مگر ملائکہ بر آسمان وگرنہ بشر ... بحسن صورت او در زمین نخواہد بود

تقدیر کلام چنین است۔ مگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورت او باشند و اگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورتِ او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد بود۔ این شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذف غیر شرط ہم مے تواند بودن۔ مثال حذف جزا سعدی گوید

شعر

شب چو عقد نماز بر بندم ... چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چوں شب عقد نماز بر بندم این خطرہ بدلم خطور مے کند و گاہے جزا را حذف کنند و چیزے دیگر بجائش نہند۔ سعدی گوید۔

شعر

ناسزائے را چو بینی بختیار ... عاقلاں تسلیم کردند اختیار

تقدیر کلام این است چوں ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شو و علت جزا در مصرعِ ثانی قائم مقام جزا ساختہ و ازیں قبیل است شعر ملا غنیمت

شعر

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است ... ترا گر با قضا پیرایہ جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا باقضا یارائے جنگ است برو باقضا جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا ست مفہومش اینکہ من باقضا یارائے جنگ ندارم ۔گاہے جزو جزا را حذف کنند ۔سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفت او مجتمع   چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسندالیہ انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کاں باشد   دل و دست خدائگاں باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش   درجہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آں خدائگاں شاہ سنجر است ۔مثال حذف مسند سعدی گوید ؎

اے دل عشاق بدام تو صید   ما بتو مشغول تو با عمرو و زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو و زید مشغول ہستی ۔اما جزو مسند کہ جار و مجرور است مذکور است و مثال حذف مسند تام چنانکہ در جواب شخصے کہ از تو پرسد "ترا کہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثال حذف موصوف ۔سعدی گوید ۔ ؎

دل آرامے کہ داری دل درو بند   دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوق دل آرام و ہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند   کہ اے روشن گہر پیر خردمند

یعنی ازآں پیرے گم کردہ فرزند۔

وہم عطار گوید۔ ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام — کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام
ہر آں چیزے کہ دیگر مے دہندم — بجز دشنام منت مے نہندم

یعنی از آں شخص شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند ز و خرد مند ہر دم
نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خرد مند و مرد جاہل مثالِ حذف صفت سعدی در گلستاں گوید "شنیدہ ام کہ شتراں را بسخرہ بگیرند" اے شتران قوی و توانا راچہ مقرر است کہ جز شتران قوی الجثہ را بسخرہ نے گیرند وہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں مہم را از پیش برد" یعنی مردِ بلند ہمت مثالِ حذفِ مضاف سعدی گوید ؎

چو پاکان شیراز خاکی نہاد — ندیدم کہ رحمت برآں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ اما مثال حذفِ جملہ و ایں بالعموم میانِ دو جملہ برائے ربط واقع مے شود۔ قدسی گوید ؎

بگفت یار کہ در عشقِ من گواہم کیست
خبر اشکِ سرخ و رُخِ زردِ من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است ۔

و اطناب را غرضے ملحوظ مے باشد و آں ایضاح بعد الابہام است

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ؎

منوّر کن حریمِ سینہ ام را مجلّیٰ کن ز زنگ آئینہ ام را

ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ واز قبیل ایضاح بعد الابہام است

ذکر دو چیز در عجز کلام وتفسیر آں ہر دو بدو اسم کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد

الوری گوید ؎

جہاندارے کہ خورشید است و سایہ یکے شاہنشہی و دیگر الٰہی

خورشید و سایہ دو اسم است مبہم۔ و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی و سایۂ الٰہی است و ایں را در اصطلاح توشیع خوانند۔

و از قبیل ایضاح بعد الابہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از مزیّت خاص بر عام آگاہ سازند۔ سعدی گوید ؎

جوانمرد گر راست پرسی ولی است کرم پیشۂ شاہِ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلہ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملۂ

ل؎ در عربی بجائے دو اسم اسم مثنیٰ آوردہ اندا ما در زبان پارسی تثنیہ نمے باشد و اسم مثنیٰ در عربی دو فرد از یک نوع مے باشد بنا بریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۲ منہ

افراد آں فروے است - اما چوں اوج پروازش حد بلند پروازانِ فضائے کرم دیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمود وگاہے بتکریر بر وجہ تاکید معنی اطناب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آ باز آ ہر آنچہ ہستی باز آ
گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ
ایں درگہِ ما درگہِ نومیدی نیست
صد بار اگر توبہ شکستی باز آ

وگاہے بہ ایغال و آں ختم کردنِ بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد اگرچہ معنی بیت بدونِ آں اتمام یابد و آں نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد نظامی گوید ؎

تذروانِ رومی و زاغانِ زنگ   شد بیضۂ باز یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہوم تشبیہ مے کند و اگرچہ در اتمام معنی بیت دخلے ندارد وگاہے زیادتِ مبالغہ - سعدی گوید ؎

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات میخورد   در شکرش نگاہ کن ہر کہ نبات میخورد

لبِ نازنین را با شکر تشبیہ داده وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت است مرغوب خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد حلاوتِ لب

نازنین را بروجہ کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست بل عام است در نثر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی "پند پدر را گوش دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقت طبعی است اما عجز کلام مشتمل بر تحریض پسر است تا پند پدر را بسمع قبول اصغا نماید۔ و بہ تذییل و آں ایرادِ جملہ الیست بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اُولیٰ باشد و گاہے جملہ ثانیہ را بطریقِ ضرب المثل با جملہ اُولیٰ ضم کنند۔ یغما گوید ؎

گفتم صنما بزلفِ مشکیں ‌‌‌‌ دل بروی علامے گواہست

گفتا دلِ خویش را نگاہ دارد ‌‌‌‌ وزوے نگرفتہ پادشاہست

مصرعِ چہارم چنانکہ مے بینی بر سبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلافِ مقصود باشد و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز

بروش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظِ آشفتہ در ترکیبِ نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمانِ آں بود کہ سامع را از آشفتگی نازنین و ہمے ناشی گردد کہ با عاشق سرگرانی خواہد نمود در مصرعِ ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت و گفت کہ با آں آشفتگی اداہاے معشوقانۂ او دل از دست عاشق مے ربود و او را بے خود مے ساخت

وگاہے بہ تتمیم وآں عبارت است از ایرادِ فضلہ در کلامے کہ موہم خلافِ مقصود نباشد۔

وغرض ازاں نکتہ باشد۔ سعدی گوید ؎

شکم تا بہ نافش دریدند مشک

ترکیب جملہ چنیں است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند ضمیرِ شین فضلہ است وغرض ازآں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض وآں عبارت است از ایرادِ چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلامِ متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود وغرض ازاں سوائے دفعِ ایہام نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی
جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است ونکتہ مقصودہ دعا بروجہے کہ موجب انجذاب خاطرِ نازنین افتد ہم انوری گوید ؎

آسماں در کشتیِ عمرم کند دائم دو کار — گاہ شادی بادبانی گاہ اندوہ لنگری
گر بخندم وآں پس از عمریست گوید زہر خند — ور بگریم وآں بہر روزے است گوید خوشگری

جملۂ آں پس از عمرے است وجملۂ آں بہر روزے است ہر دو بسبیل اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغتِ کلام است وتفصیلش در علمِ بدیع

مذکور است ۔

بہرۂ سیم

علم بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعد معلومہ کہ بداں معرفت ایراد معنی واحد بطرق مختلفہ در وضوح دلالت حاصل آید ۔ بنحویکہ بعض از بعض دیگر واضح واز بعض دیگر اوضح باشد و دلالت بر سہ قسم است ۔

اوّل آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع لہ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان ناطق وایں را دلالت وضعی گویند ۔

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزو معنی موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقت انسان وایں را دلالت تضمنی خوانند ۔

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنی موضوع لہٗ و لازم آن است ۔ چوں دلالت انسان بر ضاحک کہ خارج از

حقیقتِ انسان ولازم آن است۔ قسم اول را دلالت مطابقی ودوم وسوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں ایں قدر بدانستی بدانکہ ایرادِ معنیٔ واحد بر طرقِ مختلفہ بدلالت عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح وخفا مدارج متعددہ ندارد۔ بل آں را ہمیں یک طرق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنیٔ شیر کہ درندہ مخصوص است آگاہ باشد وضوح وخفائے ودلالت معنی ندارد واگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم ایں وضوح وخفا درصورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است۔ چہ میتواند کہ شئی واحد لوازم متعددہ داشتہ باشد ودلالتِ او بر بعضے از آنہا واضح وبر بعضے دیگر خفی باشد ومبنائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است وبس۔

وچوں از لفظ لازم معنیٔ آں مراد باشد۔ دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ برعدم ارادہ موضوع لہٗ درآں جا قائم باشد۔ آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظِ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد۔ واگر قرینہ مذکورہ نہ باشد وارادۂ ہر دو معنی یعنی لازم وملزوم درآں جا جائز باشد آں را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش دیگدانِ فلاں کس نمے میرد۔ یعنی بسیار مہمان نواز است ونسبت مجاز با کنایہ۔

نسبت مفرد است با مرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی موضوع لہٗ یعنی معنی حقیقی و معنی مجازی علاقہ یافتہ شود ۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آں را استعارہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت ۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقہ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح دادہ خواہد شد انشاء اللہ تعالےٰ آں را مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستی تو پائے ندارد ۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ ۔

تشبیہ

و آں صفت چیز یست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہت مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات اوّل را مشبہ گویند و ثانی را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروری است ۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ

واین چهار را ارکانِ تشبیه گویند واین مقام داعی است به بیانِ چند چیز وما هر یک را بحوله تعالیٰ شرح میدہیم -

مشبہ و مشبہ بہ

باید دانست کہ طرفینِ تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواس خمسہ ظاہری باشد یا مدرک بہ عقل - اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات - چنانکہ اسدی طوسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید   فروزندہ چوں صبح نوروز دید

واز مسموعات چنانکہ خاقانی گوید ؎

گاہ چو حالِ عاشقاں صبح کند تلوّنے   گاہ چو حُلّی دلبراں مرغ کند نواگری

واز مشمومات چنانکہ ہمو گوید ؎

زاں مئے گلگوں کہ بید سوختہ پرورد   بوئے گُلِ مشکِ بیدِ خام برآمد

واز مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی کہ بہ شیرینی و لطف   کوزۂ چند نبات است معلّق بر بار

واز ملموسات چنانکہ خاقانی گوید ؎

ہر چوں بپوند لیک دلِ بشش گونہ پلاس   من بر پلاس صبر کنم انبہ بدا و

باید دانست که نوعے از حسیات آن است که اجزائے آں را خیال ترکیب دہد واگرچہ مرکب در خارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید

صبح را بنگر پس پروین بداں ماند درست
کز پسِ سیمیں تذروے بُسدیں عنقاستے

سیمیں تذرو و بُسدیں عنقا اگرچہ در خارج وجود ندارد اما اجزائش ولو تقدیراً در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید

مردگی جہل و زندگی دین است ہرچہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ واینہا ہمہ مدرک بعقل مے شوند نہ بحس وآنچہ ادراک آں تعلق بوجدان دارد مثل لذت والم وجوع وشبع وغیر ذالک از قسم عقلی است وآنچہ را وہم صورت مے دہد نیز از نوع عقلی مے شمارند وفرق میانِ وہمی وخیالی آن است کہ خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس مے کند قوت متخیلہ آں را ترکیب مے دہد مثل علم یاقوت تذرو سیمیں کہ مذکور شد وہم از حسِ مشترک اقتباس نمے کند بل از پیشِ خود اختراع صورے نماید و متخیلہ آں را ترکیب مے بخشد مثل تصورِ انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد وبالجملہ وہم چیزہائے نادیدہ را کسوت صورے پوشاند۔ وخیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیزہائے غائب حاکم است بخلافِ خیال کہ آں از مدرکاتِ حسی

تجاوز نمے نماید۔

و مے تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم۔ وحاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد وچہارم بالعکس۔

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنی کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے احد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آنکہ عقل ادراک محسوسات کردن مے تواند و حس از ادراک معقولات عاجز است و بہ ہمیں معنی اشارت کردہ اند علمائے بلاغت۔

التشبیہ بالوجہ العقلی اعم من التشبیہ بالوجہ الحسی*

یعنی تشبیہے کہ در آں وجہ شبہ عقلی باشد عام تر است از تشبیہے کہ وجہ شبہ
در آں حسی باشد زیرا کہ وجہ شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ ے تواند شد
بر خلاف وجہ حسی کہ جز از طرفینِ حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجہ شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آں را وجہ شبہ مرکب نیز خوانند
عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز۔ و ایں نیز حسی باشد یا عقلی۔ و
حسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند۔ و وجہ شبہ مرکب حسی چنانکہ
ابو الفرج گوید۔

ع

بارہ در زیر زاں چو ہیکلِ چرخ　　چتر بر فرق سر چو خرمن ماہ

وجہ شبہ در تشبیہِ اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است
و در تشبیہ چتر بہ خرمن ماہ استدارت و درخشندگی۔ و ایں ہمہ از محسوسات است

دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشند۔ چنانکہ خاقانی گوید　ع

کوئی شرر ے کہ جست ز انگشت　　زنگی بہ ہوا سناں بر انداخت

وجہ شبہ دریں تشبیہ ہیئتے است کہ از پریدن چیزے سرخ و درخشاں
کہ بہ سرعت تمام از چیزے سیاہ بر آمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ
شرر با سناں و تشبیہ زغال بہ زنگی جداگانہ بطریقِ استقلال مقصود است۔

سوم آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند۔ عبد الواسع
گوید۔

ع

زلفین تو قیرے است برانگیختہ از عاج
رخسار تو شیرے است برآمیختہ با مُل

مقصود دریں تشبیہ رخسار است با شیرے کہ با شراب آمیختہ باشد و وجہ شبہ امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریم آہن بزخم آہن صد چشمہ کنند چشم دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبہ بہ ریم آہن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکل خانۂ زنبور باشد۔

اما وجہ شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

در جہانی و از جہاں بیشی ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر راجح بودن محاط است بر محیط۔

اما وجہ شبہ متعدد چناں است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند و ہر یک از آں بنفس خود مستقل و مقصود بود۔ بخلاف مرکب کہ در آں جا از مجموع یک ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست۔ اول آنکہ ہمہ اجزائے وجہ شبہ حسی باشد۔ چنانکہ دریں شعر حافظ ؎

آفتاب است و ماہ بادہ و جام در میان مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ وجام با آفتاب وماہ درخشندگی واستدارت وگردش است -

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند وقسم سوم آنکہ بعضے حسی باشند وبعضے عقلی

غرض تشبیہ

غرضِ تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ مے گردد وآں بر چند اقسام است اول آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجود مشبہ باشد درجائیکہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد - بدرالدین فارسی در وصفِ شمشیر گوید ؎

مار را مانی کہ بر تو نقطہائے گوہر است ۔۔۔ ویں عجیب کز پوست ہر ساعت بروں آئی چو مار
حافظ عمری وہستی بے وفا مانند عمر ۔۔۔ دشمن جانی وجاں آسا ہمے آئی بکار
ور ہوائے معرکہ چوں ابر وبرقی در صفت ۔۔۔ گر بگرییی ابر سانی ور بخندی برق دار

مقام استشہاد شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر وبرق تشبیہ دادہ وامکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ - زیرا کہ گریۂ ابر وخندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ -

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حالِ مشبہ باشد - خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ در رخ کردہ ہا ۔۔۔ چشمش بدرد وتوتیا بر بادِ نکباد اشتہ

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نمے کند چنان است کہ چشمِ او بدرو باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد۔

سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدار حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمٰعیل گوید ؎

مانند پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است اجرامِ کوہہا ست نہاں درمیان برف

غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرت برف است۔

چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آن باشد کہ حالت مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند حکیم سنائی گوید۔ ؎

صورتِ ابلہاں چو دیگ تہی است از دروں خالی و بروں سیہ است

و ایں را اکثر بصورت تمثیل آرند۔

پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیین مشبہ باشد در نظرِ سامع انوری گوید ؎

بہ ہین وقتِ سخن گفتن لب شیریں و دندانش
تو گوئی دُرِّ عمان است در لعلِ بدخشانش

غرض از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُرّ و لعل تزیین آن است۔

ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظر سامع سنائی در ہجو علمائے جاطلب گوید۔ ؎

چو کمینہ مشتہ زبا زبیاں رنج دارند ہمچو خر مگساں

ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرت حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔ انوری گوید

ے آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد
گر ندیدستی بخواه از ساقیانش ساغرے

حضورِ صورت آتشِ سیال در آبِ منجمد عادتاً ممتنع است ۔

دریں اقسام کہ شمردیم غرض تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد وگاہے بہ مشبہ بہ واین دو نوع است۔

اول آنکہ چیزے راکہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمال اورا وجہے بدست افتد ۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ ۔ رباعی ے

آتش بہ سنانِ دیو بندت ماند پیچیدنِ افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتن سمندت ماند خورشید بہ ہمتِ بلندت ماند

دریں رباعی سنان وکمند وسمند وہمت را مشبہ بہ ساختہ وغرض ازیں اثباتِ کمالِ ایں ہر چہار است ۔

دوم آنکہ چیزے راکہ اہتمام مزید بہ شانِ او داشتہ باشند ۔ مشبہ بہ سازند ۔ جامی گوید ے

بس کہ در جانِ فگار وچشمِ بیدارم توئی ہر چہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

بدانکہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل مے باشد ۔ اما چوں طرفین مساوی باشد آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند ۔

چنانکہ دریں شعر ے

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم یا سرشک است اینکہ ارم در قدح

تقسیم تشبیہ باعتبار طرفین

واں بر چند قسم است۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم بہ نور۔

دوم آنکہ ہر دو مفرد مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن یا بہ نقش روئے آب۔

سوم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد۔ انوری گوید ؎

رُخسارہ چو گلستانِ خنداں   زلفین چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آن است کہ ہر یک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور   از بلوریں جام عکس مے ہماں انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و یکے مرکب باشد۔ چنانکہ ہمو گوید ؎

بلبلہ چوں کبکِ خوں گرفتہ بمنقار   کز دہنش نالہ حمام بر آید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد۔ ملفوف و مفروق

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ ا عبدالواسع

گوید۔

ے

نافہ زلف و شگفتہ رخ و زیبا قدِ او — مشک سارا و گل سوری و سر چمن است

و مفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمعیل گوید

ے رباعی

رویت دریائے حسن لعلت مرجان — زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان

ابرو کشتی و چین پیشانی موج — گرداب بلا غبغب و چشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثالِ اوّل جامی گوید۔

ے

عارض است این یا قمر یا لالہ احمر است این — یا شعاع شمس یا آئینہ دلہا است این

و مثالِ دوم

ے

روئے رقیب و حالِ من و روز لفِ یار — این ہر سہ تیرہ چوں شبِ تاریک بے قرار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ شبہ

و این بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریقِ تمثیل آرند و آن تشبیہی است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل این در جائے دیگر گوار

شدہ و آنچہ دریں مقام ناگریز است از دانستن آن آن است کہ صاحب اسرار البلاغت گفتہ کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی و آنچہ در آں وجہ شبہ حسی باشد آں را تشبیہ متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتاح و مطول چناں بوضوح مے پیوندد کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل حسی و عقلی بر ہر دو طریق مے آید۔ بنابریں بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زاں از و خصم او فزوں تر بود　　کہ خرد را امام حیدر بود

مرد را چوں زپس بود خورشید　　سایہ بیشی بر و کند جاوید

وجہ شبہ ہیئت شخصے است کہ نور از پس و ظلمت در پیشاپیش او بود و ایں مرکب منتزع از چند چیز و از حسیات است تشبیہ تمثیل نخواہد بود۔ بل تشبیہ متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتاح و مطول تشبیہ تمثیل است و دریں دو شعر نظامی ؎

نظر کردم ز روئے تجربت ہست　　خوشی ہائے جہاں چوں خارش دست

کہ اول دست را آغازش خوش افتد　　بآخر دست در دست آتش افتد

وجہ شبہ امرے است کہ آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد۔ و ایں مفہوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیہ تمثیل بر آں بر ہر دو قول صحیح باشد۔

نوع دوم غیر تمثیل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں مرکب از چند چیز نباشد بلکہ واحد بود یا متعدد و امثلۂ آں در بحث وجہ شبہ سابقاً مذکور شد۔

نوع سوم تشبیهِ مجمل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ درآں مذکور نہ بود۔ و
دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع با شیر
وگاہے خفی کہ غیر از خواص آں را در نیابند۔ خاقانی گوید ؎

بے نضج دولت او سرسامی است عالم　　کز فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی اختلال و برہم زدگیِ اوضاع است و
ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف یا ہیچ
یک از طرفین مذکور نشود۔ خاقانی گوید ؎

از عارض و روے و زلف داری　　طاؤس و بہشت و مار باہم

وگاہے وصفِ طرفین را ذکر کنند۔ رودکی گوید ؎

چاکرانت بگہ رزم چو خیاط شوند　　گرچہ خیاط نیند اے ملکِ کشورگیر
بگز نیزہ قدِ خصم تو مے پیمایند　　کہ بُبرند بشمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
شمشیر و تیر ملائم مشبہ وگاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار
زجر گردوں بدخواہِ تو چو گردوں باد

وگاہے وصفِ مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

امتنانش چو قطرۂ باراں　　کاول و آخرش بود چو میاں

چہارم تشبیہ مفصّل - و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا
لرزد قلم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن و لرزیدن است -

پنجم تشبیہ قریبِ مبتذل و سبب قرب و ابتذال چند چیز است آنکہ وجہ شبہ واحد باشد یا آنکہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ با مشبہ داشتہ باشد مثلاً تشبیہ کنار با سیب یا آنکہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود -

ششم تشبیہ بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکے آنکہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبتِ بعید باشد - چنانکہ مختاری گوید ؎

ابرِ سیاہ و برف سفید و زمینِ سبز
طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر و برف را با زاغ و بیضہ مناسبتے نیست و یا آنکہ مشبہ بہ بندرت در ذہن حاضر شود بہ سبب آنکہ از وہمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکہ وجہ شبہ مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیہ باعتبارِ غرض

وآں بر دو قسم است۔ مقبول و مردود۔ اما مقبول آن است کہ در افادۂ غرض کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مسلّم بود و مردود بالعکس آں۔

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند و الا تشبیہ موکّد خوانند

تبصرہ

بدانکہ قوت و ضعفِ تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکانِ تشبیہ است۔ پس در تشبیہے کہ اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد۔

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بہ یک دیگر تشبیہ تواں کرد۔ چنانکہ شب را بزلف و زلف را بہ شب و لعل را بہ ہلال و ہلال را بہ نعل۔ و ناقص تر تشبیہات

آن است کہ وہمی بود و آن را در خارج مثالے تصور نتواں کرد چنانچہ بعضے متقدمان نثورۂ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و درخشیدن آتش از میانِ انگشتِ سیاہ بہ موجِ زر سیال مانندہ کردہ و از شعرا ازرقی بدیں صنعت مُولع تر بودہ است و تشبیہاتِ نیک و بد بسیار کردہ و بازمے گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ درو مستعمل باشد چنانچہ گویند ایں ہمچناں است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آں بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ۔

شعر

اگر مورے سخن گوید و گر موئے رواں دارد　　　من آں مورِ سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم تشبیہ معکوس۔ آن است کہ چیزے را بچیزے تشبیہ کنند بعد از آں مشبہ بہ را بجہے باوّل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ

شعر

ز سمِ ستوراں و گردِ سیاہ　　　زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ

روئے زمین را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمین تشبیہ کرد۔

پنجم تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصافِ خویش تشبیہے مضمر

گرداند و مراد او از آن معنی تشبیه باشد معزی گفته است - رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنی شمع تراست
پس کاہش و سوزش من از بہر چراست
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
در ماہ توئی مرا چرا باید کاست

ومقصودِ شاعر ازین معانی تشبیہِ روئے دوست است بماہ و شمع -
ششم تشبیہ تسویہ آن است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے برابر و مساوی کنند - چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

گفتم ز دل خویش و دہان سازمت اے ماہ　　گفتا نتوان ساخت زیک نقطہ دہانے
گفتم ز تن خویش میان سازمت اے دوست　　گفتا نتوان ساخت زیک موئے میانے

دل و میان خویش را با موئے و نقطہ متساوی کردہ است -
ہفتم تشبیہ تفضیل آن است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہ تفضیل مشبہ بہ بیان کند - فرخی سنجری گفتہ است ؎

؟ بر قدِ تو گوئی سروے است در میانِ قبا
بروے گفتنی ماہست بر نہادہ کلاہ
چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود نہ سرو
کمر نہ بندد سرو و کلاہ ندارد ماہ

و ایں را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وصفی خالی از دو صورت نتواند بود
اول آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ
کلامِ دلکش باعسل۔ دریں مثال تشبیہ مستلزم تصورِ حالتے است کہ آں را
بمیلِ طبع تعبیر مے تواں کرد و ہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازمِ حلاوت است
دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل در
صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکم خاص گردد۔ چنانکہ گوئی
فلاں نقش بر آب مے کشد و آہن سرد مے کوبد پیدا است کہ نقش بر چیزے کشیدن
عملے است کہ اصل آں در آں چیز پائدار ماند۔ اما ایں معنی در آب متصور نیست
و چوں چنیں است فعل فاعل مستلزم معنی عبث خواہد بود و ہمیں حکم خاص است
و ایں معنی نہ مجرد از وجود آب نہ مجرد فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر
یعنی بہ تعدیہ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثال چارپائے بروے
کتابے چند گذشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیہ یحمل اسفارا
و بر ہمیں طور قیاس کن در مثال آہن سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی

بچیزے مخصوص یعنی آہن است - واجتماع ہر دو معنی فعل عبث ہم استلزام است وازہمیں قبیل است باد درمشت یا باد بدست بودن یا روغن قاز مالیدن وغیر ذلک -

ازانچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی وازیک جملہ یا بیش ازاں منتزع مے باشد و ہرچند کہ آں را در عقلی بودن رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است - قطعہ

گلے خوشبوئے در حمام روزے ۔۔۔ رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری ۔۔۔ کہ از بوئے دل آویز تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم ۔۔۔ ولیکن مدتے با گل نشستم
جمال ہمنشین در من اثر کرد ۔۔۔ وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چنانکہ مے بینی مقتضمن است بر جملات کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع آنہا یک کلام مربوط و مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہریک را مدخلے است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد - وہم ناگزیر است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظم جملات ملحوظ داشتہ - چہ انتزاع وجہ شبہ ازاں بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بندد - مشبہ دریں مثال ذات متکلم است کہ بہ فیض صحبت ممدوح بذرہ عزت ترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے

است حقیر و خسیس یعنی گِل بالکسر کہ بہ ملابست گُل بالضم بمدارج شرف ارتقا یافتہ و وجہ شبہ حصولِ سرمایۂ سعادت است مر شئ حقیر و خسیس را بواسطہ حسنِ تربیت شریفے۔ و ایں وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از مرکب و نظمِ حالات متعددہ بطریقِ لزوم انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ متکلم مے گوید کہ گلے سر شوے در حمام کہ محل استعمال گِل مے باشد روزے از دوستے بدستم افتاد از بوئے خوشش مشامِ جان مرا چناں معطر ساخت کہ از خود رفتم گفتم کہ مگر ایں مشک است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (حرف تردید متضمن معنی تحیر است) ناچار ہمدراں حالت بزبانِ حال از وے پرسیدم کہ من در کشفِ کیفیت بوئے خوشت فروماندہ ام آخر تو خود بگو کہ ایں سرمایۂ دل آویزئ نکہت کہ مشامِ جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردۂ گفت کہ من ہماں خاکِ ناچیز ہستم کہ در پائے کس و ناکس پامال می شوم و ہیچ سرمایۂ خوبی با خود ندارم اما از فیضِ صحبتِ گُل سر رشتۂ سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدیں رتبہ فائز گشتم۔

مے بینی کہ اگر سلسلۂ ربط و التیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصولِ مقصود متکلم کہ او مرد نا اہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیتِ حضرت ممدوح در ابنائے جنس سرِ عزت و افتخار بر آسماں مے افرازد۔ امکان ندارد۔ در بابِ تمثیل امر یکہ شائستہ ایں اسلوبِ لطیف است آں است

کہ تمثیل کلامے باید کہ از دریچۂ گوش سامعین در آمدہ حلقۂ اثر بر در نہاں خانۂ دلہا کوبد تا غائتے کہ گماں برند کہ کلام معجز نظام اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا در حق تشبیہ و تمثیل ورود یافتہ۔ و ہم باید کہ شاہد مقصود را بہ پیرایۂ حشمت و شوکت لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد چہ بسا افتادہ کہ حکمائے وقت پسند معنی ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہانِ عقلی بر مسترشدانِ حقیقت طلب آں قدر افادہ معانی لطیفہ نکردہ اند کہ یک سالکِ مسالکِ حقائق بہ اشاراتِ تمثیلیہ برراہ روان وادیٔ تحقیق افادہ کردہ سرّ ایں معنی آں است کہ حقائقِ عقلیہ اکثر فہم ناقص فطرتاں بہ اذیالِ آں تمسک جستن نتوانند بہ لباسِ محسوسات جلوہ دادن نظر بہ تسہیلِ تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب می نماید چہ محل تجربہ و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات در طبائعِ عامۂ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوبِ تمثیل کہ دراں امرے معقول را بصورتِ محسوس وا مے نمایند در ہر مقامے کہ استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورتِ مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید

ع

خصمت ز دولت بے نوا و انگہ درت کردہ رہا
چشمش پدر رود و تو تیا بر باد تکیہ داشتہ

دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالتے احتیاج چیزے کہ او را

ازاں گزیر نیست و با ایں احتیاج آں را رائگاں از دست داده باشد۔ وہم
او گوید در مقام ہجو حسّاد پر فساد ؎

نشاید بُرِ دانه جز بانده — نشاید کوفت آہن جز به آہن

مصرع ثانی چنانکه دانی مشتمل است بر تشبیه تمثیل۔
وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ؎

ہر که در خردیش ادب نکنند — در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوب تر را چنانکه خواہی پیچ — نشود خشک جز بآتش راست

وجه شبه ازاں ظاہر تراست که محتاج تفصیل باشد۔ غنی کشمیری گوید
؎ بر تو اضعہائے دشمن تکیه کردن ابلہی است
پائے بوس سیل از پا افگند دیوار را

ومرزا صائب استعطافاً از ایران زمیں به نواب جعفر خان دستور اعظم
حضرت خلد مکان مے نویسد ؎

دور دستاں را به احساں یاد کردن ہمت است
ورنه ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجه صله ایں شعر به میرزا ارسال داشت
نظامی در حسرت ایام جوانی ونکوہش پیری وناتوانی مے گوید ؎
چو بادِ خزانی در افتد به باغ — زمانه دہد جائے بُلبل به زاغ

بالجملہ در امثلۂ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوب تمثیل
در مواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنی را
بغازۂ استعجاب مے آراید والحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال
ہمیں است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگران را
برآں دسترس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ مے سازیم۔ سعدی
گوید۔

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال　　نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اول از دو چیز مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے
یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آں است کہ مال در کف آزادگان
قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غربال۔ اما مے بینی کہ متکلم ہوشی
کلام در تبلیغ معنی مقصود چگونہ اعجاز ید بیضا بکار بردہ یعنی اداۃ تشبیہ بنحوے
ساقط کردہ کہ سامع را مطلقا شائبۂ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور نمے کند۔ وہر
سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بیک جہت متصف نمودہ
تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرع
ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت خارج
مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنی مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

کہ بر ذکر ادات تشبیہ مشتمل باشد چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنی مقصود دخلے زائد نباشد چنانکہ ہم او گوید ؎

دیدۂ اہل طمع بہ نعمتِ دنیا — پُر نشود ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملہ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر یافتہ لاکن ذکر ادات تشبیہ معنی مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ۔

وہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میان ممثل و ممثل لہ در اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابق کلی باشد و ہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد تشبیہ تمثیل را در افادۂ معنی مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثال سابق مشبہ یعنی ممثل لہ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہل طمع بل از اں جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پرنمے شود و ہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است از اں جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پر نمے گردد و میان ممثل و ممثل لہ ہر دو تطابق متحقق است۔ توجیہش آنکہ گدایان طامع حبہ حبہ و قراضہ قراضہ زر و سیم بگدیہ گرد مے آرند۔ و با ایں ناواشتنی آتش حرص و طمع ایشاں نمے میرد۔ و ایں حالت مشابہ بحالت چاہے است کہ کسے خواہد آں را بقطرہ قطرہ شبنم پُر آب کند۔ و ایں امر عادتاً امکان ندارد۔

در بیانِ تشبیہ اصلے از اصولِ علم بیان بیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہر چند در طرفینِ تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال بر آمد

باوج ندرت وغرابت جلوه گر مے آید و اوقع فی النفس بوده موجب استحسان سامع مے گردد زیرا که دریں صورت و معنی مقصود حقیقیے پدید آید که سامع را گمانِ آں مے رود که چیزے از جائے ظهور یافته که اصلاً مظنهٔ آں نبوده و همیں معنی باعث بر استعجاب زائد مے افتد - خاقانی گوید ؎

ابر از هوا بر گل چکاں مانند زنگی دایگاں

در کام رومی بچگاں پستانِ شیر انداخته

دریں شعر ابر مشبه و زنگی دایه مشبه به و همچنیں گل مشبه و رومی بچه مشبه به واقع شده و میانِ طرفین هر دو تشبیه تباعد نوعی و تغایر جنسی بدرجهٔ غایت متحقق است بدر چاچی گوید ؎

چو ودش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زرنگار افتاد

فلک را کاسهائے نقره در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبه و سقف مینا رنگ مشبه به همچنیں آفتاب مشبه و طشتِ زرنگار مشبه به و نجوم مشبه و کاسهائے نقره مشبه به و تاریکی شب مشبه و دریائے قار مشبه به واقع شده و تباعد و تغایر میانِ طرفین تشبیه بروجه اتم ثابت است بنهجے که اتصال هر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و استنباط وجه شبه از هر چهار تشبیه چناں مے نماید که اصل و فرع مظنهٔ آں نبوده است و ازیں روے در امر تشبیه نوعے از غرابت روے داده

صائب گوید۔ ؎

زہرِ خشمش میانِ خندیدن ہمچو بادام تلخ در شکر است

متکلم دریں شعر زہرِ خشم و شیرینیٔ خندہ را در یک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کرد۔ و آں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را در یک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

و چوں ایں قضیہ ممہد گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت مے کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوت تاثیر و متکفل توضیحِ مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشہائے معنیٔ دل آویز کہ بر صفحہ خاطر سامع نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفسِ امّارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظِ حیوانی و حصولِ مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذتِ معانی و معارف محروم مے ماند و مصرعِ ثانی بر سبیل تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را با بازِ بلند پرواز و نفسِ زندہ را با موشِ مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہات زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دو امرِ متضاد را در یک محل جمع نمودہ و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و تحقیرِ نفسِ امارہ است بہ حیثیتے کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازیں خواهد بود که آں را موش دانموده و موش را مرده قرار داده
تا بدانند که موشِ مرده اهلیت آں ندارد که شاه بازِ اوجِ علو همت آں را
بصید برگیرد۔

امثال چنانکه معلوم است در هر قومے و در هر زمانے مطرداً رواج
داشته و ترقیهٔ شؤونِ ادبیتِ قومے معیارِ لطافت و غرابت آں است و در
توضیحِ غرضِ متکلم و خاطر نشاں بودنِ آں امثال را دخلے تمام است گوئی ایرادِ
مثل در کلامِ بلیغ حکمِ دعوے دارد که به حجت و برهان آں را باثبات رسانیده
باشند تازیاں را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تحقیق ماخذ
و محلِ استعمال آں کتب تالیف نموده اند۔

ایرادِ مثل را در کلام محلے است که تعیینِ آں موقوف بر رائے متکلم
بلیغ است بسا باشد که در آغاز کلام ذکرِ آں کنند و ما سیق له المثل را بعد از آں
ممهد سازند و هم در اثنائے کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پدید آید و گاهے
باشد که در عجزِ کلام ایراد نمایند و کلام را بر آں منقطع سازند۔ اما لابد است
که مثل را در الفاظِ واضعِ آں ایراد کنند و در صیغِ فعل و جمع و مفرد و تذکیر و تانیث
آں تغیرے جائز ندارند زیرا که مقصد از ایرادِ مثل اخذِ مفهومِ آں است نه خصوصِ
مورد را اعتبارے نه تبدیلِ معنی عام را بطریق مفهوم کلی اخذ نمایند۔

واضعِ مثل مردے حکیم و متبصر باید تا مفهومِ ماخوذ از آں مشعر از عبرتے

وحکمتے باشد کہ نزد کافۂ ناس مسلم باشد۔ و وضع مثل مبنی بر اصول تشبیہ است
چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہ تمثیل شرح دادہ آمد۔

پیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعتِ انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت
و تعب بسیار بدست آرد ہر آئینہ آں را قدر و منزلتے بیش مے نہد و در تمثیل
چنانکہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و تا میانِ ممثل و ممثل لہٗ تطابق در
اکثر امور جزئیہ قرینِ فہم سامع نگردد انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد و ادراک
تطابق میانِ ہر دو بعد از غورِ عمیق و فکرِ دقیق بدست افتد و چوں ادراکِ تطابق
متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجبِ انشراحِ خاطرِ سامع
افتد و عملِ فکر و رویتِ نظر بہ موادِ مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر
آسان و دشوار مے نماید۔

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آں ضروری است۔ تقریرش
آنکہ عملِ فکر و رویت در لغز و تعمیہ ہم بکار است باید کہ ہر دو را از بابِ بلاغت
شمارند یا آنکہ ہر دو منافی بلاغت اند۔ زیرا کہ از قبیل تعقید معنوی بودہ ذہن
سامع را مشوش و مختل مے سازند و حل آں بریں منوال است کہ مراد
از فکر رویت دریں مقام نہ آن است کہ ذہن سامع را در تشویش و اختلال
اندازد و طبیعت را پراگندہ سازد۔ بل مراد آن است کہ فکر و رویتے بیش
ازاں بکار است کہ در ادراکِ معنی سادہ معمول است و مثال حاجب

لغز و تعمیہ در احتمالِ مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے دہد مثال غوّاصے است کہ جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند و مشتے از خرمہرہ بدست آرد۔ و براستی کہ اگر در ادراکِ معانی لطیفہ و حقائق شریفہ احتیاج بہ مزید فکر و رویت نمے افتاد فرقے میانِ کلامِ بلیغ کہ بحسنِ نظم ترکیب یافتہ و میانِ ہرزہ سوقیاں و فرا از روستائیاں کہ از اصواتِ حیواناتِ عجم اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن فہمی و تقید رسی کلام با مخاطب کودن و بلید فرقے دست نمے داد۔ کلام معقد را کہ وقعتے نمے نہند نہ ازاں است کہ در ادراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل و تفکر زائد در کار است بل ازاں جہت کہ در راہ فہم معنی سنگِ راہ بودہ مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیکِ اندیشہ را در خارزارے میکشد تا بے صعوبت گامے برندارد۔ فصحا ایں کلام کلام را در میزانِ بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی باآں دسترسِ معنی سرہ کہ او را مسلم داشتہ اند۔ در مثنوی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چناں معقد ساختہ کہ شرّاح را در پیچاپیچ حیرت انداختہ و ایشاں در حل آں بتوجیہات رکیکہ و تاویلات باردہ پرداختہ اند۔ بلے گفتہ اند انچہ گفتہ اند اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حالِ کلام ملخص و فصیح برعکسِ کلام معقد است چہ ذہنِ سامع را بمجردِ شنیدن آں شاہراہے فراخ پیش روئے

نظر مے آید۔ و اگر جائے پیچ و خمے در راہ افتد متکلم بہ نشان دادن منزل علامات و امارات نصب مے کند بہ نحو یکہ ہیچ گونہ کلفتے و صعوبتے بدو عاید نگردد۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجب سرور و انشراحِ خاطر مے باشد و جاحظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل درباب نظر و فکر در کلامِ فصیح و بلیغ آوردہ۔ و گفتہ کہ سبع را از دریافتن صید و بہیمہ را از حصولِ علف آنقدر لذّت نیست کہ ملوک را از ظفر بر اعداء و علماء را از انکشافِ اسرار و معارف کتاب اللہ بعد از فکر درویت۔

از ما سبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میانِ دو چیز متغایر الجنس موجب غرابت تشبیہ مے باشد اما زنہار گمان نبری کہ متکلم درامر تشبیہ چیزے را از خود بداں منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد و آں چیز قبل از عمل تشبیہ درآں موجود نبود حاشا و کلا بل عمل متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغایر الجنس را کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود ایتلاف مے دہد۔ و مثالِ متکلم مثالِ آں صائغ زردست است کہ در ساختن حُلی لوازم کمالِ صناعت را بکار بردہ و آں را در خوشنما ترین صورتے جلوہ دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است بیش از ترکیب درآں موجود نبود آں حلیہ بوضع

عجیب و ہیئتِ غریب بمعرضِ نظارہ مے آمد؟ و یا مثالش مثالِ غوّاصے
است کہ گوہرِ شاہوار از تہِ بحرِ زخّار بچنگ فرا آرد آیا غوّاص را بیش
از اجرتِ غوّاصی استحقاقے زائد مے ہنی جا بلے بایدتا بہائے گوہر نتیجۂ
مشقتِ غواصی قرار دہد۔ خوبیٔ گوہر در نفسِ گوہر است نہ در غوطہ زدنِ
غوّاص۔ ہمچنیں حسنِ تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل بیش از عملِ تشبیہ
موجود مے باشد کہ بر دیدۂ کور باطناں جلوہ نمے دہد متکلمِ بلیغ کہ چشمِ بصیرتش
بکحلِ معرفتِ حقائق روشن است آں را در مے یابد و ہمیں قدر سزاوارِ
تحسین و آفرین مے گردد والا او را بیش از ائتلاف میانِ فرع و اصل
در روے تصرفے زائد نباشد۔ و مناطِ غرابتِ تشبیہ آن است کہ با شدتِ
اختلافِ طرفین میانِ ہر دو شدتِ ائتلاف رُوے دادہ و بس۔

تبصرہ

در ماسبق ذکر یافت کہ در فہمِ وجہِ شبہ گاہے احتیاج بمزیدِ تامل
نمے افتد بل بمجردِ استماع در ذہنِ مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراکِ آں
توقفے روے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آں متکلم
بیان را خیلے سودمند مے افتد یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی
اسبق الی الذہن است و وجہِ شبہ در نظرِ اول بطریقِ اجمال مدرک می

شود ودر نظرِ ثانی بطریقِ تفصیل و بہ ہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحابِ عربیت گفتہ اند النظرۃ الاُولیٰ حمقاء واین معنی نہ ہمیں در حقِ حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیع حواس صحیح ومعتبر است۔ بنا بریں دراد راکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند ودر ادراکِ تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد وبعض را بر بعض مزیتے باشد کہ میانِ ایشاں تفاوتِ عظیم بود۔ وچوں ایں تفاوت در محسوساتِ خارجہ بے شائبۂ شبہتے مشاہدہ مے رود در معقولاتِ صرفہ کہ مجالِ وسعتش را نہایتے نیست بدرجۂ اتم واکمل متحقق است وہرچند کہ در ادراکِ تفصیلی مبالغہ در دقت بکار آرند احتیاج بہ فکر ورویت بیشتر افتد وبدیں سبب موجبِ توقف زائد باشد مثلاً در تشبیہ اخگر کہ از چقماق بیروں آرند باچشم خروس کہ از رنگ بہ تفصیل وخصوص احتیاج بتفکر مزید دارد۔ ومراد از تفصیل آن است کہ اوصاف متعددہ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ درکیفیت یکاں یکاں بتامل تام وانگرند۔ وبعض را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفینِ تشبیہ بوجہِ کمال حاصل آید

اما بیانِ اعتبارِ دیگر آن است کہ حضورِ چیزے در ذہن بطریقِ دوام موقوف است بر دوامِ احساسِ آں بحاسۂ کہ متعلق بداں است و بالعکس اگر آن چیز بطریقِ ندرت محسوس شود حضورِ آں نیز در ذہن متوقف باشد و بعد از تامل مستحضر گردد۔ وبہمیں معنی اشارت است انچہ اصحابِ عربیت

گفته اند - ماغاب عن العین فقد غاب عن القلب و بالجملہ مدار ابتذال و غرابت تشبیہ بر قلت و کثرت مشاہدہ چیزے است و بہمیں نسبت قلت و کثرت مشاہدہ سرعت و بطوء ادراکِ وجہ شبہ روئے دہد - بدر چاچی گوید -

چو دوش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرع ثانی کاسہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہائے روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ - و وصفِ مشترک میان طرفین ہر دو تشبیہ ظہور چیزے مستدیر و معین المقدار و درخشندہ است در فضائے منبسط و تاریک و چوں ایں معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فکرت و رویت است - مولف راست

ہوا قیر گون و درخشِ سناں شبے بود گفتی کواکب فشاں

درخشِ نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تابان است مشبہ و شبِ تاریک کہ شہب ثواقب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال وصف محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراکِ وصف را ہمیں تصورِ درخشِ نیزہ و تصورِ غبارِ سیاہ کفایت نے کند - بل انضمامِ ہیأتِ حرکاتِ متفرقۂ نیزہا کہ در اطرافِ مختلفہ معرکۂ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

دیگر بزیر و بعض بسوئے جیب و بعض در جانبِ راست و بعضے بوضعِ مستقیم دیده مے شود با هر دو تصورِ مسطوره بالا هم ضروری است و هیئتے حاصله مرکبه که متخیلِ نظارگیان باشد وجه شبه خواهد بود۔

فرق میان تشبیه و تمثیل

پوشیده نماند که مفهوم تشبیه اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن که هر تمثیلے تشبیه مے باشد نه بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعے از تشبیه است چه هیئتِ حاصله میانِ فرع و اصل یعنی طرفین تشبیه بیک نمط مے باشد اما در تشبیه طرفین حقیقتاً مفرد مے باشند یا تاویلاً و وجه شبه گاهے مفرد باشد و گاهے متعدد و گاهے مرکب و در تمثیل مشبه امرے جزئی است که فردے از مفهومِ کلی مشبه به مے باشد۔ و مشبه مفهوم کلامے باشد مشتمل بر حکمے که در طبقات عامۀ ناس یا در جماعتِ مخصوص رواج یافته و بر صحت آں همگنان متفق باشند تفصیل ایں اجمال آنکه وجه شبه گاهے باشد که آں را از یک چیز انتزاع کنند چنانکه کلامِ دلکش را با عسل تشبیه کنند وجه شبه دریں جا از وصفِ حلاوت منتزع است چه حلاوت خود وجه شبه نتواند بودن بل وجه شبه امرے است که لازم عسل است و آں میل

طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب مے گردد ہمیں یک جہت میان کلام دلکش وعسل بالاشتراک موجود است وگاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امور متعددہ مے باشد کہ باہم مقترن باشند واز اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ در صورتِ افراد متصور نیست - چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانشمند چار پائے برو کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوالِ بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ بہیمہ کتبِ علوم وفنون را کہ ذخیرۂ علم وحکمت ونتیجۂ عقول اصحابِ دانش و فرہنگ است بر پشت مے بردو با ایں او از فہم آں و از عمل بر مقتضائے آں حظے ندارد - وجز از رنج وتعب زائد کہ در کشیدنِ بارِ ید وعائد می گردد حاصلے ندارد یعنی خشت وسنگ وکتبِ دانش و فرہنگ در حق وے یکسان است - پیدا است کہ ایں مفہوم ہمیں از امرِ واحد مثل بہیمہ یا کتب منتزع نیست بل از مجموعِ امور متعددہ کہ عبارت است از وجودِ کتب و مشتمل بودن آں بذخائرِ علم وحکمت ووجودِ بہیمہ وحاصل بودن آں بارِ کتب را کہ اجتماع واقترانِ ایں ہمہ اشیاء موجب انتزاعِ وجہ شبہ گردیدہ وازیں جاست کہ علمائے ایں فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ ہیئتِ مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امور مجتمع مذکورہ حاصل آمدہ - اگر ایں اجتماع واقتران را از میان برداریم انتزاعِ وجہ شبہ متصور نہ باشد

وازہمیں قبیل است شعر او ؎

درشتی و نرمی بہم در بہ است ــ چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را اجتماعاً نگیرند حصولِ وجہ شبہ مقصود نیست اما در بعضے از موادِ تشبیہ برعکسِ ماسبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بہ حصولِ ہیئتِ مخصوصہ احتیاج نمے افتد چنانچہ دریں شعر ؎

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ خندہ کارِ خود ــ گریہ بحالِ دل کنم خندہ بروزگارِ خود

وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماع ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنیم در صحت تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورتِ دیگر کہ غیر مقصودِ شاعر نیست حاصل آید اما برجائے خود صحیح است۔ لاکن در مثالِ بہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتواں امورِ مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصودِ تشبیہ باطل گردد فافہم۔

مسائل تشبیہ

بدانکہ قومے نیستند کہ در مجاریِٔ محاوراتِ خود استعمال تشبیہ و تمثیل

نکردہ باشند وضرورت ایں ہر دو ازاں مسلم تر است کہ در صدد اثبات آں
با یراد حجج و براہین احتیاج افتد۔ و چوں عمل تمثیل بخدا فیرہ مبنی بر عمل تشبیہ است
مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضے از نکات تشبیہ پردازیم۔
Syed Asad
باید دانست کہ لطافت عمل تشبیہ موقوف است بر حسن مدنیت قومے۔
زیرا کہ ہر چند مناظر بہیجہ فطریہ در منقلبات احوال پیش نظر آں قوم باشد آثار آں
بر صفحات قوت متخیلہ ایشاں بروجہ لطیف و ہیئت پاکیزہ نقش مے پذیرد اما
کمال و نقصان تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافت قوی طبیعۂ آں قوم
و ایں امریست دائر مع المدنیت یعنی ہر چند کہ لوازم ترقیہ مدنیت قومے بیشتر
بود قدم ایشاں در عرصۂ عمل بیشتر گوئی کمال مدنیت و کمال قوت عمل ہر دو
متساوی الاقدام اند و از جملۂ لوازم مدنیت جودت ادبیات آں قوم است
در اثنائے محاورات و جودت ادب در لطافت تشبیہات و استعارات
است اما از نہار گماں نبری کہ ہمیں خوبی تشبیہ و استعارہ نزد فصحا و بلاغت
شعار موجب کمال مے باشد ما دامے کہ شاہد معانی نفس الامریہ در لباس
الفاظ دلکش جلوہ گر نیاید زیرا کہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمین
عجم را شیوہ ایست کہ سخن ایشاں از رنگ و بوئے تکلف و تصنع عاری است
و متاخرین ایشاں در ایجاد تشبیہات و اختراع استعارات سحر سامری بکار
بردہ اند بل آفتاب را ید بیضا نمودہ اما معنی نفس الامری را چنداں ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگیٔ الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و همت متاخرین برنگینیٔ عبارات و شوخیٔ تشبیهات و لطافتِ استعارات مقصور عمل هر دو بدان ماند که یکے شاهدے را که بحسن و جمال فطری و ارغ حسرت بر دلِ خوبان یغمائی نهد بوضع ساده خالی از پیرایهٔ آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے بهره زن زشت روئے را که با طلعتِ ممقوت و هیئت مسوخ سوهانِ روح نظارگیان باشد بهرصفت کرده بمنصّهٔ ناز بنشاند سلطان الشعراء در آغاز نامه بتحمید باری عزّ اسمهٗ گوید

ے

ثنا با همه ایزدِ پاک را — که دانا و بینا کند خاک را

و ملا ظهوری ترشیزی که از متاخرین است در فاتحهٔ ساقی نامه هم درین معنی تتبع حکیم مذکور مے کند

ے

ثنا میکنم ایزد پاک را — ثریا ده طارم تاک را

فرق میانِ هر دو اسلوب ازاں روشن تر است که حاجت به بیان افتد مصرع ثانی ملا ظهوری همیں تخیلے بیش نیست که حقیقتے ندارد و حکیم گوهر معنی از قعر بحر فطرت بچنگ آورده که حقیقتے دارد عندلیب بستانِ شیراز در وصف قلعهٔ مرمرین قزل ارسلان که در بلغے بنا نهاده بود به نشترِ نوائے دلکش خون از رگ اندیشه مے چکاند

ے

قزلِ ارسلان قلعهٔ سخت داشت — که گردن بر آوند بر مے فراشت

چناں نادر افتاد در روضۂ　　کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

والحق کہ ایں نوعِ سحرِ حلال خاصۂ آں ذاتِ جامعِ کمالات است کہ کلام معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و علمائے از شگرف آفرینی معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ۔ عرفی شیرازی در ہوائے وصفِ روضۂ نجف اشرف پرواز مے کند ؎

ایں بارگاہ کیست کہ گویند بے ہراس　　کائے اوج چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

و نشاط اصفہانی در وصفِ بارگاہ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگر است ایں بر فرازِ آسماں　　یا بہشت جاودان است آشکارا در جہاں

یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکی ہر دو شعر را کہ چہ طور غلوِ ناشائستہ را بر معنیٔ بائستہ برگزیدہ اند و اسپِ فکر گستردند و نتوانستند صیدِ معنی بدست آوردن نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند۔ اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا الحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

بدانکہ کمالِ تاثیرِ تشبیہ موقوف بر چند چیز است۔ اول حُسنِ تطابق مشبہ و مشبہ بہ در وجہ شبہ۔ ہر چند کہ وجہ شبہ در تطابق اوضح و اجلی باشد تشبیہ بر وجہ اتم و اکمل افتد۔ نظامی در وصفِ طوسی تو شاہ مجمر فکر را روشن میکند ؎

زبیرِ جمتی دادہ پیرِ مجوس　　سوادِ حبش را بتاراجِ روس

و ہمو گوید در بیانِ در آویختن رومیاں با زنگیاں ؎

تذروان رومی و زاغانِ زنگ
شده سینۂ باز یعنی دو رنگ

دو رنگی سینۂ باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمہ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تا در طلبِ آں توقفیکہ موجبِ اختلالِ ذہن است روے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکسِ کیفیاتِ اعیان یا از امر خلاف معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود۔ بدر چاچ از پردۂ شبِ داج سر برمے زند ے

مہرِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا
شبت زگوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افقِ طبع رنگین خورشیدِ معنی را طلوع مے دہد ے

چو شنگرف سودند بر لاجورد   سمورِ سیاہ زاد روباہِ زرد

زادنِ سمورِ سیاہ روباہ زرد را خلاف معہود بل ناممکن است و ملحق بہمیں قسم است تشبیہے کہ در آن بحرف استدراک در وصفِ مشبہ بہ اہتمام زیادہ بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیتے در عقب آں ذکر کنند۔ جامی از جامِ سراپاے زلیخا جرعہ بکام حریفانِ بزمِ معنی مے ریزد

ے

سرِ پیش کوه اما سیم ساده ... چو کوہے کز کمر زیرا وفتاده

پارسیاں حرفِ "اما" را بمعنی لاکن کہ افادۂ استدراک کند استعمال
مے کنند۔ سرین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ وچوں سامع را گمان آن بود کہ
سرِ پیش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ
استدراک آں را زائل ساخت وایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم۔ تقیید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تقییدِ مشبہ بہ موجبِ ازدیادِ خصوصِ وجہ شبہ
مے باشد۔ ومزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت مے
کشد۔ انوری در تمہیدِ قصیدہ مے گوید ؎

بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جویبار
ابرِ نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در ہوا
واں چو پیلانِ جواہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہ باد نہ مطلق بپیک مقصود است بل بپیکے کہ در رسانیدن
مژدۂ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعتِ تمام قطعِ مراحل بعیدہ مے نماید و
ہمچنیں تشبیہ ابر ہمچنیں بمطلق پیل مراد است بل بپیلے کہ بہ آلائی آبدار ریبار
باپیلانے کہ در قطار در پیِ یکدیگر ہم خراماں باشند راہ مے روند وازیں قبیل است
شعرِ شیخ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

ژاله بر لاله فرود آمده هنگام سحر   راست چون عارضِ گلگون عرق کرده یار

درین جا عارض مشبه به مقید است بگلگوں و عرق کرده و لفظ راست بمنزلۂ تقویت اداۂ تشبیه واقع شده۔

چهارم۔ تباین نوعی در طرفین و آں عبارت است از متغایر بودنِ مشبه و مشبه به در نوع۔ زیرا که اگر مشبه و مشبه به متحد النوع باشند استغراب سامع در معرضِ نقصان افتد و این معنی تشبیه را از پایۂ کمال تاثیر بفگند۔ نه بینی که اگر اسپ خوشخرام را با اعوج بنی هلال یا رخش رستم در مقام تشبیه ذکر کنی در غرابت هیچ دقیقتے پیدا نکنند۔ اما چوں طرفین در نوعیت مختلف باشد غرض تشبیه بر وجه کمال حاصل آید۔ نظامی دلاور جنگی را سوار در عرصۂ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشت باد
عجب بیں که بر باد کوه ایستاد

و هم ازیں وادی است شعر زلالی خوانساری در وصف شکارگاه

ز هر سو پیل مستے را کشادند   تل خاکستری بر باد دادند

همچنیں در وصف پیل ملک الشعرا فتح علی خان صبا کاشانی گوید

بگاهِ پویه گوئی کرده پنهاں   بطار رهائے نیل اندوده صرصر

اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البته بلیغ تر مے افتاد۔

بداں اے قاری هوشمند که بسیارے از نااهلانِ ایں فنِ تشبیه

مقید را از تشبیه مرکب باز نشناخته هر دو را بریک منوال یافته گمان می برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیده نیست که وجه شبه مقید امرے است مفرد که با مرکب هیچ گونه التباسے ندارد - زیرا که در مرکب چند چیزے می باشد که هر یک جزوے از آن است اگر یکے را از آنها بیندازی وجه شبه باطل گردد و مقید امر مفرد است که با چیزے دیگر ترکیب نیافته - بل اعتبار چیزے دیگر آن را بوصف متصف ساخته و او خود همان مفرد است بر قرار اوّل و بالجمله مرکب آن است که اشیا متعدده را در ذهن مجتمع کرده آن را بمنزله واحد قرار دهی بنحویکه ذهن را به یگان یگان التفاتے نباشد - و مقید آنکه حقیقت واحدهٔ مفرده را بچیزے خارج از آن اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفس مفرد دخلے ندارد فتأمل - پنجم ابهام وجه شبه - وجهش آنکه چیزے را که بعد از تأمل و تطلب بدست آید هر آئینه اوقع فی النفس باشد و آن را قدر و منزلتے بیش نهند و آنچه بے محنت طلب بدست افتد بچشم اعتبار چیزے نیرزد - خاقانی شروانی در شان هلال عید میگوید -

عید همایوں فرنگ سیمرغ زرّیں پر نگر
ابروئے زال زر نگر بالائے کهسار آمده

بدانکه حذف اداة تشبیه در ابهام تشبیه تقویت دیگر پیدا کند -
چنانکه در همیں شعر خاقانی -

حقیقت و مجاز

بدانکه حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جمله ہر دو را شامل است لیکن حدِ حقیقت و مجازِ مفرد غیر حدِ حقیقت و مجازِ جمله است

حقیقت در مفرد کلمه ایست که ازاں اراده کنند چیزے را که به ازائے او آں کلمه بر بنائے وضعِ واضع تعیین یافته و این حد هر گونه وضع را شامل است اگرچه وضع بعضے از الفاظ سابق مے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا که الفاظِ ملفوظه در زبانے بضرورتِ مدنیت و اختلاطِ اقوام در دارالضرب اوضاع درآمده بسکّهٔ تازه رواج مے یابد پس نتواں گفت که حدِ حقیقت در مفرد کلماتِ مولّده را شامل نیست کما توهّم بعض الناس - و این معنی مخصوص بزبانے نیست بلکه بے هیچ تفاوتے که متصوّر باشد در هر زبان همبریں نسق قیاس باید کرد - لفظ شیر را چنانکه دانی بر درندهٔ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذهنِ سامع باصلے مستند نمے شود که بواسطه آں شکل درندهٔ مخصوص در ذهن فرود آید و همچنیں است حالِ هر کلمه که در مولّدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز همیں حال است مر اعلام را - چه تسمیهٔ شخصے پسر خود را باسم زید بعینه همان صورت دارد که واضعِ لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کرده باشد و اگرچه لفظ زید بحالت غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریقِ علمیت بر شخصے معین قرار

یافتہ نتواں گفتن کہ بوقتِ اطلاق آں بر طریق علمیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدری مستند مے باشد بل بے واسطہ چیزے قطعاً بر علم دلالت مے کند ۔

اما مجاز در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مردِ شجاع کہ در شجاعت و بطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ ایں اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنی ثانی (مردِ شجاع) را بسوئے معنی اول (درندہ مخصوص) استناد نکنی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع برائے درندہ مخصوص مسلم داشتہ بطریقِ تشبیہ علی حد المبالغہ وایہام حصولِ معنی شیر در مردِ شجاع بر او اطلاق کردہ باشی و بے استناد ایں اطلاق جائز نبود گوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و ہیچ فرع بے اصل متصور نشد ۔

کنایہ و مجاز

کنایہ } مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادہ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آں موضوع است ذکر نکند بل ذکر معنی کند کہ در وجود تالی[1] معنی مراد است و معنی تالی را معنی مراد بمنزلہ دلیل قائم

[1] تالی یعنی آیندہ مراد از لازم آں است ۔۱۲

کرده بدین معنی بدان معنی اشارت کند۔ سعدی در شاہی عالمے ظالم میگوید
از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی او را از توانگری بدرویشی مبتلا
ساخت۔ توانگری را بستر نرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
و این ہر دو معنی جداگانہ ثانی معنی توانگری و درویشی است بعبارت اخری
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادۂ ملزوم
و لزوم درین مقام عام است ازینکہ عادتاً باشد یا عقلاً و کنایہ بر سہ قسم
است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

شعر
آسمان کوہ زہرہ آفتاب کان ضمیر
آفت ہرچہ آفتاب از کوہ و کان انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ و کان انگیختہ جواہر است و مسعود سعد گوید شعر

بخواہ آن طبع را قوت بخواہ آن کام را لذت
بخواہ آن چشم را لالہ بخواہ آن مغز را عنبر

مقصود از مجموع این صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید شعر

دست کفچہ مکن بہ پیش فلک　　　کز فلک کاسہ لیست خاک انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چنان مے
باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ درمیان می افتد و آن آنچہ لو یح

گویند چنانکه درتازی کثیرالرماد که کنایہ از مہمان نواز است۔ نظامی گوید ؎

بزرگی بایدت دل درسخا بند ‌‌ ‌ سرکیسہ بہ برگ گندنا بند

بستن سرکیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تعجیل درسخاست زیراکہ انتقال از بستن بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سرکیسہ است از آں بہ زودی واشدن سرکیسہ و ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یانفی صفتے از موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید ؎

دامن ہمت سرفرازش ‌‌ ‌ گردن چرخ راگریباں باد

دامن ہمت ممدوح راگریباں گردن آسماں گفتن کنایہ ازان است کہ ہمت او بلندتر از آسماں باد۔ حکیم اسدی گوید ؎

نکو گفت داناکہ دختر مباد ‌‌ ‌ چو باشد بجز خاکش افسر مباد

وتعریض راہم از باب کنایہ شمردہ اند وتعریض مشتق از عُرضہ بمعنے جانب وطرف است ومعنی تعریض اشارہ کردن بجانبے وارادہ جانب دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرض حاجت گوید۔

"بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام"

مجاز } ودر تعریف مجاز گفتہ اند کہ آں نقل لفظے است از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میان ہردو نوعے از علاقہ متحقق باشد

و در مجاز انتقال از ملزوم به لازم می باشد و چون قرینه صارفه از اراده ملزوم اول قائم است جائز نباشد که با ارادهٔ معنی لازم معنی ملزوم را هم مراد دارند پس آن علاقه اگر علاقهٔ تشبیه است آن را استعاره گویند ورنه مجاز مرسل و مجاز مرسل را علاقها بسیار است ما چند اقسام آن را درین جا ثبت مے کنیم قسم اول تسمیهٔ کل به اسم جزو آن چنانکه سعدی گوید ؎

بذکرش هر چه بینی در خروش است | ولے داند درین معنی که گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است

و چنانکه عرفی گوید ؎

سرے در عهد ما سامان ندارد | کسے کو آب دارد نان ندارد

مراد از سر صاحب سر است و آنچه صاحب حدائق البلاغت در مثالش این شعر حکیم سنائی آورده ؎

عشق را بحر بود و دل را کان | شرع را دیده بود و دین را جان

و گفته که مراد از دیده پاسبان است بخیال مولف محل تامل است زیرا که در شعر مذکور مراد از دیده همین عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است که مدح چشم شریعت بوده است که بواسطهٔ آن امتیاز نیک و بد در اشیاء عالم مے توان کردن و بمعنی پاسبان احتمال مرجوح است قسم دوم تسمیه جزو به اسم کل عرفی گوید ؎

گلے زیں باغ گر چینی بیاور دستے از بینش
کہ نقش لوحِ محفوظ است بر اوراقِ غضانش

مراد از دست دریں مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدنِ گل کارِ انگشت است و انگشت جزوے است از دست قسمِ سوم تسمیۂ مسبب بہ اسمِ مسبب هم او گوید ؎

منم آن سیر زجاں گشتہ کہ با تیغ و کفن
بر درِ خانۂ جلاّد غزلخواں رفتم

دریں شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری از غذا است۔ قسمِ چہارم تسمیۂ سبب بہ اسمِ مسبب۔ حکیم سنائی گوید ؎

سرد و گرمِ زمانہ نا خوردہ
نرسی بر درِ سرا پردہ

مراد از سرد و گرمِ زمانہ انقلاب آن است و انقلاب سبب گرمی و سردی است قسمِ پنجم تسمیۂ چیزے باسمے کہ در زمانِ ماضی بدان موسوم بود۔ عطار گوید ؎

حمد بیحد مر خدائے پاک را
آنکہ ایماں داد مشتِ خاک را

مراد از مشتِ خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسمِ ششم تسمیۂ چیزے کہ در زمانِ مستقبل بدان موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ؎

یکے مردہ شخصم بمردی رواں
نہ از کاروانی نہ از کارواں

مردہ در زمانِ مستقبل خواہد بود۔ قسمِ ہفتم تسمیۂ مظروف بہ اسمِ ظرف یا تسمیۂ حال بہ اسمِ محل آن چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است و دریا روان است و از ہمیں

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فنائے دار است و مراد ازاں صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم۔ تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ؎

درم کہ مثلث بگرفت ربع مسکوں   زباد اوج مریخ از تیغ مہ صقالش

از اوج مریخ برج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آں است۔ قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلہ آں۔ حکیم سنائی گوید ؎

متوسط میان صورت و ہوش   شدہ زاں سر زبان و زاں سو گوش

زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آں۔ و شعر در تعریف نفس کلی است کہ از عقل استفادہ میکند مجاز مرسل را علاقہا دیگر ہم است چنانچہ بر متصفح کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحثے طویل راندہ است درباب تخطیہ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظے از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آں بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابوالحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرھا و ایں تعریف نظر بحقیقت استعارہ درست نبود۔ زیراکہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد ازادخال

لفظ کرہ آتش ۱۲ منہ

مرد شجاع در جنس شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقل لفظے است از موضوع لہٗ
بسوئے غیر آں بل نقل معنی است بجائے معنی دیگر۔ و اگر مفہوم استعارہ ہمیں
نقل لفظے بود در غیر موضوع لہٗ مے بایست کہ لفظ گوش را بطریق مجاز مرسل
کہ دریں شعر واقع شدہ استعارہ گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہستہ باش تا نباشد در پس دیوار گوش

والحق کہ در استعارہ لفظ را نقل نمے کنند تا او را معنی را نقل مکنند بعبارت اخری
مشبہ را جزوے از جنس مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را بر مشبہ اطلاق کنند بنا بریں
معنی "شیرے دیدم" بر طبق اصطلاح مشہور نقل لفظ غیر ازیں نخواہد بود کہ مردے دیدم
کہ ہمچو شیر است نہ آنکہ حقیقتاً شیر است و دریں صورت ایں ادعا صحیح نبود کہ او شیر
است بصورت انسان چہ نقل لفظ وقتے صورت بندد کہ معنی اصل آں لفظ را
ارادہ کردہ باشیم۔ اما چوں لفظ را با معنی اصل آں نقل کنیم محال است کہ آں را
نقل لفظ گفتہ باشیم و بالجملہ استعارہ ادعائے معنی اسم است برائے چیزے
نہ نقل اسم از چیزے بچیزے کما توہمہ بعض الناس و ازیں جملہ کہ گفتیم مسئلہ مختلف
فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بجہت
انفصال می پذیرد و حق بمرکز خویش قرار میگیرد یعنی استعارہ از قسم مجاز عقلی است نہ
لغوی چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بداں کردہ حیث قال ان الاستعارۃ کالکنایۃ
فی انک تعرف المعنی فیہما من طریق المعقول دون طریق اللفظ

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آن بر غیر موضوع لہٗ کنند بوجہ مشابہتے کہ میان ہر دو معنی متحقق است بر دو قسم است۔ اوّل آنکہ ذکر مشبہ را بالکلیت ساقط کنند بنحویکہ از ظاہر احوال گمان آن نرود کہ متکلم ارادۂ آن کردہ است چنانکہ دریں شعر

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد

دریں شعر از ژالہ اشک و از نرگس چشم و از گل رخسار و از تگرگ دندان و از عناب لب نازنین ارادہ کردہ معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنی موضوع لہٗ نکردہ بل معنی غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن برآں دلالت مے کند و اگر قرائن نمے بود کسے پے بمقصود متکلم نمے برد پس ناگزیر است از قرینہ کہ دال باشد بر ارادۂ معنی غیر موضوع لہٗ۔ چنانکہ گوئی در شیرے دیدم کہ تیرے انداخت ۔ دریں جملہ تیرے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنی موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مرد شجاع کہ معنی غیر موضوع لہٗ لفظ شیر است و میان ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہ امرے کہ در ہر دو مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و بطش است دوم آنکہ ہر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" درین صورت نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چون بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیراکہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بطریق مبالغہ۔

از آنچہ گفتہ ایم احتمال آن میرود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرقے نباشد چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن ولیل آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق بسیار است زیراکہ در قسم اول اسم اصلی او را طرح دادہ اسم دیگر را بر آن اطلاق مے کنند بحیثیتے کہ عمل تشبیہ در نفس متکلم مضمر مے باشد گوئی اسم دیگر کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال دگرگون است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتصریح مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن را از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن مے رود کہ متکلم در مثال مذکور از لفظ شیر درندہ مخصوص ارادہ کردہ۔ بنابرین قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

واگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بر طریق عادت مالوف

بدانی و در مثال آئینده تامل کن که مثال اسم مثال ہیئتے است کہ بدان استدلال
بر جنسے از اجناس نتوان کردن۔ مثلاً وضع ملوک از وضع سوقیان چنانکہ مرسوم
است متمیز مے باشد اگر سوقیئے را از وضع سوقیان عاری کنی و نشانے از
نشانہائے سوقیان برتن او نگذاری و او را بخلعت ملوکانہ و لوازم پادشاہانہ
بیارائی آوری تا مردمان او را گمان برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
حال بر سوقی بودن او ہیچ وجہ استدلال نتوان کردن الا با خبار و استخبار
مے توان گفتن کہ تو فی الحقیقت ہیئتے ملوکانہ او را بطریق عاریت ارزانی داشتی
و اگر بعضے از لوازم وضع سوقیان ہمچنان برتن او بگذاری و بعضے از لوازم
ملوکانہ با و ارزانی داری نتوان گفت کہ ہیئت ملوکانہ او را فی الحقیقت دادہ
باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصول مہابت و عظمت است کہ در دل مردم
پیدا آید۔ و این امر با وجود لوازم سوقیان متصور نیست و چون ہیئتے مخصوصہ جنسے
را از اجناس خصوصیت و امتیازے مے بخشد ہمیں حال اسم است کہ چون سامع
از شنیدن جملہ "زید شیر است" گمان آن مے کند کہ متکلم در حقیقت از شیر
درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہرگاہ
حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میان تشبیہ
و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرط شیئ مستعار آن است
کہ مستعیر بمنافع آن ہمچو مالک انتفاع گیرد و ہنگام انتفاع مستعیر بدان

شنوندگان فرقے میانِ مُعیر و مستعیر معلوم نکنند ہم بریں نسق قیاس کن لفظِ
شیر را در مثالِ شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مرادِ تو مردِ شجاع بود۔ چہ
اطلاقِ لفظِ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار در بر
کند و بینندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج
از ظاہرِ حالِ زید است و در مثالِ زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکرِ زید
مانعِ اطلاقِ لفظ شیر است بر زید بطریقِ حقیقت۔ بل و زانش جامہ ایست
کہ طرفے از آں دیگرے را بپوشانی و طرفِ دیگر تنِ خود را۔ دریں صورت
نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادہ۔

و آنچہ واجب مے کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیبِ مبتدا و خبر است
تقریرش آنکہ در جملہ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است
کہ خبر مبتدا یا برائے اثباتِ وصفے باشد کہ خبر مشتق از آں است مر مبتدا را چوں
زید دانا است یا برائے اثباتِ جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ
گوئی او مرد است۔ و ہرگاہ در جملہ زید شیر است اثباتِ وصف کہ مشتق از
خبر باشد نتواند بودن۔ لامحالہ اثباتِ جنسیت مقصود خواہد بود و از اینجا کہ
اثباتِ جنسیتِ شیر برائے زید بطریقِ حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ
کہ اثباتِ مشبہ جنس خواہد بود و چوں اثباتِ مشبہ جنس مقصود ما باشد
ہر آئینہ اسمے را بغرضِ احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہمیں جہت مے

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔

وہمیں دستور در مثالِ شیرے پیش من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مر شیر را نہ اثباتِ معنی شیر بل اثباتِ معنی شیر برجائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است شعرِ بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاکش
فند از چشمہا اشکش در دا ز نعرہا خامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثباتِ مشبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باران و جرم ابر متصور نیست وچگونہ اثباتِ مشبہ متصور تواند بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں مشبہ مقصود است میان نیاید نعم اثباتِ مشبہ وقتے متصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ در نفسِ او مضمر است رجوع کردہ از ما فی الضمیر او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر حالِ متکلم اثباتِ مشبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نباشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میانِ تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح مے پیوندد۔

بدانکہ تصفیۂ فرقِ میانِ تشبیہ و استعارہ در بعضے از موادِ کلام خاصہ در نظمِ اشعار بر اکثرے از بہ تحقیق نارسیدگاں مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام فحول شعرا کہ اساتذہ فن شعر مستند نظر بمبالغہ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

میکنند و ازیں روے عامیاں در غلط مے افتند۔ مسعود سعد سلمان گوید ع

چرخے است پرستارہ و ابرے ست پر سرشک
آبے ست بے تحرک و نارے ست بے دخاں

دریں شعر چنانکہ مے بینی بصراحت ذکر مشبہ نرفتہ و نہ از اداۃ تشبیہ چیزے مذکور شدہ و تا شعرے سابق را بدیں شعر متصل نہ خوانی بسہولت نتوانی گفتن کہ اشیاء مذکورہ را بر اسلوب تشبیہ سازج ذکر کردہ بل اقرب آنکہ برائے شمشیر ممدوح استعارہ کردہ۔ نعم اگر بہ تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ را متبدل کنی مفہوم تشبیہ بصراحت واضح گردد۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پرستارہ مے باشد و در روز روشن نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ چرخ پرستارہ است (جوہر شمشیر مراد است) و مثل ابر است و ابر گاہے مے بارد و گاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خون دشمناں مے ریزد) و مثل آب است و آب گاہے راکد مے باشد و گاہے نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش است و آتش را گاہے دخاں مے باشد و گاہے نہ اما شمشیر او آتش بے دخاں است و بے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی و بگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پرستارہ و ابر پر سرشک و آب بے تحرک و آتش بے دخاں است ہر آئینہ مقصود متکلم را فوت کردہ باشی چہ اثبات صفت برائے ہر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چون صفات مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بر وجہ کمال و دوام ثابت نیست الا بطریق اطلاق عام چنانکہ مذکور شد بر خلاف مشبہ کہ این صفات ادعائی در وے بر وجہ کمال و دوام ثابت است مزیت مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسے را غبار رشک بر آئینہ خاطر روے دہد و بگوید کہ مفہوم اثبات مزیتے کہ ثابت کردہ از الفاظ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن ست کہ درین صورت کہ آوردن گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد و این از متکلمے ہمچو مسعود سعد کہ اکابر اہل زبان با دستادیش سر فرود آوردہ اند متصور نیست فتامل

و چون این مقام از دقت و غموض قابل فہم ہر کور باطنے نبود بہ اطناب بہ کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرت خوانندگان آید و ہم برین نسق قیاس کن

این رباعی مجیر بیلقانی۔ رباعی

ساقی کہ ز مینائے گلگون مے ریخت مطرب کہ ز زخمہ در مکنون مے ریخت

فصاد و طبیب گشتہ بودند بہم آن نبض ہمے گرفت و آن خون مے ریخت

ساقی و مطرب را درین رباعی مشبہ و فصاد و طبیب را جداگانہ مشبہ بہ قرار دادہ۔ اما چون اداۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن بود کہ ذکر فصاد و طبیب را بطریق استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ تشبیہ سا قج است و حذف اداۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداة میکرد و مے گفت کہ ساقی چوں فصاد و مطرب چوں طبیب نبض میگرفت وخوں مے ریخت قوتے در اثباتِ وصف بطریق مبالغہ دست نمے داد۔

وبالجملہ حذفِ اداة در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد وہرچند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما تسمیۂ از ذکرِ مشبہ رادراں گنجائش نبود ومثل شعر بدرچاچی مقتضی مزید تامل است ؎

مہِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا　　شبت ز گوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

دریں شعر چنانکہ مے بینی شب مشبہ بہ خط وماہ دو ہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبہ نہ راندہ لاکن در مصرع ثانی حرفِ تا کہ مضاف الیہ ماہِ دو ہفتہ است خود مشبہ نیست بل مشبہ یعنی روے باوے تعلق دارد تقدیرش انکہ شب از گوشۂ ماہِ دو ہفتۂ تو پیدا شد وہم احتمال دارد کہ تا مضاف الیہ شب باشد اما مآل واحد است بنا بریں نتواں گفت کہ فی الجملہ ذکرِ مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ ساذج خواہد بود بل از قبیل استعارہ وہذا ہو الحق۔

وباید دانست کہ در بعضے از موادِ تشبیہ ذکر اداة موجب قوتِ مقصود تشبیہ میگردد وکلام را از بابۂ حسن تاثیر فرو مے آرد تامل کن در امثلہ "زید شیر است و زید چوں شیر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیہ ساذج است اما میان

هر دو بون بیّن است و در امثلهٔ سابق این معنی بوضاحتِ تمام تمهید ذکر یافته

وهم درین شعر سعدی۔

شعر

ماری تو هر کجا که ببینی بزنی ‌ ‌ ‌ ‌ یا بوم که هر کجا نشینی بکنی

اگر اداة را ذکر مے کرد و میگفت که تو همچو مار هستی یا همچو بوم هستی هر آئینه بر غلط نمے بود - اما مقصودِ تشبیه را مختل مے نمود - و اگر خواهی که این معنی را بمزید وضاحت و کمالِ صراحت بیقین کلی استوار داری درین اشعار شیخ نیک تامل کن

شعر

شنیدم گوسپندے را بزرگے ‌ ‌ ‌ ‌ رهانید از دهان و دستِ گرگے

شبانگاه کارد بر حلقش بمالید ‌ ‌ ‌ ‌ روان گوسپند از وے بنالید

که از چنگال گرگم در ربودی ‌ ‌ ‌ ‌ چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازین استشهاد مصرع ثانی شعر اخیر است که اگر اداة را مذکور می ساخت و میگفت که تو خود همچو گرگ بودی مقصودِ شیخ از تشبیه باطل میگردید چه مقصودِ تشبیه آن است که غرض از دست و دهانِ گرگ رهانیدن آن بود که جانِ ناتوان گوسپند از صدمت هلاک محفوظ ماند و چون آن بزرگوار خود در طعمه ساختن آن بیچاره دندان آز دراز کرد و او را از راهِ جفاکیشی و سنگدلی غرضهٔ شمشیر هلاک ساخت و بر جانش همان بلاے چنگال گرگ فرود آورد - شکے نیست که آن بزرگوار در پیکرِ آدم خود گرگے بود و اگر میگفت که تو همچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود ازاں بزرگوار کمتر بدو رسید چہ شبہ جنس یا مثلیت چیزے مستلزم آن نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد۔ ودر صورت عینیت جنس لابداست کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند ودر مثال مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ۔ وہمیں سبب حسن تشبیہ مستلزم قوت تاثیر افتادہ۔

وہمچنیں حال است درباب استعارہ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایت اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے درنفوس بودہ باشد کہ تحول ازاں امکان ندارد۔ ودخول اداۃ تشبیہ مستکرہ مے نماید۔ چنانکہ نور را برائے علم وایمان وظلمت را برائے جہل وکفر استعارہ کنند۔ زیراکہ ایں نوع اسلوب بوجہ قوت شبہ ومتانت سبب وتمکن در اذہان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ چنانکہ نگویند در مثال مذکور کہ علم ہمچو نور است وجہل ہمچو ظلمت۔ ہرچند کہ ایں اسلوب مقسم بطلاں نیست۔ اما در کلام فصحا مقامے ندارد۔ در محل تنقیح مسئلہ وحل عقدہ مے گویند نور دلم بتافت۔ خاطرم از پرتو نور روشن گشت۔ ونگویند ہمچو نور در دلم بتافت وخاطرم از ہمچو پرتو نور روشن گشت۔

تقسیم استعاره

بدانکه استعاره بر اعتبارات عدیده تقسیم مے پذیرد تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہٗ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقیہ و عنادیہ - اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئ واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت　　ز فیضِ او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظِ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہٗ و اجتماعِ ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است -

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتش حرص بہ ابدال کن سرد　　مردہ چوں زندہ نیست مرد نبرد

اجتماعِ مرگ و زندگی در شخصِ واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعارۂ کہ بر طریق تہکم و استہزا آرند چنانکہ مؤلف در حق خطاطِ بدنویس گفتہ است ؎

برنگِ ابن مقلہ[1] چشمِ بد دور　　سطورش جملہ رشکِ گیسوئے حور

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و ایں چہار صورت دارد - اول آنکہ

[1] نام خطاطے است مشہور - ۱۲ منہ

وجہ جامع در طرفین داخل باشد چنانکہ دریں شعر مؤلف

بریدآں جملہ را یکبارہ پیوند جداگانہ بہ اقلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملۂ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجہ جامع ازالۂ اتصال است کہ در مفہوم طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔

گوید۔

بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل بر نسبت شریف تو کردار تو گواہ

دریں شعر مثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است

دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مرد شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہوم ہر دو خارج است و ہم نظامی گوید۔

کشیدہ قامتے چوں سرو سیمیں دو زنگی بر سر نخلش رطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید

ہنوزم ہندواں آتش پرستند ہنوزم چشم چوں ترکان مستند

زلف را بہ ہندو و رخسار را بآتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آن را خواص دریابند انوری گوید۔

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج　　گر پاس تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکتِ الفاظ و حشمتِ معنی با خود دارد گرفتگی آوازِ کوس را بہ خُناق و عدمِ حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ۔ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم بہ اعتبارِ ہر سہ یعنی بہ اعتبارِ طرفین و وجہ جامع و ایں صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسّی باشند۔ خاقانی گوید

گاوِ سفالین کہ آب لالہ تر خورد　　ارزن زرینش از مشام بر آمد

شراب را با لالہ تر و قطرات را کہ از صراحی بیروں اُفتد یا ارزنِ زریں استعارہ کرد۔ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و ایں ہر سہ حسی اند۔

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی ملک الشعرا فتح علی خاں صبا صبا کاشانی در قصیدہ کہ بمدح پادشاہ فتح علیشاہ قاچار گفتہ است مے گوید

چو از ایں بیشہ شیرے آتشیں چنگ　　شکار انداز شد بر دشتِ دیگر

زنافِ آہوانِ سیمگون سم زمین را نیفہ شد پر نافۂ تر

از شیرِ آتشین چنگ آفتاب مراد است سیمگون سم بودن بہ اعتبار روشنانِ فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغرب افول رفت و ظلمتِ شب اطراف عالم را فراگرفت و وجہ جامع ترتیب امرے برامرے است یعنی ترتّب ظہورِ ظلمتِ شب بر رفتن روز و ادراکِ ترتبِ امور کارِ عقل است نہ کارِ حس۔

سوم آنکہ مستعار لہٗ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید۔

ے

کوہ پیوندہ در مصاف فگن مرگِ تابندہ از نیام برآر

شمشیر را با مرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است۔

چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد۔ خاقانی گوید۔

ے

تیغ او آبستنِ فتح است اینک بنگرش

نقطہائے چہرہ بر آبستنی دارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است۔

پنجم آنکہ ہر سہ عقلی باشد۔ سعدی گوید ے

کسے چند آسودہ در زیرِ گل کہ خسپند زو مردم آسودہ دل

مرگ را بخواب استعارہ نمودہ و وجہ جامع عدمِ ظہورِ فعل است و ہر سہ عقلی است

ا؎ سم آہو در کلام اساتذۂ فن بادید نیامدہ ۱۲

تقسیمِ چہارم باعتبارِ لفظِ مستعار و ایں دو صورت دارد - اول استعارہ اصلیہ و ایں چناں است کہ لفظِ مستعار در و سے اسم جنس باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار - دوم استعارۂ تبعیہ و صورتش فہمیدنی است - بیانش آنکہ لفظِ مستعار در استعارۂ تبعیہ فعل یا شبہ فعل یا حرف مے باشد و تبعیہ ازاں گویند کہ فعل و حرف صلاحیتِ موصوفیت ندارند - و بنائے استعارہ بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسمِ ذاتِ چیزے باشد کہ موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف در تبعیہ معنیٔ مصدری فعل و متعلقِ معنیٔ حرف خواہد بود - و اطلاق استعارہ بر فعل و حرف بر سبیلِ تبعیت کنند نہ بطریقِ اصالت - و بالجملہ تشبیہ در استعارۂ فعل و متعلقاتش راجع بمعنیٔ مصدریٔ آن فعل مے گردد - و در حرف بمتعلقِ معنیٔ آں حرف - و متعلقِ معنیٔ حرف چیزے است کہ تعبیرِ بحرف ازاں کنند - مثلاً نحاۃ گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے ظرفیت وغیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانیٔ ایں حروف نیستند بل متعلقاتِ معانیٔ حروف است - مثال استعارہ در فعل حکیم سنائی گوید ؎

متشابہ بخواں درو ما دیز وز خیالاتِ بیہدہ بگریز

تمسک کردن را آویختن و اجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اول لفظِ مستعار صیغۂ نہی است و در دوم صیغۂ امر - مسعود سعد گوید ؎

دہنِ مملکت نخندد خوش　　　تا سرِ تیغ تو نگرید زار

چکیدنِ خون را بہ گریستن استعارہ کردہ و گرید فعلِ مضارع لفظ مستعار است و مثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ؎

دل را بکنار جوئے بردیم　　　از یارِ کنار جوئے شستیم

درین شعر استعارہ در حرفِ از است و مستعار لہٗ دور کردنِ خیالِ یار است از دل و مستعار منہ شستن دل از یار۔ پس اصل استعارہ درین دو معنی واقع شدہ و اطلاق آں بر حرفِ از بر سبیل تبعیت است ۔

تقسیم بہ اعتبارِ تجرید و ترشیح

و آں بر سہ قسم است قسم اول استعارہ مطلقہ و این چنان است کہ چیزے از ملائمات و صفات مستعار لہٗ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبد الواسع گوید ۔ ؎

شگوفہ بر سرِ شاخ است چوں عذارۂ جاناں

بنفشہ بر لبِ جوئے است چوں جرارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ و ہیچ از ملائمات طرفین را مذکور نہ ساختہ ۔

قسم دوم استعارہ مجردہ واین چنان است کہ ملائمات وصفات مستعارلہٗ را ذکر کنند فقط فردوسی گوید۔ ؎

بناخن زرہ بافت از مشک ناب　　در آویخت از گوشۂ آفتاب

زلف را بزرہ استعارہ نمود ولفظ ناخن ومشک وآویختن از ملائمات مستعارلہ است یعنی زلف۔

قسم سوم استعارہ مرشحہ واین چنان است کہ ملائمات وصفات مستعارمنہ را ذکر کنند فقط انوری گوید۔ ؎

در خفیہ گرنہ عزم خروج است باغ را　　چوں آبگیر ہا ہمہ پر تیغ وجوشن است

موج آبگیر را بہ تیغ وجوشن استعارہ نمودہ ولفظ عزم وخروج ملائم تیغ وجوشن است کہ مستعارمنہ واقع شدہ۔

معنی عقلی وتخییلی

بدانکہ معنی بر دو قسم منقسم است عقلی وتخییلی وہریک از ہر دو صور مختلفہ دارد ونوعے از عقلی آن است کہ آن را عقلی صحیح خوانند وآں بالعموم در شعر وکتابت وبیان وخطابت بمنزلہ اذلہ مطرد است کہ بنائے آن بر استنباطات عقلاء وفوائد حکماء باشد چنانکہ بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ

وکلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعار شاں بود واست انتزاع یافتہ ویا اصل آن از امثال قدمیہ وحکم ماثورہ تجویز تواں کردن سعدی گوید

شعر

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود
پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر
گل از خار است ابراہیم از آذر

ودیگرے راست

شعر

چونا داناں نہ در بند پدر باش
پدر بگزار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند
چہ حاجت زانکہ آتش راست پیوند

وایں معنے ایست کہ در مقام خود صحیح ومسلم است وعقل بر آں شاہد عدل وعقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے وہر قومے قبول عام وہم در تنزیل بابلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقَاکُمْ ودر خبر آمدہ من ابطاءَ بہٖ عملہ لم یسرع بہٖ نسبہ وہمچنیں ایں شعر سعدی

شعر

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود
لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جُبلت القلوبُ علی حُبِّ من اَحسن الیہا وشاعر عرب می گوید

شعر

وکُلُّ امرءٍ یُولی الجمیل مُحَبَّب

وہم از دوست ؎

وگر خواجہ با دشمناں نیک خوست — بسے بر نیاید کہ گردند دوست

وایں قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل
وارد شدہ اِدفع بِالّتی ھیَ احسن فاذا الذی بینک وبینہ عداوۃ
کانہ ولی حمیم

سعدی گوید ؎

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی — فزوں گرددش کبر و گردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد۔ ؎

اذا انت اکرمت الکریم ملکتہ — وان انت اکرمت اللئیم تمردا

مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید ؎

نکوئی با بداں کردن چناں است — کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید۔ ؎

ووضع الندیٰ فی موضع السیف بالعلیٰ — مضرٌ کوضع السیف فی موضع الندیٰ

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقے نیست۔

و بالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ
وایں را اغلب کہ بر اخذ و سرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حمل نباید کردن

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و ایں را بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل و قیاس مصنوع تمسک کنند و از ہمیں است کہ ایں معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی گفتہ است ؎

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم　　کہ سنگ بہر چہ گردید دشمن مینا

معلوم است کہ قائل در اثبات ایں دعوی کہ کسے بزادۂ خویش خصمی نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخییلے نیست و الا سنگ کہ مینا را مے شکند نہ مبنی بر مخاصمت ایشاں است و نہ میان ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است ؎

شور عشق از خویش مرداں را بروں مے آورد
شیر در طغیانِ آتش مے گذارد بیشہ را

گذاشتنِ شیر بیشہ را ہنگام طغیانِ آتش نہ از شور عشق است بل از رہگذر بیم جان تا سوختۂ زبانۂ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاسِ تخییل ایراد نمودہ تا بر دعوی او دلیل باشد۔ پیداست کہ ایں نوع قیاس از قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از ہمیں قبیل است شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزم حریفاں کرد ادا فہمی　　صراحی چوں رسد جا خیزد از جا پیمانہ می خیزد

اما شکے نیست کہ در تاثیر نفوس دخلے تمام دارد۔ بدانکہ بنائے شعر و خطابت برہمیں نوع قیاس تخییل نہادہ اند چوں خواہند کہ میان دو چیز علت را بیان کنند وصفے کہ میان ہر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند و اگرچہ بمقتضائے قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را بر آں مواخذہ نکنند چہ بر شاعر واجب نیست کہ چیزے را کہ قاعدہ و اساس قرار دادہ است بطریق قیاس عقلی باثبات رساند بل آنچہ را معتبر داشتہ سامعین را از تسلیم صحت آں چارہ نبود اگرچہ بر معیار حقیقت صحیح نباشد زیراکہ تخییلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں داد ازینجا دانستہ باشی کہ جملۂ عربیۂ مشہورہ خیر الشعر اکذبہ چہ معنی دارد؟ چہ شعر فی نفسہ نہ موجب رفعت و انحطاطِ شان چیزے باشد نہ باعث بر فضل و نقصِ آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل و کامل را ناقص وا می نماید و آنچہ در معارضۂ جملۂ مذبورہ گویند خیر الشعر اصدقہ مراد از اں شعرِ حکمت و موعظت و ادب و دانش است کہ نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آں است کہ چیزے را بصفتے کہ در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم ننمائند و از اغراق و مبالغہ اجتناب ورزند چہ ایں نوع کلام بر صحیفۂ روزگار تا دیر پایدار ماند و اکذب را احسن شمردن نہ ازاں است کہ شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل ازاں است کہ فن شعر میدانے وسیع دارد کہ معانی گوناگوں را بہ تقریب و تمثیل بصورت حقیقت جلوہ مے تواں دادن و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام بہ پیرایۂ

تشبیہ و استعارہ آراستن۔ دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبہ و معانی غریبہ وسعتے تمام دارد بہ نحوے کہ موجب اہتزاز نفوس سامعین باشد و آنکہ مقولہ اصدق را احسن شمردہ مرادش آن است کہ شاعر ملتزم حقیقت مانندہ شخصے است کہ زنجیر در پایش کنند تا عاجز گاہے چند نتواند راہ رفتن یعنی غیر از معانی مشہورہ و صور معروفہ بر سامعین چیزے زائد نتواند عرضہ دادن گوئی خزینۂ شریفہ دارد کہ محفوظ و محدود است و یا نازنینے ستروں کہ ہیچ نہ زائد و ہر چند در آں قدر قلیلے بواسطۂ تشبیہ و استعارہ تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فہم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دہد و معلوم است کہ چیزے کہ در میزان عقل درست آید۔ نزد عقلا عزیز القدر و گرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلّم ندارند و باطل باطل اگرچہ عزیزش دارند تا کیست کہ ایں قضیہ محققہ را انکار نماید سعدی است

مرو زیر بار گناہ اے پسر　　کہ حمال عاجز بود در سفر

ہر چند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد کہ احدے را از ان انحراف امکان ندارد و ایں مبنی بر تشبیہ معقول است با محسوس و از ینہا در کلام سعدی بسیار است۔

بدانکہ مدخل استعارہ در تخییل نہ از اں جہت است کہ معنی لفظ مستعار را اثبات نمایند بل از اں جہت کہ اثبات شبہ معنی آں مقصود باشد۔ نظامی گوید۔

هر ابرِ برف بارید بر پرّ زاغ　　　نشاید چو بلبل تماشائے باغ

از لفظ برف معنی حقیقی آن مراد نیست و همچنین است لفظ زاغ بل مراد ازاں سفیدی مو و سیاہی آن است کہ با رنگ برف و زاغ مشابہ است وازیں جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی موئے است نہ غیر آں وایں نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکم و خضراء الدمن یعنی از زنیکہ صاحب جمال و بدنہاد باشد بہ پرہیزید و معلوم است کہ دریں جملہ معنی خضراء و دمن مقصود نیست بل چیزے کہ در روے تشبیہ معنی آن متحقق است وبس ۔

و بالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نماید وادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے مے گوید کہ خود خود را اداں مے فریبد و بسبیل دخول استعارہ در تخییل بسبیل کلام محذوف است ازیں رو کہ چوں باصل آن محذوف رجوع کنند قائلش را تصدیق نمایند و دعویش را مسلم دارند ۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی بافد کہ بہیچ گونہ در میزان عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین لشکریان را باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را بصفات شہنشاہی برآرد بل مراد آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار مے برد کہ در تدقیق معانی راہ تعمل و تصنع میرود

کہ بداں پے بردن موقوف بر فکر دقیق و غور عمیق باشد۔
بدانکہ تخییل صور مختلفہ دارد گاہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر علت حقیقی باشد
اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ؎

زمانہ چو باد است و باد از نخست — نقاب از رخِ گل بعزت کشد
پس از ہفتہ در میانِ چمن — تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رخِ زیبائے گل بردارد۔
و آں را عروسانہ بر منصہ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران
حقیقت بین مے گردد و بسے بر نیاید کہ غارتگر خزاں ہمگی متاع حسن اور اتباراج
مے برد و ایں نوعے از تخییل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ
و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک
تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں
صورت اگر چہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزاز نفوس سودے ندارد و
افادۂ معنی تخییلی نکند و ایں در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح
ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

مگر روشن شد از نار براہیم — چراغ گل کہ بر شاخِ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد نظر بہ نسبت ہمنامی
آں حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل را از

روشن ساختہ شاعر دریں شعر سہ چیز را ادعا نمودہ اول نار ابراہیم علیہ السلام را برائے ممدوح کہ سمی آنحضرت است ثابت کردہ دوم چراغ گل را ازاں نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطۂ تشبیہ چراغ قرار دادہ و میدانی کہ ہر سہ چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل ہر سہ مسلم خواہد بود زیراکہ بر شاعر تحقیق ادعائے خویش بر طبق اصول منطقیہ واجب نیست کما مر

و قریب ایں ادعا صورتے است کہ اصل آں تشبیہ است اما شاعر بواسطۂ تصرف در عمل تشبیہ آں را از حقیقت تشبیہ بیروں آرد — عرفی گوید ؎

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عرفی

دمادم آب دہانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدان تخییل بر متقدمین سابق آمدہ اند وجہش آنکہ متاخرین در عمل تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیہ است ہرچند کہ عمل تشبیہ بر ندرت و غرابت مشتمل باشد تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبعاً مائل بجدت است از روشن سوادان تیرہ خاک ہند محمد علی ماہر اکبرآبادی کہ مردے نومسلم بود گوید ؎

من از بیتابی پروانۂ فانوس مے سوزم

کہ در پیراہن یار است و گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو — لب از تشنگی خشک بر طرف جو

ہر چند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ ماہر ورین معنی نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخییل است و ازیں رو پسند طبع نکتہ سنجاں است البتہ ایں قدر ہست کہ اگر حرف ربط وحرف عطف ہر دو را ساقط مے کرد و مے گفت ؎

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد

ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے بائست از حشو نا ملائم محفوظ مے بود۔

منوچہری از اساتذہ متقدین است و در تراشیدن تشبیہات نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را ید بیضای نماید از دست ؎

ہمے راندم فرس را من بتقریب چو انگشتان مرد ارغنوں زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از تواتر حرکت انگشتان مطرب چیزے[۱] دیگر متصور است لا واللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام است وبس۔

[۱] بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چناں بوضوح پیوست کہ تواتر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ بہ قرار توان داد۔ ۱۲ منہ

بہرۂ چارمین

علمِ بدیع

و آن علمے است کہ بدان معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتبِ اقتضاءِ حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ و آن وجوہ را در اصطلاحِ این فن بصناعات تعبیر کنند و آں بر دوگونہ است معنوی و لفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع و رعمل مے پنداشتہ اند و قطع نظر از منع آں کہ در آثار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرو افگند و از قدمائے فصحا ہیچ کس بگرد این نوعِ اسلوبِ کلام نگردیدہ چنانکہ بر ناظرِ کلام اساتذۂ قدیم مخفی نیست و اگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں را بہ استرخاءِ عنانِ طبیعت حمل باید کرد تصنع را در آں راہ نیست اما اہلِ عجم در اواسطِ قرون بدین ہنجار مائل شدہ در اختراعِ انواعِ صنائع سعی بلیغ جائز داشتند تا غایتے کہ ایرادِ صنائع را در کلامِ منثور و منظوم از قبیلِ کمالاتِ فنِ شعر و انشاء گماں بردہ اند۔

جملہ اہلِ تحقیق بر آن رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرود آید بدان اظہار تواں نمودن و ہمانا این معنی براستی نزدیک تر است و شکے نیست کہ ایرادِ صنائع از قسمِ تجنیس و ترصیع و تسجیع و غیر ذلک در کلام منثور باشد یا منظوم نظر بتادیۂ اصلِ معنی و تعلقی ندارد۔ بل بسا باشد کہ موجبِ اختلالِ بلاغت و منجر بفسادِ معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است و الفاظ مقصود بالعرض۔ بنابریں متکلمے کہ معانی را تابع لفظ و تابع آن می پسندد۔ ہر آئینہ از منہجِ حکمت انحراف می ورزد۔ و مجوزِ این نوع اسلوب بمشابہ مشاطہ ایست کہ عروسِ زشت رُو را بانواعِ حُلی و حلل بیاراید۔ و بر وضع زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بمعرضِ نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دیبقی و دیبا | کہ بود بر عروسِ نا زیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزامِ صنعتِ تعطیل قصیدہ گفتہ و الحق بجائے گوہرِ شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازار جوہریانِ سخن بہیچ نیرزد۔ انموذجے از آن حوالۂ قلم است ؎

امام و سرور و صدر ممالکِ اسلام | صلاحِ ملک و ملک مالکِ ملوکِ کلام
سماء سادس و صدر سماکِ رامحِ سمح | ہلالِ مہر طلوع و سوارِ سامِ حسام
ملک محل و ملک مطمح و ملک ادراک | ملک علو و ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او دردِ ملک را مرہم | دل مطہر او کوہِ حلم را آرام

عطائے کامل او مصدرِ علوِ ہمم　　ہوائے درگہِ او موردِ حصول مرام

این قصیدہ را من اولہا الی آخرہا برہمیں منوال یافتہ و اگر راست پرسی سنگلاخے کافتہ و ہیچ نیافتہ ـ مے تواں گفت کہ مجموعۂ مفردات الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبیۂ آن بسان الفاظِ کتبِ لغت افادۂ معانی اسنادیہ نمی کند ـ

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیرِ صنعتِ جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ؎

اثر وصف غمِ عشقِ خطت　　ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آن است کہ زنجیرِ خط نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ و ہمیں معنی را غنی کشمیری از حضیض خاک بر اوج افلاک کشیدہ ؎

حسن سبزش بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمندِ طبع را جولاں دادہ است ؎

تنِ صنمم نحیف گشتہ بغم　　گل بجنجم نہفتہ گشت بخار

پوچ است و با معنی سرے ندارد ـ و اگر این را شعر مے تواں گفت چرا شعر ؎

دندان تو جملہ در دہان اند　　چشمانِ تو زیرِ ابروان اند

بہ بے معنگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادی ایشان بس بلند و روشِ کلامِ شان نزد اہلِ فن دلکش و دلپسند است - بانواعِ مختلفہ التزام مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ این این رباعی از ایشان است۔ ؎ رباعی

موئے مہِ ما بوئے ما بو یا بہ　　بے او موئم موئے دیم ما و ابہ

مائیم ہمی و آں مہ ما با ما بہ　　ما با مہ و موئے مہِ ما با ما بہ

در اصطلاحِ شعرائے معنی کش این صنعت را موصل الشفتین خوانند و در التزام صنعت قلب میفرمایند۔ ؎

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش　　شو ہمرہِ بلبلِ بلب ہر مہوش

و این شعر را در حقیقت شعر نتواں گفتن - اگر از آخرش تا اولش مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ و ازیں نوعِ التزامات در کلام ایشان بسیار است مقرر است کہ زیادتِ قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیاد اشکال می افتد و دریں صورت فہمِ معنی از الفاظ در غایتِ صعوبت باشد۔ اہلی شیرازی کہ صاحبِ آتشکدہ او را سرآمدِ فصحائے زمان و سر دفتر بلغائے سخنداں می نویسد مثنوئے در التزام تجنیس و ذوبحرین و ذوقافیتین رہر شعر ترتیب دادہ ہر چند در ظاہر بر کمالِ قائل آں دال است اما اہلِ بصیرت دانند کہ چہ قدر حسنِ معنی را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ - چنانچہ مؤلف آتشکدہ خود می گوید -

"والحق درکمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنائع ربطے به محاسن شعری که باعث تغییر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد"

هرچند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را متہم سازد اما چوں اساتذۂ معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضائے اقتفائے ایشاں آنچه را مستحسن دانست بروجہ اختصار شرح داده آمد -

توریہ

وایں را ایہام نیز خوانند و آن ایراد لفظے است در کلام که دو معنی داشته باشد و اطلاقِ ہر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید ؎

جان بخشد از لب کشته را وانگه بخوں فرماں دہد
خونخواریٔ آں شوخ بیں کز بہرِ کشتن جاں دہد

"از بہرِ کشتن جاں دہد" دو معنی دارد - اوّل از بہرِ کشتن زنده مے کند دوم دلداده و فریفته کشتن است و دریں شعر ہر دو معنی راست می آید و صاحبِ تلخیص تعریف توریہ به نحوے مذکور ساخته که با تعریفِ ایہام تناسب مطابقت دارد - محل تامل است -

ایہامِ تناسب

صاحبِ کتاب المعجم گوید این صنعت چناں بود کہ لفظے دو معنین بکار دارند یکے قریب یکے غریب تا خاطرِ سامع نخست بمعنیٔ قریب رود و مرادِ قائل معنیٔ غریب باشد چنانکہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود ؎

تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب　　جہود و گبر و ترسا و مُسلماں
ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل　　کہ یا رب عاقبت محمود گرداں

مقامِ استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحبِ حدائق البلاغت می گوید کہ ایہامِ تناسب چناں است کہ دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنیٔ دومش کہ غیر مقصود باشد با معنیٔ لفظِ دیگر گونہ مناسبتے دارد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

از دمِ خُلقِ تو در مسدّس گیتی　　بوئے مثلث بہر مشام برآمد

لفظِ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنیٔ اول مناسب بہ لفظ مسدّس افتادہ۔

ایہامِ تضاد

وآن چنان است کہ دو معنی غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بہ معنی حقیقی میانِ ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ؎

تا نگرید ابر کے خندد چمن　　تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق

وآن را تضاد نیز گویند و مراد از آں ایراد دو معنی ایست کہ میانِ ہر دو تقابلِ تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کاخِ دلاویز　　کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید ؎

نے شود مژہ ام گرم زاں سحر کہ باز　　کشاد نرگسِ مخمور و بست خوابِ مرا

وازوادیٔ طباق است ذکرِ عناصرِ اربعہ و الوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تا کے گریزی　　نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعے از طباق است ضابطہ اش آن است کہ دو معنی یا بیشتر را

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنئ دیگر را بہ ترتیب ذکر کنند کہ با معانی اوّل متضاد باشند حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چوں جواب خطا　　موافقانِ تو مقبول چوں سوالِ صواب

مراعاة النظیر

ایں را تناسب نیز خوانند۔ صورتش آں است کہ در کلامِ اشیائے متناسب را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

چو از زاغِ کمان گردد عقابِ تیر او پرّان
شود بومِ وجودِ شومِ خصمت جفت با عنقا

مشاکلت

و آں ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے کہ بازائے آں معنی موضوع نباشد بسببِ مصاحبتِ آں معنی با معنئ دیگر کہ بازائے آں موضوع است۔ میرزا صائب گوید ؎

لبِ سوال سزاوارِ بخیہ بیشتر است　　عبث بخرقۂ خود بخیہ مے زند درویش

لب را بخیہ زدن کنایہ از عدم سوال است۔ والا لب را بخیہ نمے زنند و چوں در مصاحبتِ بخیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال را بانجیہ

بحرفۂ زدن تعبیر نمودہ ۔

عکس

وآن چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدم آرند ۔ و باز آن را ازاں دیگر مؤخر کنند ۔ انوری گوید ؎

دلے دارم ہمیشہ ہمدمِ غم　　غمے دارم ہمیشہ ہمدمِ دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن و بمعنی دیگر پرداختن ۔ عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود و نہ سرو　　قبا نہ دارد سرو و کمر نہ بندد ماہ

یکے از موزون طبعانِ پنجاب گفتہ ؎

دوش قمری بر سر سرو از سرِ انصاف گفت
سرو قدِ یار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن را لف گویند پس متعلقاتِ آنہا را بے تعیین مذکور سازند ۔ و آن را نشر خوانند و این را

بدو نوع آمده۔ یکے مرتّب وصورتش آنست کہ ترتیب لف مطابق ترتیب نشر باشد۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

چون جود وجلال وہنر وطبع وکف او   ابر وفلک واختر ودریا ومطر نیست ؎

وبہترین لف ونشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راہ یافتہ

بروز نبرد آن یل ارجمند   بشمشیر وخنجر بہ گرز وکمند

برید ودرید وشکست وببست   یلان را سر وسینہ وپا ودست

دیگر غیر مرتب وطریقش آنست کہ ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد شاعرے گوید۔ ؎

افروختن وسوختن وجامہ دریدن   پروانہ زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را در یک حکم جمع نمائند حکیم مختاری گوید ؎

ہمی دولت وملک وکلک وحسام   بہ فرّ خداوند گیرد نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصف متصف باشند وجہ تباین انصاف ظاہر نمائند۔ حافظ گوید ؎

دستِ ترا ابر کہ یارد شبیہ کرد کاین بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آن

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است عبد الواسع جبلی گوید۔

بناں اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند عنصری گوید۔

پیوستہ دشمنانِ توزیں گونہ مستمند یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

و گاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمائند و ایں خالی از صعوبت نیست۔ خاقانی گوید۔

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر و آن از شجر
ایں کردہ منتقل را مقر و آن جام را جا دانشتہ

تجرید

طریقش آن است کہ از شئے ذی صفتے شئے دیگر انتزاع نمائند کہ ہم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغہ درکمال آن صفت مے باشد۔ عرفی گوید

مستِ ذوقِ عریٖنم کز نغمۂ توحیدِ تو — لذتِ آوازہ درکامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیرِ خود قرار دادہ کہ مستِ ذوقِ اوست و مقصود ازاں اظہارِ کمالِ ذوقِ خود است۔

مبالغہ

وصفِ چیزے را درکمالِ شدّت وضعف ادّعا نمودن بہ حیثیتے کہ مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سہ قسم آمد۔ اوّل آنکہ ادّعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آن را تبلیغ گویند۔ انوری گوید

بودیم برکنارہ ز تیمارِ روزگار — تا داشتے وزگار ترا درکنارِ ما

درحالِ وصل فارغ بودنِ عاشق از غمِ روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد

دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عرفی گوید

مارا بہ کامِ خویش بدیدُ دلش بسوخت — دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کامِ ما

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بکامِ خود ببیند دلش بروئے بسوزد اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً و عادتاً ممتنع باشد و این را غلو نامند و در کلام چیگامہ سرایاں و ہنگامہ آرایاں بسیار یافتہ مے شود۔ نظامی گوید ؎

زسمِ ستوراں دراں پہن دشت زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہبِ کلامی

وآں ایرادِ کلام است بطریقِ دلیل و برہان چنانکہ شیوۂ متکلمین است انوری گوید۔ ؎

منافع رساں در زمیں دیر ماند بس است ایں یکے آیت دلیل دوامت

طریقِ برہان دریں شعر آن است کہ ہر منافع رساں باقی مے ماند۔ و تو منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسنِ التعلیل

وآں ادعائے علّتِ مناسب است برائے وصفے کہ درحقیقت علتِ آں نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

تا چشمِ تو ریخت خونِ عشاق زلفِ تو گرفت رنگِ ماتم

سیاہی زلف صفتے است ثابت فی نفسہ و علت آن در ظاہر معلوم نیست متکلم علت آن را چنیں ادعا نمودہ کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یشبہ الذم

وایں را بر دو نوع می آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آن کردہ باشند صفت مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن ذم۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

گرش شمائل چوں بحر شعر موزون است　　چرا ست بحر کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ پس بعضے از شمائل یعنی جود و کرم را ناموزوں قرار دادہ۔ ہر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔ اما اسلوب کلام بر معنی استثناء دال است۔

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند و از عقب آن صفت مدح دیگرے بہ حرف استثناء ایراد نمایند۔ ؎

رایت شہ تذرو دش لیک عقاب جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذّم بما یشبہ المدح

و این نیز بر دو نوع مے آرند - اوّل آنکہ صفت مدحی را نفی کنند و صفتِ ذمی از آں مدح استثناء نمائید - چنانکہ گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکہ بد رگ ہم ہست"

دوم آنکہ صفتِ ذمی ثابت کنند و عقبِ آن صفتِ ذمّ دیگر بہ حرفِ استثناء ذکر کنند - چنانکہ گوئی "فلانی بد معاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہم ہست" شاعرے گفتہ است -

ے

ناں شاں نہ گندمیں و سخن شاں درشت لیک
گاہِ عطا ترش رو و در وعدہ کاذب اند

استتباع

ستودنِ ممدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید - چنانکہ انوری گوید

ے

اے زیزداں تا ابد ملکِ سلیمان یافتہ ہر چہ جستہ جز نظیر از فضلِ یزداں یافتہ

در ضمنِ این معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است - این معنی را بیان نمودہ کہ نظیرِ تو در عالم یافتہ نمے شود -

توجیہ

واین را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است۔

ع

قبائے از پئے من دوخت خیاط   دو چشمم او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد بایراد این صنعت زبانِ طعن در حقِ اعیانِ دولتِ عالمگیری دراز کردہ۔ والحق کہ دادِ سخنوری وکو زنگی دادہ۔

تجاہلِ عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ وغرض ازین نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظر بہ مناسبتِ مقام موجبِ ازدیادِ بلاغت باشد۔ چنانکہ شاہ پور گوید ع

نے دانم کہ خواہی بود یا گردون چنین دانم
کہ دامنگیر گردد خونِ من نامہربانے را

ونظامی گوید ع

چہ مے گفتم و در چہ پرختم   کجا بود اشہب کجا تاختم

وگاہے کاف کہ امیہ افادۂ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد   خون شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

واین چنان است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او حمل کنند۔ چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل می کنی   راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

واین را حشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد لفظے کنند کہ معنی مقصود بے او تمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبۂ بلاغت بیندازد آن را حشو قبیح خوانند واگر موجب ازدیاد حسن کلام گردد حشو ملیح۔ چنانکہ انوری گوید ؎

گر بنجندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند

ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است وہر دو جملہ "کاں پس از عمرے است"

و "کاں بہر روزیست" بطور حشو ملیح واقع شدہ۔ کما لا یخفی و حشو قبیح شاعرے گفتہ است۔

گرمی زسم بخدمت معذورم | زیرا ارمد چشم و صداع سرم است

لفظ چشم و سر حشو قبیح است۔

تنسیق الصفات

آن است کہ صفات چیزے را متتابع آرند۔ سعدی گوید

خداوند بخشندہ دستگیر | کریم خطا بخش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید

بہ تن ژندہ پیل و بہ جان جبرئیل | بہ کف ابر بہمن بہ دل رود نیل

صنائع لفظی

تجنیس

ایراد دو لفظ در کلام کہ در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آں بر چند نوع است۔

تام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط ۔

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمہ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

ے

بہ یمینِ تو چرخ دادہ یسار بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمین

تجنیس ناقص

آن است کہ کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است ۔

ے

پیادہ شود دشمن از اسپِ دولت چو باشی بر اسپِ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری و داری بدست اندرون از سعادت سوار

تجنیس زائد

آن است کہ کلمہ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

ے

در حسرتِ رُخسارِ تو اے زیبارُو　　　ازنالہ چنان گشتم وازمویہ چو مُو

تجنیس مرکّب

آن است کہ از دو لفظِ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب شاعرے گفتہ است۔ ؎

خورشید کہ نورِ دیدۂ آفاق است　　　تابندہ نشد پیشِ تو تابندہ نشد

و مؤلف راست۔ ؎

رہِ راستی گیر تا زندہ　　　کہ ایدون برہوارِ تازندہ

تجنیس مزدوج

آن است کہ کلماتِ متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند۔ چنانچہ معزی گفتہ است۔ ؎

ہست شکر بار یاقوتِ تو اے عیّار یار
نیست کس را نزدِ آں یاقوتِ شکّر بار بار
سال سرتاسر چو گلزار است خرم عارضت
چون دلِ من صد دل اندر عشقِ آن گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آن دہانِ تنگِ تو
در دلِ تنگم فگند آن نیمۂ دینار نار

واین قصیدہ از اوّل تا آخر بہمیں نسق است۔

تجنیس مطرّف

آن است کہ دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند الّا در حرف طرف چنانکہ معزّی گفتہ است ؎

از شرار تیغ بودے بادساراں را شراب
وز طعان رمح بودے خاکساراں را طعام

تجنیس خطّ

چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مۓ صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خز اوکن

ردّ العجز علی الصدر

لفظے کہ در صدر بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ رشید وطواط را بریں نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ ؎

قرار از دل من ربود آں نگار   بداں عنبریں طرّۂ بیقرار

نگار است رخسارهٔ من بخوں ز ہجران رخسارهٔ آں نگار
خمار است در سر مرا بے شراب در اندوه آں نرگسِ پر خمار

واین صنعت صور مختلفه دارد۔

اشتقاق

آن است که دو کلمهٔ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکه شاعرے گفته است۔

نوائے تو اے خوب چہرِ نو آئین در آورد در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را مسجع و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن چنانکه رشید گفته است

اے منور بتو نجوم جلال وے مقرر بتو رسوم کمال
بوستانے است صدرِ تو ز نعیم آسمانے است قدرِ تو ز جلال
خدمتِ تو معولِ دولت حضرتِ تو مقبلِ اقبال
در کرامت ترا نبوده نظیر در شہامت ترا نبوده ہمال
تیره پیشِ فضائلِ تو نجوم خیره پیشِ شمائلِ تو شمال

ہم چنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصع گفتہ است و آنچہ در حروفِ خواتیم متفق نباشد آن را سجع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بزم و رزم تو مانند ہمے خزان و بہار
بہ تیغ و کلکِ تو مانند ہمے قضا و قدر

و سکاکی گوید کہ سجع در نثر مثلِ قافیہ در شعر است۔

ذوالقافیتین

و آن شعریست کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔ سنائی گوید ؎

عقل و فرمان کشیدنی باشد　　عشق و ایمان چشیدنی باشد

متلون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہلی شیرازی مثنوی سحرِ حلال مشتمل برین صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوقافیتین آوردہ۔ و این بیتِ سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو حرف است۔ ؎

لبِ تو جامی لُولُو خطِ تو مرکزِ لالہ　　شبِ تو حاملِ کوکب مہِ تو با خطِ ہالہ

بحر اول رمل مثمن مخبون۔ بحر دوم ہزج مثمن سالم۔ بحر سوم مجتث

دشمن مجنون۔

اعنات

واین التزام مالایلزم است یعنی چیزے کہ لازم نیست بر شاعر آں را
بر خود لازم گرداند واین را صورتے معین نیست سیفی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ
کہ در ہر مصرعش ایرا ولفظ سنگ وسیم را لازم قرار دادہ مطلعش این است ؎

اے نگار سنگدل اے لعبت سیمین غدار
در دل من مہر تو چوں سیم در سنگ استوار

وہمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ بالتزام لفظ شتر وحجرہ در ہر مصرع
مطلعش این است۔ ؎

مرا غم است شتر بار رہا بہ حجرۂ تن
شتر دلی نہ کنم غم کجا و حجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل وپیش وپلنگ ولکلک در ہر بیت
قصیدۂ گفتہ مثلاً ؎

پیلتن شاہی وز اقبال بلندت دور نیست
گر پیش گرد پلنگ افگن مگس لکلک شکار

تلمیح

واین چنان است کہ کلام مشتمل باشد بر واقعۂ مشہورہ یا اشارتے

نمایند بہ چیزے کہ در کتبِ متداولہ مذکور باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

ہر کہ نظارۂ تو شد دست بریدہ می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے رُخِ تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدہ جمالِ یوسف علیہ السّلام۔

توشیح

آں است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند۔ بیتے یا مصرعے یا نام شخصے برآید۔

سیاقۃ الاعداد

آں است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند۔ خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است۔

بهرهٔ پنجمین

موازنه و تنقید

با همه جوشِ جنون فرزانه ام آشنائے معنی بیگانه ام

بدانکه این بهرهٔ کتاب اهم مقاصد علم بلاغت است - چه موازنه میانِ دو کلام که عبارت است از سنجیدن آن هر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلیغ را از غیر آن باز دانند غایتِ این علم شریف است و کسیکه از موارد استعمالِ آن قواعد آگاه نباشد او را قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست ندهد - و هیچ امر از امرِ نظم کلام و تالیف آن شگرف تر نتواند بود - چه باریک مایهٔ معرفتے توان دریافتن که تالیف و نظم کلامے از تالیف و نظمِ کلامِ دیگر تفاوتِ عظیم دارد - و بمقدار تفاوت پایهٔ کلامے از کلامِ دیگر بالا و از بالا بالاتر قرار مے توان داد و هلم جرا - و این معنی وقتے متحقق گردد که چون دو جمله یا دو شعر را که در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در حیزِ تقابل و توازن در آرند - چه معنی لطیف را محلے شائسته باید در تالیف

و نظمِ کلام زیرا که باندک تغییر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے که در تالیف و نظمِ کلام
راه یابد شاهدِ معنی بر کرسیِ دیگر جلوه گر آید و تاثیر و انفعالِ نفوس موقوف است
بر دو امر یکے آنکه محلِ هر لفظے در کلام همان باشد که حال مقتضی آن است و اگر
از محلِ اصلی او را بر دارند و به محلِ دیگر بنشانند خللے در اصلِ مقصود راه یابد-
دیگر آنکه سر رشتهٔ تناسبِ الفاظ را از دست ندهند- چه بسیار باشد که
لفظے در نفسِ معنی با لفظِ دیگر متحد الافاده باشد- اما چوں نیکو بنگرند یکے ازاں
هر دو شائستهٔ آں محل باشد و دیگرے برخلافِ آں- و چوں در تالیف و نظمِ
کلام ایں هر دو امر را نیکو بجا آرند- هر آئینه دادِ بلاغت داده باشند-
و فهمِ ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعاں دشوار نیست- چه نویسنده
تردست که بمزاولتِ سالیانِ دراز مهارتِ تامه در فنِ کتابت بهم رسانیده و
برتبهٔ استادانِ خوش قلم شهرت یافته صفحهٔ کاغذ را به نقوشِ حروف برنگے زینت
مے دهد که موجبِ حیرتِ نظارگیاں مے افتد و بازائے آں طفلِ نوآموز که هنوز
تشکیلِ نقوشِ حروف را بصحت نه فهمیده باشد به زشت ترین صورتے بر صفحه
لوحِ ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت هرچند بظاهر بر قلت و کثرتِ ممارست
موقوف است اما امعانِ نظر قلت و کثرتِ ممارست را بیش از شرطے اعتبار
زائد نمے نهد- زیرا که بمشاهده معلوم است که هر چند دو کس در ممارستِ علمے از
علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بداں سعی بلیغ

بکار برند - اما چوں مادۂ قابلہ ہر دو را موازنہ کنند - تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو یافتہ مے شود موجب این تفاوت جز بلطافت وکثافت طبائع چیزے دیگر نتواند بود - ولطافتِ طبع دریں باب اصل است - چہ سلامتِ ذوق جز بہ طبائع لطیفہ دست ندہد - و ہر چند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد احساس معانی بروجہِ اتم - و امام عبدالقاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرحِ بلیغ راندہ حاصلش اینکہ خصوص مزایا و لطائف کلام امرے از قبیلِ امورِ خفیہ و معانیِ روحانیہ است وتا سامع پاکیزہ نہاد و صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں او را برآں آگاہ ساختن کہ کودن کور باطن را ازاں جملہ ہیچ بہرہ نباشد والحق کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من ایں معنی را در طبائع اہل روزگار خود بارہا بمشاہدہ آوردہ ام و صحیح یافتہ ام -

پیش ازآنکہ درپارۂ از کلامِ اساتذہ بطریقِ موازنہ وتنقید خوضے رود نظر برفعِ سوئے ظن حرف گیراں کہ بیشتر مطمحِ نظر ایشاں غیر از مراء ولجاج چیزے دیگر نمے باشد ومقصدِ اصلیِ صاحبِ تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن دراز می کنند مے گوئیم کہ غرضِ فقیر مولف از تنقیدات و توجیہاتِ کلامِ پیشینیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلامِ بلیغ کہ از نظرِ مبصران کند بصر مستور و محتجب مے ماند نہ اظہارِ قابلیتِ سخن فہمیِ خویش وطعن بر

پاستانبانِ ستودہ کیش فکیف کہ ایشاں قافلہ سالارِ ماہرانِ سخندانی وقدوۂ سخن گستران اربابِ معانی بودہ اند - وکفیٰ باللہ شہیداً انہ بینی کہ علمائے فن رجال در مطاوی مباحثِ روایات چگونہ غثّ را از سمین وسبک را از سنگین امتیاز می دہند وایں را اصلا بر تعییر وتشنیع سلف محمول نتوان کردن ومع ذلک می گوئیم کہ کلامِ بشر گاہے از وصمتِ خلل وزلل مامون ومحفوظ نتواند بود - زیراکہ ایں پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست وما در محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیاں احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ ایں امرِ مخصوص بقومے نیست -

در ماسبق بتمہیدِ ذکر یافت کہ چوں کلامے را با کلامے دیگر در محلِ توازن وتقابل در آرند تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند وایں تفاوت بر وجوہ متعددہ ظاہر مے گردد - ما آن را در اثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادتِ بصیرتِ خوانندگان افتد انشاءاللہ تعالیٰ

نظامی گوید ؎

دریں باغِ رنگیں درختے نرست کہ ماند از قفائے تبر زن درست

سعدی ہمیں معنی را بمعرضِ بیان جلوہ مے دہد ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بن نکند

لفظِ رنگین در شعرِ نظامی که نعتِ باغ واقع شده با ماسیق لهٔ الکلام چندان
ربطے ندارد - چه ماسیق لهٔ الکلام اثباتِ معنیٔ فنا و بے ثباتیٔ ممکنات است در
عین حالتِ بہجت و شادکامی و این معنی را به نوعے از توجیه[54] بطریق لزوم از
لفظِ رنگین اخذ مے تواں کردن و شعرِ سعدی ازیں گونه توجیه پاک است
نظامی فنا را برائے جنسِ درخت ادّعا نموده و سعدی ایں معنی را برائے
نوعے از درخت که در رشاقتِ قامت و دوامِ خضرت مثل است ثابت کرده
و در ماسیق لهٔ الکلام سرو را دخلے است که دیگر افرادِ درخت را بر وجهِ کمال
حاصل نیست و هر چند گمان آں مے رود که اثباتِ عمومِ فنا برائے جنس
در تکمیلِ ماسیق لهٔ الکلام دخلے تمام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وارسند چناں
بوضوح مے پیوندد که جمیع افرادِ جنسِ درخت به اوصافِ سرو متصف نتواند
بودن و لفظِ بلند بر آمدن را با وے نسبتے است که ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم
مرهونِ منتِ آں است - چه ایں معنی اشارت است به ارتقاء از پستی
به بلندی که شبیه به ارتقائے انسان است بمدارجِ عالیه - و لفظِ رستن در شعرِ
نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چه مفهومِ رستن از ظهورِ هر گونه
نباتات از نہاں خانهٔ خاک خبر مے دهد و ہمیں قدر با ماسیق لهٔ الکلام مناسبتے
بیش ندارد - و آنچه در مصرعِ ثانی فرمودند که از قفائے تبرزن درست

[54] توجیه آں است که رنگین بودنِ باغ نتیجهٔ شادابی و سیرابیٔ اوست - ١٢

نماندہ مستلزم استیصالِ کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچہ سعدی فرمودہ چہ مفہوم
از بن برکندن دال است بر آنکہ بادِ اجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشتہ
ومع ذلک نکتۂ دیگر در شعرِ سعدی ملحوظ است کہ در شعر نظامی نیست و
آن این است کہ اسنادِ افنا در شعر نظامی بسوئے تیرزن است کہ منشاء فعل
ارادی مے باشد و در شعرِ سعدی بسوئے بادِ اجل کہ از امورِ مقدرۂ طبیعیہ
است وقوع آن مظنون است و وقوع این مقطوع۔

مجیر بیلقانی گوید۔

شعر

شاہ قزل ارسلان کہ دست و دلش　　از جہاں نامِ بحر و کان برداشت

انوری گوید

شعر

گر دل و دست بحر و کان باشد　　دل و دستِ خدایگاں باشد

چگونہ بینی شعرِ مجیر را کہ بر شعر انوری مزیتے تمام دارد وجہش آنکہ
مجیر بازائے دست و دلِ ممدوح نامِ بحر و کاں را از صفحۂ ہستی پاک ستردہ
تا کسے نیست کہ نامِ بحر و کاں زبان زدِ او گردد۔ و شعر انوری بیش از تشبیہ
دست و دلِ ممدوح با بحر و کاں افادۂ معنی زائد نکردہ و غایتِ مبالغہ را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفی و در شعر انوری تکرارِ دل و دست اگرچہ
دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشتے
بلیغ تر آمدے[1]

[1] در شعر مجیر تصریح باسم ممدوح حشمتے و شوکتے با خود دارد کہ در لفظ خدایگاں مقصود نیست۔ ۱۲

قدسی گوید

ے

نسبتِ خود بہ سگت کردم و بس منفعلم — زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست ۔

ے

از سگانِ سرِ کوئے تو زبس منفعلم — کہ بہم صحبتی ہیچو منے ساختہ اند

شعرِ قدسی متضمن بر کمال مراعاتِ حسنِ ادب است بخلافِ شعرِ ثانی کہ دال بر ہم صحبتیِ سگانِ کوئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آں ندانستہ ومیانِ نسبت بہ سگاں وہم صحبتیِ ایشاں فرق بسیار است اما اگر قدسی در اظہارِ علتِ انفعال لفظ زانکہ را نمے آورد و بجائش اے کہ حرف ندا مے گفت مے بینی کہ معنی شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید ۔ و در شعرِ ثانی لفظ ہیچو منے بغایت بلیغ افتادہ ۔ زیرا کہ دال است بر نا اہلیِ او بہ ہم صحبتیِ سگانِ کوئے محبوب و مقصدی قزوینی راست

ے

پا بوسِ سگانِ تو نگوئم ہوسم نیست — دارم ہوسے لیکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعر عاری است ۔

حافظ گوید ۔

ے

مہرِ تو در درونم و عشقِ تو در دلم — با شیر در درون شد و با جاں بدر شود

دیگرے راست ۔

ے

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن — دردِ تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعرِ حافظ مشتمل است بر دو معنی که در مصرع ثانی مذکور است و شعرِ ثانی همیں یک معنی را متضمن است که در دو مصرع ذکر یافته و بہمیں وجہ شعرِ حافظ را مزیتے دست داده - اما مصرع اول که مشتمل است بر معطوف و معطوف علیه یکے از هر دو حشوِ محض است که در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نمے کند و سلطان ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از هر دو ربوده چنانکه مے گوید ؎

باعشقِ تو در خاک نہاں خواهم شد
بامہرِ تو سر ز خاک بر خواهم کرد

سلطان نگفته که مہرِ تو با جاں بدر شود - بل گفته که زیرِ خاک هم با من خواهد بود - و درین مبالغه ایست در محبت و احاطت آن بجامع قلب که وصمتِ زوال را در آن مجال تطرق نیست - علی نقی گوید ؎

اے وائے بر آں مرغِ گرفتار که از وے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزین گوید - ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفته باشد
در دام مانده باشد و صیاد رفته باشد

عذری گوید - ؎

بر صیدِ ناتوانے بیداد رفته باشد گر سر نگشته او را صیّاد رفته باشد

ظہوری گوید ؎

بر آں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت   کہ در دام از یادِ صیاد رفت

بر خبیر بصیر کہ از صحبتِ اربابِ مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبۂ غایت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ با وجود قلتِ الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل ایں مقام افادۂ معنی عظمت مے کند داز عُذری عذرے میخواہم و کشتن سر سند مے طلبد و در مصرع سعدی ع

کہ نتواں سر کشتہ پیوند کرد

احتمالِ ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر حزیں ہمیں است و شعر علی نقی بد نیست وآنچہ حیرتی تونی گفتہ - ؎

ماند در زلفِ تو دل وائے بر آں صید اسیر   کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید ؎

دو دوست قدر شناسند روز صحبت را   کہ مدتے ببریدند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید - ؎

لذتِ وصل نداند مگر آں سوختہ   کہ پس از دوری بسیار بجاناں برسد

وجہ ترجیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے تواں گفت کہ سعدی در اسناد اہتمام دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد

قدمے فراتر گذاشتہ و شعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف کہ افادۂ معنئ حصر مے کند۔ و این امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از متاخرین این معنی را ساز مے دہد ؎

کس از معانقۂ روز وصل باید ذوق
کہ چند شب نہ ہم آغوش خود جدا خفت است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام ہمین بود محقق است بر اہلِ مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید ؎

زمیوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است معنی حصول و تحقق را و بیشتر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ و نظیری لفظ کس را بیائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافئ بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ بیانیہ صلہ است مقتضی آن است کہ لفظ کس را بیائے مجہول مے آورد۔ و جملہ نہ ہم آغوش خود جدا خفت است کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید ؎

حسن تو زیورِ تو بس است این قدر چرا
بر گوش و سینہ زحمتِ زیور نہادہ

ہر دو اضافت حسن تو و زیور تو زائد از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است کہ حسن و زیور را بے اضافت بطریقِ مفہوم عام ایرادی کرد چنانکہ حافظ گفتہ است۔ ؎

زعشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آن را در مصرع ثانی باتمام رسانده۔ وہو گوید ؎

اگر پیالۂ مے دادہ اند اگر خُمِ زہر زخوانِ دہر قناعت بہ بیش وکم کردہ

تقابلِ بیش وکم در مطلق پیالہ وخم درست است اما در پیالۂ مے وخم زہر تقابلِ بیش وکم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصلِ ایراد آن است کہ تقابل در پیالہ وخم از مقولۂ کم است و در مے وزہر از مقولۂ کیف پس در ہر دو تقابلِ بیشی وکمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجارِ شگرف ادا نمودہ ؎

بہ دُرد وصاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہر چہ ساقیِ ما ریخت عینِ الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان بلفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب بل انسب مے بود۔

مخفی نماند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است وخوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کودناں از من ایں حرف را شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع وقاد و ذہن نقاد در خور است در غزلے می گوید ؎

مرادلے است سیہ پوش در مصیبتِ عمر
کنوں تو نازو ستم را وکاں بیارائی

بہ بیں و بدیدۂ انصاف بہ بیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز می گفت شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید ؎

زخیلِ طائرانِ قدس گردی اگر در قیدِ بال و پر نباشی

ماہرِ فن مے داند کہ اگر میگفت ؎

کنی با طائرانِ قدس پرواز اگر در بندِ بال و پر نباشی

چہ قدرِ جودتِ لفظ و شوخیٔ معنی با خود مے داشت۔ کمالِ خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشانِ پائے او زانجا بچشم
خاک برداریم چندانکہ آب آید بروں

حافظ گوید ؎

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائی تو بود سالہا سجدۂ صاحب نظراں خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ می نہی۔ گوئی کمال دریں شعر زدہ اہلِ فن کمال خود را بصورت نقصان وانمودہ حاصل ہر دو

شعر گرامی داشتن نشانِ کفِ پای محبوب است وبس - اما لفظ زانجا در شعرِ کمال بر ذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشوِ محض است و بچشم خاک برداشتن هرچند افاده معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعر ثانی چندان مربوط نیست - زیرا که از برداشتنِ خاک بر آمدن آب معمول نیست بل از کندن و کاویدن - چنانکه مشاهده مے رود - و زیادت حرف با در چند اینکه محض برائے استقامت وزن عروضی است ور سخن معنی دخلے ندارد و مع ذلک معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نه ذهن سامع را به استغراق می کشد - و حاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست - بخلاف شعر حافظ که در ادائے معنی مقصود به پیرایهٔ دلکش بدست آورده به نحویکه سر رشتهٔ تناسب الفاظ و متانتِ ترکیب و جودتِ معنی از دست نداده و ازین جاست که بغایت موثر افتاده -

مخفی مباد که قلتِ الفاظ اگر در فهم معنی مقصود مخل نباشد از کثرت آن ممدوح تر است چنانکه در بیانِ ایجاز و اطناب بوضوح پیوسته - شاعرے راست

۵ خامه بشکستیم و لب بستیم از تعریفِ دوست
کاں نه در تحریر ما گنجد نه در تقریر ما

چگونه می بینی تطویلِ کلام بے مرام که هیچ از انبساطِ نفس که لازم شعر است باخود ندارد - چه معنی مقصودش بیش ازین نیست که استادے آن را در یک مصرع به اسلوب احسن و املح و ادا نموده - حیث قال ع

خاموشی از ثنائے تو حدِ ثنائے تست

وقلتِ الفاظ با احتوائے معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ و از وجوہِ اعجاز قرآن حمید یکے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ۔ گلستانِ سعدی گزین ترا نموذجے است این نوعِ کلام را۔ میرزا صائب گوید۔

ے
گر بسہو از غنچۂ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

ملا طغرا گوید
ے
گر بود بندِ قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہم رنگِ داغِ لالہ پہلوئے ترا

در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادتِ لفظ سہو در شعر صائب در درمبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچۂ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین دخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد ولیکن کہ از بالش بالش پہلو مراد باشد کہ معمولِ نازنینان است و آنچہ ملا طغرا بندِ قبا را از بوئے گل باریک تر گفتہ نزدِ راقم الحروف وجہے ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند نہ بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغشش بے تکلف راست می آید۔ چہ لطافت از لوازمِ دقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری عرفی گوید۔

ے
ز دیدہ رفتی و مردم ہمان نفس فریاد کہ بے تو مردم و انگہ چنین بآسانی

نظیری گوید۔

خجل ز مردنِ خویشم گماں نبود الحق ... کہ بے رخ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق لما انصاف
بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسان اہلِ زبان کہ زنگِ تعصب
بر آئینہ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زند او را بگو کہ مدارِ اجودیت
و افضلیتِ شعر عرفی بر سہ لفظ است کہ شعرِ نظیری از آں ہر سہ فارغ است
اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگِ علی الفورِ عاشق کہ بمجردِ مفارقتِ معشوق
بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و واماندگی عاشق خبر مے دہد گوئی
ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ
و زاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ۔ سوم لفظ آنکہ کہ قوتِ مضمونِ جملہ سابقہ را کہ
مشتمل است بر علتِ فریاد عاشق مضاعف نمودہ۔ و ز انش شعرِ استادے
است و لعلہ للمعنوی۔

گبر زشت و از گدایاں زشت تر ... روز برف سرد و انگہ جامہ تر

و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گماں نبود الحق در شعر نظیری در
نفسِ مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الحشو است و اگر
لفظ خجل ز مردنِ خویشم در شعرش نمے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند
مے گفتم کہ نظیری در جوابِ شعرِ عرفی خود را اضحوکہ اساتذہ ایں فن ساختہ و مراز

گفتن سخن حق و غدغۂ مزاحمت منکراں با زنے دارد۔ ما را بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

مولفِ شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند اختراع نمودہ در مدح و ثنائے او مبالغۂ دور از کار بکار مے برد و بہ اطرائے تمام مے کوشد و الحق در بعضے از جادۂ اعتدال انحراف ورزیدہ۔ چنانچہ در مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از تراکیب از ایجاد و اختراعِ نظیری است کہ مختص بدوست و در امثلہ ایں شعر او را نقل کردہ ؎

شمارے تا سحر دستم بزلفے در ہے دارد
گریبانم گریبانست و دامن دامن است امشب

ونداستہ کہ قدمائے اساتذہ ایں اسلوبِ ترکیب را در استعمال آوردہ اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ؎

ببُرّد تیغ تو خارا بدرّد تیرِ تو خفتاں
نہ خفتاں پیش آں خفتاں نہ خارا پیش آں خارا

منوچہری کہ از اکابرِ قدمائے ایں فن است مے گوید ؎

تاریک شد از مہرِ دل افروزم روز
شد تیرہ شب از آہِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاہی ز شبم
اکنوں نہ شبم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو بیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب انتقد جان خریدہ اند۔ غایۃ ما فی الباب ہر دو استاد آں را بصورت نفی آوردہ اند و نظیری بصورت اثبات و لاحرج در مصرعِ اول شعر نظیری خالی از تعقید نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمیں است کہ ظاہرِ الفاظ را با قوانینِ نحویہ بے ملاحظۂ اسلوبِ ترکیب و سہولتِ ماخذ و ادائے معنی درست کنند چہ ممکن است کہ معنی را متکلمے بر یک نہجِ مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را دیگرے بر نہجِ دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید ؎

درختے کہ تلخ است وے را سرشت | گرش بر نشانی بہ باغِ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگامِ آب | بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب
سر انجام گوہر بکار آورد | ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملا ہاتفی بجواب اش پرداختہ۔ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت | نہی زیرِ طاؤسِ باغِ بہشت
بہنگامِ آں بیضہ پروردنش | ز انجیرِ جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل | بداں بیضہ گر دم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ | برد رنج بیہودہ طاؤسِ باغ

مستبصران بلاغت شعار کہ بفکر صحیح و رائے نجیح فرقے میان غث و سمین و تخصیص و تثمین کردن می توانند ہویداست کہ نظر بہ اختلاف اسلوب و سہولت ماخذ و ادائے معنی چہ قدر تفاوت میان ہر دو کلام رو دادہ و ہر چند مولنا جامی رحمۃ اللہ در تعریف جواب ہاتفی کہ ہمشیرہ زادۂ ایشاں بودہ است لب بہ تحسین کشودہ اما تعریف مولانا مستلزم آں نیست کہ ایشاں جواب ہاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نہادہ اند۔ بل مراد ایشان آن است کہ ہاتفی آنچہ گفتہ بر جائے خود مغتنم است و بانیست چہ وجوہ تفاضل از آں واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بروجہ اجمال ایں اشارت می رود۔ بگوش ہوش نیوش کہ فردوسی معنی مقصود را در سہ بیت بہ اتمام رسانیدہ۔ و ملا در چہار بیت و قلت الفاظ از وجوہ بلاغت امرے اہم است کہ در ہیچ حال اغماض از آں جائز نہ و لفظ ظلمت سرشت اگرچہ صفت کاشفہ زاغ است اما در نفس معنی وقعتے ندارد و در شعر ثانی لفظ آں بعینہ حشو محض است گوئی وضع مظہر جائے مضمر بے سبب داعی آن جائز داشتہ و ہمچنیں در شعر ثالث لفظ چشمہ زائد است۔ چنانکہ لفظ باد در باد صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی ہمیں شعر لفظ بدان بعینہ از ہمیں قبیل است کما لایخفی۔ و ہمچنیں در ترکیب طاؤس باغ لفظ باغ جز برفع ضرورت قافیہ در نفس معنی زیادتے پیدا نکردہ۔ و در ابیات فردوسی حشوے

واقع نہ شدہ البتہ می توان گفت کہ در مصرعِ ثانی شعرِ ثانی لفظ انگبیں بر مفہوم لفظ شہد افادۂ زائد نمے کند۔ اما ایں نوعِ عطف در کلامِ اساتذہ بالعموم جاری است۔ و طبعِ مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور بلخی ہمیں معنی را از کلامِ فردوسی اخذ مے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید از و چرب و شیریں نخواہی مزید

براستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدارِ صحیح تنقید بر سلامتِ ذوقِ ناقد است ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیٔ مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیٔ مقصود نمے افتد۔ اما در معنیٔ مقصود خللے ندارد۔ قسمِ ثانی زشت و قسمِ اول زشت تر می نماید۔ صاحبِ آتشکدہ در ضمنِ تنقیدِ رباعی لطف اللہ نیشاپوری می گوید" اما بزعمِ فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیبِ کلماتِ معنیٔ مقصودے در نظر نہ باشد گفتن ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد و ازیں گونہ مستلزم لزومِ ما لا یلزم است بلے اگر ترکیبِ ایں الفاظ مخلِ معنیٔ مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الا فلا۔"
و شاہدِ ایں مقال در امثلہ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذۂ قدیمِ ایں فن است در تعریفِ اسپ سمندِ خامہ را جولاں می دہد ؎

نشست از برِ بارۂ رہنموں یکے باد پا کوہ ہاموں ہیوں

کمر آسا و مساز و ہنجار جوئے | سبک پا و آسان و و تیز پوئے
شتابندہ از پیش و رہ بُرز پس | جہندہ روان و گریزندہ بس
یکے دشت پیمائے پرّندہ زاغ | بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ و کوہ پیکر و مشک دُم | پری پو و آہونگ و گور سم
گُہ اندام و متنازش و چرخ گرد | زمین کوب و دریا بُر و رہ نورد
بہ پستی چو باد و بہ بالا چو ابر | شناور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشہ دل سبک پوئے تر | ز رائے خردمند رہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے | بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ازرقی گوید۔

فلک سیر آن بارہ کوہ پیکر | کہ با آب و آتش نہ پوید برابر
بہنگام تندی بہنگام نرمی | سبک تر ز کشتی گران تر ز لنگر
بچشم و بموئے و بسم و بسر یار | چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
بآب اندرون ہمچو لولوئے بیضا | بآتش درون ہمچو یاقوت احمر
بہ کبر پلنگ و برفتار شاہین | بفرِّ ہما و بزور غضنفر

انوری گوید۔

پلنگ ہیبت و غژغاو دُم گوزن سرین
عُقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

قوی قوائم و باریک دُم فراخ کفل
دراز گردن و کوته سم و میان لاغر

حکیم قطران گوید —

ز بالا به پستی قضائے الٰہی / ز پستی به بالا دعائے پیمبر
چنان دشت ها را ہمی بر نوشتے / که انگشت مردم ورقہائے دفتر

سید معزی گوید —

رونده تر گہ رفتن ز ماه بر گردوں / جہنده تر گہ جستن ز تیر در پرتاب
به نیکوی چو تذرو و به فرخی چو ہما / به ره بری چو کلنگ و به سرکشی چو عقاب
دو چشم او چو دو لولو بر آمده ز صدف / دو گوش او چو دو خنجر بر آخته ز قراب

بحق سخن که اسدی را زبانے چون ذوالفقار حیدری کرامت فرمودند واین مزیتے است مخصوص بدو وبس۔ فقیر مولف گوید که در تعریف اسپ کلامے بدیں جودت وجامعیت وکثرت تشبیہات نادره وسلامت الفاظ ولطافت معانی وخلو از حشو وزوائد بنظر نیامده وعسی ان لا یقدر علیه احد۔ اگر در مدح وتحسین آں استادِ یگانه مبالغه واطراء بکار آریم ہمانا از عہدهٔ توصیف آں بیروں نیامده باشیم والحق حقیقت ان من البیان لسحرا ہمیں است۔ ومضمون شعر اخیر ماخوذ است از آیهٔ ولا اللیل سابق النہار وبروجه احسن اخذ نموده اما قطعهٔ حکیم ازرقی را که از اکابر مشاہیر ایں فن است در برابر قطعهٔ اسدی

نهادن پشنگ را با مشک سنجیدن است۔ و سرمایۂ عقل و دانش را به باد دادن
چه از روئے لفظ و چه از روئے معنی و چه از روی ندرت تشبیهات و چه
از روئے لطافت استعارات و بر ماهر فن حقیقت این سخن خود روشن است
از زرقی را مصرع "که با آب و آتش نه پوید برابر" چه قدر رکیک المعنی افتاده
زیرا که نعت سلبی را بازائے نعت ثبوتی وقعتے نه نهاده اند۔ چه مقصود آن
است که آن اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و این مفهوم ثبوتی
است نه سلبی و حکیم این معنی را نظر به قرائن مدح بطریق لزوم حاصل کرده
و هم در شعر ثالث اگرچه مصرع اول مشتمل است بر تشبیهات متعدده و مصرع
ثانی بر مشبه بها اما از فراهم آوردن مواد تشبیه در شعر چیزے از غرابت که حسن
تشبیه بدان مربوط است نیاورده۔ و مع ذلک لفظ او در مصرع اول که ضمیر
غائب است حشو محض است هیچ ضرورت بدان رجوع نمی کند و آنچه در مصرع
ثانی این شعر با هر یک مشبه به حرف تشبیه را ذکر کرده ما سوائے مشبه به آخر یعنی
مرمر که خالی از حرف تشبیه آورده دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت ع

چو چرخ و چو مشک و چو آهن چو مرمر

فی الجمله راست مے آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لف ثانی
یعنی بهنگام نرمی با نشر ثانی یعنی گران تر ز لنگر مطابقت کلی ندارد۔ چه مفهوم
نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست۔ بخلاف گران تر ز لنگر۔ چه کشتی بهنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند - و این نوعے از ضعفِ تشبیه است و تکرارِ لفظ بهنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان می آورد نظر به مناسبتے غضنفر جائے می داشت -

اما حکیم نظران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نه ساخته - و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے ندارد چه مفهوم این لفظ عام است باورقهائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشتِ قاری مناسب بل انسب مے افتاد -

و انوری و میر معزی در میدان وصف دو دش بادوش یکدیگر گام زده اند - و هر چه گفتند بهتر گفتند -

از متاخرین اشرف در وصفِ اسپ مے گوید ؎

جند از خشِ قمر طلعت و شعری نظرش ... آنکه چوں فکرِ منجم برد و فوق سما
سخت سم نرم دم آگنده سرین پهن کفل ... چرب موئے خشک پے افراخته سر ریخته پا
دود آتش بود آں موبسرش پنداری ... کاغذِ باد بود زیں به فرازش گویا
مو بر اندامِ صفا پرور آں غیرتِ باغ ... چوں حروفے است مرتب شده بر اوجِ هوا
برگِ لاله است که افتاده در آغوشِ نسیم ... بر حریرِ کفلش داغِ نشانِ تمغا

قطعه خوب است اما اگر در شعرِ اول بجائے فکرِ منجم فکرِ مهندس نظر به عمل پیمودن مے آورد موزوں تر مے بود کما قیل فی البراق ؏

چو فکرِ ہندسی گردوں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدو دلفظ بپرد بطریقِ استعارہ نظر بہ مقام الیق بودو ہم از پایئں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن وشعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ و در شعر رابع لفظ شدہ حشو است و اگر می گفت۔

ع

چوں حروفے است مرتب بسرِ لوحِ ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتے نیست۔ واگر در مصرع اوّل بجائے غیرتِ باغ لفظ رشکِ پری مے آورد می بینی خوبی شعر از کجا تا بہ کجا می کشید۔

واگر خوف اطناب سنگ راہ سمندِ خامہ نے بود۔ ہر آئینہ مقام درورِ صف اسپ بہ ایرادِ کلامِ اساتذہ وبگر وسعتے داشت بنابریں بہ ہمیں قدر اکتفا رفت وہم ازیں قبیل است قطعۂ صادقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرد بجواب قطعۂ خاقانی کہ در حقِ بعضے از حسّاد مے گوید

ے

خاقانی آں کساں کہ طریقِ تو مے روند
زاغ اند و زاغ را روشِ کبک آرزو است
گیرم کہ مارچوبہ کند تن بہ شکل مار
کو زہر بہرِ دشمن و کو مہرہ بہر دوست

گاؤگونه

ے

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند
ایشاں خرند و خرروشِ گاودشِ آرزوست
گیرم کہ خر کشند تنِ خود را بشکل گاؤ
کو شاخ بہرِ دشمن و کو شیر بہرِ دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امرِ دیگر است و بر آں راہ گام زدن امرِ دیگر و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل ے

فلیلیٰ قطاع الفیافی الی الحمی کثیر وارباب الوصول قلائل

ایں بداں کے ماند و ایں را باں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع خاقانی است کہ حضرتِ گاؤ آں را بے زحمت تشخواہ[1] حوالہ ہضم نمودند و بہ اظہارِ حرفِ ندا در استحکام اساس ادا ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہارِ حرفِ ندا در مثلِ ایں مقام منافی قواعد بلاغت است و دریافتن ایں معنی تعلق بہ سلامتِ ذوق دارد و در مصرعِ ثانی ضمیرِ جمع غائب حشوِ محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ در قطعہ قابل غور سخن فہماں است آں است کہ مارچوبہ چوبے است سیاہ رنگ کہ خطوط و کوچکے سفید بر جلدش نمایاں[2] و بعینہ مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط سپید دارد مے باشد۔ و بینندہ تا بہ تعمق نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را مارگماں برد و ازیں روے مارچوبہ را مانندہ مار گفتن وجہے دارد بخلافِ

خر کہ باگاؤ اصلا مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس تجویز مشابہت تن خر باگاؤ از صادقا چگونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارۂ او را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلاف صادقا کہ ایشان را خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے بنا دردہ۔ بل در طی ہر دو منزل از خر بیچارہ بار منت بر خود نہادہ۔

وگاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوعے از جدت اضافہ کنند۔ تا معنی معلوم را در قالب نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد۔ کسے راست۔

ع

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم   مشکل کہ روز حشر سر از خاک بر کنم

و دیگرے ہمیں معنی را بسلک نظم در آوردہ۔ ع

زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر تواں کرد

و شاعرے ایں معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آوردہ ع

بسا کہ گریۂ من آن قدر زمیں نہ گذاشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تواں کردن

معنی آن است کہ از کثرت گریۂ من ہمہ روئے زمیں تر شدہ

تا بغایتے کہ بمقدار یک مشتِ خاکِ خشک جائے یافتہ نمے شود۔ در شعر اوّل وثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افشاندن خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمے شود۔ بخلافِ شعر ثالث کہ باکثرتِ گریہ حسرتِ نایافتنِ خاکِ خشک را اضافہ نمودہ و نوعے از جدّت بہم رسانیدہ۔ فردوسی در توحید باری عز اسمہ گوید

جہاں را بلندی و پستی توئی ندانم چۂ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید۔

پناہِ بلندی و پستی توئی ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے است اما پیدا است کہ شعرِ فردوسی بوجہِ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراکِ کنہ او سبحانہ وتعالیٰ دلالت مے کند در مقامِ بلاغت از شعرِ نظامی قدمے فراتر گذاشتہ ولفظ ندانم حقیقتِ عجز را موکد ساختہ ازیں روئے شعرِ نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیرا کہ فردوسی در مصرعِ ثانی دو معنی را بہم آوردہ و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوتے شریف مضمر باشد۔ و عامۂ طبائع را بر آں اطلاعے دست ندہد اما طبعِ نقاد و ذہنِ وقاد بمجردِ استماع بداں راہ مے یابد

شاعرے گوید۔

ہ

حیف در چشم زدن صحبت یار آخر شد	روئے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید

ہ

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید	تا چشم کشودیم زہم روز گذشت

حسن خاں شاملو گوید۔

ہ

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ مے نوشم
ز شیشہ تا بقدح ریختیم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنی یابی دل نشیں کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظرِ دقیق حکم میکند بہ افضیلت شعر ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعتِ زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں بر آں۔ بخلافِ شعرِ ثانی کہ بجز معنی سرعتِ زوالِ حال چیزے زائد بالخود ندارد[1] و شعر اوّل اگر چہ مشعر از معنی حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نے کند۔ بل بخلاف آں مشعر است از حصولِ لقائے او و اگر چہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعرِ ثالث لفظ خواستم گوئی جان معنی است چہ حسرتِ عدم تمتع چیزے کہ غایتِ آرزو باشد و بحیزِ تحقق در آید و در پے تمتع بداں باشد کہ ناگاہ اسبابِ تمتع بکلی منقطع گردد ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔ بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالبِ واقعہ محققہ تشکیل و در لباسِ تمثیل جلوہ دہند

[1] البتہ معنی حسرت بطریق لزوم ثانی اخذ مے تواں کردن ۱۲ منہ

بحیثیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعوے مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا
ایں نوعِ اسلوبِ بیان اوقع فی النفس آید و احدے را مجالِ انکار نباشد
سعدی در عدمِ ثباتِ حیاتِ ناپائدار و مآلِ کار آں بر وجہ عبرت ہمیگوید ؎

زدم تیشہ یک روز بر تلِ خاک
بگوش آمدم نالۂ دردناک

کہ زنہار گر مردی آہستہ تر
کہ چشم و بنا گوش و روے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمانِ او پیشتر از زمانِ سعدی است چناں صورت
مے دہد۔ ؎

خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است
زلفِ صنمے و عارضِ جانانے است

ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است
انگشتِ وزیرے و سرِ سلطانے است

و حافظ شیراز ہمیں معنی را بانداز یکہ مخصوص بدوست چنیں ادامے کند ؎

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
ز کاسۂ سرِ جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنی را کہ در جملہ بشرطِ ادب گیر ودیعت نہادہ خیام آنرا در جملہ
بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آں را در مصرعِ اولین شعرِ
ثانی اما نظرِ دقیق اقتضائے آں میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطاف را از دست نداده و لفظ
زنہار مشتمل بر مفہومِ نہی و لفظ اگر مردی مشعر از معنی بذلِ مروت کہ از لوازمِ

سجادت طبیعت انسانی است واقع شده اما آنچه موجب انجذاب و تاثر طبائع دقیقه رس است آن است که سعدی از زبان حال هما چون خاک شدگان فریاد بگوش هوش نشینندگان می رساند و این بمنزلهٔ اتمام حجت است که او دیگر از نشیندن باز دارد و لفظ دردناک را در تقویت این معنی دخلے تمام است و رباعی خیام و شعر حافظ هر دو ازین نکته عاری آمده و این نوع اسلوب بیان مخصوص بشیخ است و احدے را از اساتذهٔ متقدمین و متاخرین دست نداده و پیدا است که کلمهٔ حکمت و دانش را اگر بر طریق واقعهٔ محققه بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا که نازل بمنزلهٔ دعوی مع الحجت مے باشد چنانکه در جائے دیگر مے گوید ع

چو غلت نیست خرج آهسته ترکن ... که مے گویند ملاحان سرودے
اگر باراں بکوهستاں نبارد ... بسالے دجله گردد خشک سالے

اصل معنی همان است که در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزلهٔ حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساخته که احدے را مجال انکار آں نیست و نظر بمناسبت لفظ تمثیل که در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود به ملاحان از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکه در باب قناعت می فرماید ع

آں شنیدستی که وقتے تاجرے ... در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیادار را ... یا قناعت پر کند یا خاک گور

درین قطعه آنچه از وجوه بلاغت مضمر است در چشم هر کور باطن جلوه

ندہد وہر چند فہم این گونہ وجوہ تعلق بہ ذوقِ سلیم دارد اما نبذے از نیہا حوالۂ قلم مے نمائیم تا پایۂ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ میدانی کہ وزانِ الفاظ آن شنیدستی چیست ؟ وزانش آن است کہ در مواضعِ متعددہ تنزیل بالفاظ هل اتاك وارد شدہ یعنی مبلغِ کمالِ بلاغت آن است کہ متکلمِ بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدّر باستفہام نمودہ معنیٔ مقصود را در معرضِ بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر طریقِ استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مرا خبر دادنی است امرے است عظیم۔ مے باید آن را بگوشِ ہوش استماع نمودن وتامل زائد در آں نگریستن

شیخ دریں قطعہ واقعۂ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبتِ مقام مقتضائے حال است چہ طائفۂ بازرگاناں در حصولِ منافع وبہائے بضاعت انواعِ مصائبِ سفر را متحمل باشند وبہر قدریکہ بدست آرند سیر نشوند بل در طمعِ زیادتِ مال بودہ ہر گونہ بارِ مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطعِ مراحلِ دشوار گذار جانِ خود را در معرضِ خطر افگنند واگر قومے دیگر را موضوع لہ قرار مے داد نظر بمناسبتِ مقام موزوں نمے افتاد واز پشتِ ستور بر زمین افتادن امرے معلوم ومعمول است وایں را جزو واقعہ گردانیدن ورادائے معنیٔ مقصود دخلے تمام دارد چہ معنیٔ مقصود منع از حرص والتزامِ قناعت است وآن را را از زبانِ تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت بردہ خود را در

محل عبرت دیگراں در آورد بمسامعِ مستمعین انگندن چہ قدر مبنی است برکمالِ بلاغت متکلم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر دموّدی به اصغائے سامع بر وجہ حسنِ قبول کہ احدے را در آں مجالِ سخن نمے ماند۔ و نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ در نعتِ چشم مضمر است بر مستبصر پوشیدہ نیست چہ چشمِ حریص باآنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردنِ زخارف دنیویہ سعیِ تمامتر نماید وبیش از بیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

ع

کاسۂ چشم حریصاں پُر نشد تا صدف قانع نشد پر دُر نشد

بودہ در صددِ ھل من مزیدیا می باشد۔ الاکہ بذیلِ قناعت تمسک جوید یا مرگِ ناگزیر او را ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشند۔ و ایں حصرِ معنی بحرف تردید دریں دو صورتِ مذکورہ گوئی حکم کردن است بر قطع وفصلِ معنیٔ مقصود و مولوی معنوی ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہر چند در ذہنِ سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر دُر شدنِ آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس از روزگارے در بطنِ آن گوہر آبدار برمے آید گوئی دعوی ایست بے برہان و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید

ع

براد حق قناعت کن کہ از اکسیرِ خرسندی بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

حاصل شعرش این است کہ فیضِ قناعت مرد را بحدے مستغنی مے سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد ہرچند کہ این معنی عین حکمت است اما اسلوب بیان ہمچنان است کہ می بینی ۔ و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے ندارد و مصرعِ ثانی اگر چنیں مے گفت ع

بخاک از بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذِ شعر میرزا این شعر نظیری است ؎

ز سلطانی بہ کنج گلخنے افگندہ تقدیرم

کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنی این شعر از وادی دیگر است شیخ در وصفِ تربیت نااہل مے فرماید ؎

خرے را ابلہے تعلیم میداد | بر و بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی | دریں سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار | تو خاموشی بیاموز از بہائم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود مے کشد تفصیلش اینکہ خر حیوانے است لایعقل کہ اہلیتِ قبولِ فیضِ تربیت ندارد و اگر احدے از سلیم النظر تامل کہ این نوع بدیہیات را نفہمد و خر را بر آدمی زادہ قیاس نمودہ اہتمام مزید پے تعلیم و تربیت او جائز شمرد ہر آئینہ ابلہ بل سر آمد ابلہان زمان خواہد بود

بنابریں بمجردِ استماعِ شعرِ اوّل حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایرادِ لفظ سعی وائم دو معنی مضمر است یکے آنکہ آں ابلہ در بلاہت بحدے استحکام دارد کہ باآنکہ عمرے دریں کارِ عبث بسر برد نتیجہ آں ہمہ زحمتِ سعی بر و منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ او را ازیں محنتِ عبث باز دارد۔ دیگر آنکہ تربیتِ نا اہل گاہے منجح مرام نمے افتد و در اختیارِ لفظِ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکما را لازم است کہ عامۂ جہال را از سعیِ بے سود باز دارند و غیرِ حکما را اگرچہ ازیں معنی آگاہ باشند بحکمِ فطرتِ اساتِ عامۂ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظِ متکلم بلیغ نمے بود مجال آں داشت کہ میگفت ؎

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

وھو کما تری لایلیق بالمقتضی و اختیارِ حرفِ استفہام بر حرفِ نہی از آن است کہ حرفِ استفہام بطریقِ لزوم دریں مقام در قوتِ صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنیٔ زجر کہ موجبِ تندیم و تخجیل مزجور است و در لفظِ کوشی ایما است بہ عدمِ امکانِ حصولِ امرِ ناممکن اگرچہ در حصولِ آں بذلِ سعیِ بلیغ نمودہ باشند۔ و اختیارِ لفظِ سودا مشعر از معنی جنون است چہ صدورِ ایں نوعِ حرکت جز از مردمِ مختل الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملۂ "بترس از لومِ لائم" دال است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد۔ و چوں مظنّہ آں بود کہ مخاطبِ ناخرد مند بر فحوائے کلامِ ماسبق کہ متضمنِ معنیٔ نہی از کارِ

عبث است آگاه نہ گردد بطریق تصریح آن را بر نتیجہ سعی بیہودہ متنبہ ساخت و بصراحت حرف نفی در صیغہ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است او را از سعی عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغہ جمع اشارت است بعدم قبول جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فعل منفی مشعر است از بودن بہائم از جنس غیر ذوی العقول ۔ و مجموعہ قطعہ مشتمل است بر حکمتے کہ تبلیغش در اسلوبے بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست ۔ چہ تبعاً لما سیق لہ الکلام امرے ذکر فرمود کہ از جملہ فضائل نفس انسانی است یعنی التزام صمت کہ بسیارے از اساتذہ در مدح وے سخنہا گفتہ اند ۔ امیر خسرو گوید ؎

پشیماں ز گفتار دیدم بسے — پشیماں نہ گشت از خموشی کسے
رہائی ہمہ جا بہ کم گفتن است — دراز رشتہ ایمن ز نا سفتن است

حاصل ہر دو شعر پیش از مفہوم جملہ عربیہ من صمت نجا نیست و مصرع چہارم مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و ہمچنیں دیگرے گوید ۔ ؎

یا د دارم از صدف ایں نکتہ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید ؎

بے زباں باش نہ بینی کہ قلم — تا زباں یافت سرش در خطر است

لفظِ سینه در شعرِ اول و لفظِ زبان در شعرِ ثانی مبنی بر مجاز است نه حقیقت و هر دو تخییل از قبیل حسن التعلیل است و تجویزِ حسن التعلیل نسبت به تجویزِ واقعهٔ محققه آسان تر است چنانکه در قطعهٔ شیخ زیرا که تجویزِ واقعهٔ محققه را لابد است از وجودِ اموری که مناسبِ محل افتد۔

اما موازنه میانِ هر دو شعر چنان است که شعرِ اول مبنی بر تحریض و ترغیب است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترهیب و پیداست که تحذیر در بابِ منع ابلغ از ترغیب است و ایرادِ لفظِ نه مبنی در استحکامِ بنائے دلیل تقویتے بهم رسانیده راسخ گوهرِ معنی را به رشتهٔ نظم می کشد ؎

تا صدف مهرِ خموشی نزند بر لبِ خویش
آب در حوصله‌اش گوهرِ غلطان نشود

اگرچه موضوع دریں شعر همان موضوعِ شعرِ سابق است اما میان اسلوبِ هر دو تفاوتے است ظاهر چه در شعرِ سابق معنیِ مقصود را از زبانِ صدف بیان نموده و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبانِ خود آں را ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوبِ شعرِ ثانی بلیغ تر افتاده و همچنیں مهر رونقی راست ؎

آبِ دهن ز فیضِ خموشی گهر شود
ایں رازِ سر بمهرِ ما از صدف رسید

اگر لفظِ سر بمهرے آورد نظیرِ هر دو شعرِ سابق جدتے نمی داشت استاد

دریں باب حرفے با معنی بر زبان رانده ؎

بہ طبعم ہیچ مضمون بہ زلب بستن نمے آید
خموشی معنئی دارد کہ در گفتن نمے آید

جملہ در گفتن نمے آید نظر بہ ایہامیکہ در خود دارد گوئی جان شعر است کما لایخفی - غنی گوید ؎

بہر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام
بے زبانی پستہ را در خندہ مے دارد مدام

میوہ ایست کہ بکام اہلِ مذاق خوش نمے آید - دیگرے راست ؎

غم ندارد راہ در دارالامان خامشی
غنچۂ تصویر فارغ از غمِ پژمردن است

گلے است پژمردہ یا غنچہ ایست ناشگفتہ دیگرے راست ؎

طوطیٔ گویا ہمے باشد گرفتارِ قفس زاغ را اندر قفس ہرگز ندارد ہیچ کس

نغمہ ایست دلخراش بشنو و اندوہگین مباش - مے بینی چہ طور بے محابا الفاظ زائدہ را فراہم آوردہ مقصود متکلم خبر ایں نبود کہ مے گفت ملولفہٗ ؎

طوطی آمد زحرف در قفسے زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہتِ کمیت دارد و نظر در معنی بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید تا تواند سر رشتۂ ایجاز را از دست ندہد

ولفظے حشو در کلام نیارد۔ وہر یک را بجائے خود نشاندو الاکلام را از پایۂ بلاغت فرد افگندہ باشد چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہمے باشد و گرفتار قفس در مصرع ثانی وہرگز وہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت واین معنی ناشی است از قلت تدبر در امتیاز و تعیین اسالیب مناسبہ کہ مخصوص ومختار اساتذہ مخول است۔ واز جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبہ مقام را بازائے معنی مقصود تعیین دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی با ہر دو لفظ مناسب و نامناسب ادا مے گردد اما در ایراد لفظ مناسب حقیقتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشند۔ شیخ شیراز در حکایت شاطر اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر
کہ گفتند دوز ندخفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود چہ لفظ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنی مقام مقتضی خصوص لفظ بود نہ مقتضی عموم و اغلب کہ مبنی بر تصحیف نساخ بودہ باشد۔ وہمچنین است ایں شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اساتذۂ ایران است۔ ؎

گر پُر از لالۂ سیراب بود دامن کوہ
نیست آں لالہ کہ خون جگر فرہاد است

لفظِ سیراب ورنفسِ معنی مدخلے ندارد الا بتکلف کہ ظاہرا مقصودِ متکلم نیست وایراد لفظ کوہ باذکرِ فرہاد چنداں مناسبت ندارد زیرا کہ عام است وہر کوہ را باخون فرہاد چہ تعلق بل مقام مقتضیٔ خصوص است ولہذا اگر ذکر بے ستون مے کرد نظر بمقام انسب بود و در مقام عذر از خواجہ ایں قدر تکتفی نخواہد بود کہ شعراء فرہاد را بہ لقب کوہکن یاد کردہ اند چہ کوہکن لفظ مرکب است کہ بمنزلہ علم قرار یافتہ واز لفظِ کوہ مقصود اشارہ باحتمال مصائب شاقہ است در راہِ عشق و آں در لفظِ بے ستون متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستوں کن ناموزون وطویل مے افتاد۔ و در مصرعِ ثانی نیست آں لالہ منافیٔ بلاغت است بدو وجہ۔ اول آنکہ مقام مقتضیٔ صیغہ نہی بود نہ نفی تا مخاطب را از لالہ گماں بروں باز دارد اللّٰھم الا ان یقال اَنّ النفی قد یتضمن النہی اما اغلب کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضٰی قائلہ خواہد بود۔ دوم آنکہ لفظ آں حشوِ محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضعِ مظہر بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتۂ لطیفہ نیست کہ شرطِ ایں چنیں وضع مے باشد اظہارش چنداں وقعت ندارد ومعنی بیش ازیں نبود اگر میگفت للمؤلفہ

مبیں ایں بے ستوں پر لالہ کہ از خونِ فرہاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں بر آمدہ باشد کہ غزلے از فقیر مؤلف بملاحظۂ بعضے از معاصرانِ سخن فہم در آمد بہ تحسین آں مبالغہ بیا[...]

و وا داشت و ہنوز شعرِ خواجو بمطالعه ام نرسیده بود و ایں شعر از آں غزل است۔

ے

در گوشش من زلالهٔ رنگین بنجد خورد

سر جوشش موج خون شهیدم بروزگار

اشاره بقیسِ عامری است اما انصاف در دستِ تست آیا مے بینی که لفظے حشو در شعر راه یافته یا در متانت ماخذ تقصیرے رو داده و ذکر لفظ نجد بجائے قیس که مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابله تصریح باسم فرهاد در شعرِ خواجو چه قدر لطافت دارد۔ زیراکه در اظهار و تصریح آں قوت نیست که در اضمار و کنایت۔ و همچنیں لفظ سیراب در شعرِ خواجو نظر بمناسبت لاله و خون بالفظِ رنگیں موازنه کن و در اسلوبِ شعر بدیدهٔ اعتبار ببیں که چه طور معنیٔ مقصود بصورتِ واقعهٔ محققه ذکر یافته که مؤدیٔ است به انجذاب نفسِ سامع چنانکه پیشتر ازیں شرح واده آمد۔ بلے خواجو از گلزمینِ ایران سر بر زده و روحی کج مج زبان از تیره خاکِ هند اما نتواں گفتن که پایهٔ استادیٔ خواجو محدود به همیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شانِ بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باآں ملاحتِ کلام که داشت خود را از جملهٔ معتقدانِ او مے شمارد چنانکه مے گوید

ے

استادِ غزل سعدی است پیشِ همه کس اما

دارد سخنِ حافظ طرزِ سخنِ خواجو

بدانکہ کلامِ بشر ہر چند کہ برعایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بکلی از معائب خالی نتواند بودن۔ وکلامِ اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ ام اما چوں کور سواداں مے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایۂ استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ درحقیقتِ اعتراض غوصے کردہ باشند بہ انواعِ طعن وتشنیع زبان مے کشایند وبا او از درِ منازعت در مے آیند ونمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصۂ کلام ربانی است نہ کلام انسانی واین نیست مگر از کوتاہ نظری وقدامت پرستیٔ این کاسہ لیسانِ کودن فطرت کہ در قوانینِ نحو ومعانی وفہمِ رموزِ سخندانی قدمے راسخ ندارند۔ وخود را بہ تقلید کورانہ از جملۂ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصہ در زمانِ ما کہ مزاولتِ کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقاست وابنائے روزگار از غایتِ بیگانگیٔ طبع باعقل وسوائے معنی شناسی ناآشنا۔ زنہار کہ از دق گرفتن بر احدے کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ این ہم از قبیلِ راہِ غلط رفتن است فہمال آں را بر کبر وعجب حمل کنند۔ نعوذ باللہ من ذٰلک۔

میر غلام علی آزادِ بلگرامی در خزانۂ عامرہ اشعارِ سلمانِ ساوجی را انتخاب زدہ واین شعرِ او را نقل نمودہ ~

چہ طپی اے دلِ افتادہ چو ماہی بر خشک
جاں بپرور کہ بہ جوئے آبِ رواں باز آمد

و مے گوید کہ مصرعِ اول اگر چنیں باشد لطفِ دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دل وامانده چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاحِ لفظِ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمینِ خشک کہ مقابلِ بحر است بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنی اول تعلق بدل دارد و بمعنی ثانی بماہی - اما وقتِ نظر اصلاح لفظ افتاده بہ لفظِ وامانده مسلم نمے دارد چہ ہمچنانکہ لفظ افتاده دریں مقام افتاده مے نماید ہم چنیں لفظ وامانده نظر بہ تعلقِ دل و ماہی وامانده است - اصلاحش چنیں مے باید ع

چہ طپی اے دلِ بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظِ بے تاب را نظر بہ مناسبتِ دل و ماہی کہ چہ قدر مناسب افتاده -

مخفی نماند کہ ادراکِ ایں گونہ تناسبِ الفاظ کہ مطابقِ مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اُخریٰ شرح داده ام و شیخ عبدالقاہر کہ از اجلۂ ائمۂ بلاغت است بارہا در کتابِ دلائل الاعجاز تصریح بداں نموده - چنانکہ در پایانِ کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التی تحتاج ان تعلمہم[1] مکانہا و تصور لہم شانہا

[1] ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظر ایشاں محدود است بر ظاہر الفاظ و از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲

امور خفیّة ومعان روحانیة انت لا تستطیع ان تنبّه السّامع لها وتحدث له علماً بها حتّٰی یکون مهیّأً لادراکها وتکون فیه طبعیۃٌ قابلۃ لّها ویکون له ذوق وقریحۃ یجد لها فی نفسه احساسًا بان من شان هٰذه الوجوه والفروق ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ؕ

واگر ذوقِ سلیم وطبعِ مستقیم حاکم بہ مزیتِ کلامے بر کلامے دیگرے نبود۔ امتیازے میانِ جیّد وردی وتفاوتے میان قبیح واقبح وحسن واحسن بادید نیامدے۔

وازقبیلِ شعرِ مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ باین رتبہ آفتاب

تا شد بلند دُر پےِ تاراج شبنم است

معنی شعر خیلے بلند است وربطے نفیس میانِ ممثل وممثل لہٗ اگرچہ تخیل محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است فی اگر بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دون ہمتی میگفت نظر بہ الفاظ رتبہ وآفتاب وبلند چہ قدر موزوں مے افتاد کما لا یخفی۔ میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدم کہ آئینہ معارض بتو شد　　میکند صورتِ این واقعہ حیران مارا

ہرچند این گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت ودانش نباسد وپیش از

تخئیل شعری چیزے با خود ندارد و بر معیار مذاقِ صحیح پیچیزے نہ سنجید اما نظر و اعتبارِ ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ ترہات - و بہ ہمیں جہت در معرضِ تنقید آمدہ - ترکیب معارض بتو شد - دریں شعر بر طبعِ لطیفِ خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنی را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہِ پادشاہ محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دل آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض بتو شد با ترکیبِ بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن این ھذا من ذالک لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آن را از حضیضِ ثرے براوجِ ثریا کشد - فغانی مطلعے داد ؎

ببوئے صبحدم نالاں بہ گلگشتِ چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

میرزا صائب این مطلع را بحسن مطلع مے آرد ؎

ببوئے صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخابِ مثنویِ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلکِ نظم در آوردہ ضمیمۂ تذکرہ

ساختہ و در بسیارے از مقاماتِ آں تراکیب واہیہ را بہ استعمال آوردہ و در جائے مے گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت
بیارِ خود زبے آرامی ایں گفت

ترکیبِ مصرعِ ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظِ ایں آنے ندارد کاش میگفت۔

ع

زبیتابی بہ یارِ خویش می گفت

و در جائے دیگرے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہرِ برجِ شاہی
درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظِ بہتر بہتر نیست۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائیش لفظِ روشن مے گفت روشن تر مے بود و در جائے دیگر گفتہ ؎

چو بلبند جو قے ار آہو روانہ
بردآہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے جوقے ار آہو گلہ آہو می گفت البتہ بد نمے بود و لفظِ روانہ ہرگز روانہ بل بغایت نابکار است و گوش از استماعِ آں بیزار و ہم مے گوید ؎

زصیادے مرا در پا کمندے است
کہ صیدِ اوست ہر جا صید بندے است

مناسبتِ لفظِ بند و زنجیر با پا شہرت دارد و مناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ یافتہ نشدہ و آنچہ معلوم ایں فقیر است اغلب کہ ذکرش با لفظ

گردن و بام و کاخ مے آید چنانکه بر واقفِ کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و
ازیں نوع در مثنویش بسیار است۔

طالب جاجرمی گفته است ؎

اے نسیم صبحگاہی با من بیدل بگو
کاین زمان آرام جانم در کدامین منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں میگفت بہتر مے بود ؎

کاں مہر خرگاہی من در کدامیں منزل است

ترکیب ماہِ خرگاہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لایخفیٰ نعمت خاں عالی گوید ؎

نیارد کاسۂ دریوزہ را مہ جز بہ پیش مہر
علوِ ہمتی لازم بود در طبع سائل ہم

اگر بجائے لفظ مہر لفظ خور می آورد مناسب بالانسب مے افتاد بدو وجہ
اول نظر بہ ترکیب کاسۂ دریوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن
عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلاں نمے افتاد بل رکن سالم مفاعیلن در
می نشست و در مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیدہ نشدہ بحرف
با مستعمل است۔

مسیح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو برآرم ز سینہ آہ

چوں ہیزمے کہ دود کند دود م افگند

جملہ ترکیب برآرم ز سینہ آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و ثقیل است اگر

چنیں مے گفت ؎

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر

ہمانا جائے داشت - نوعی خبوشانی دیوانے مختصر دارد قصیدہ در آن

یافتہ شدہ و ایں سہ شعر از ان است ؎

شہے کہ خطبۂ نام خجستہ فرجامش زبان تیغ و لب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آن بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش تناسب

الفاظ درست نشستی ترکیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت باشتے کہ

چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبۂ نام حلاوت افزایش زبان تیغ و لب زخم مے کند تکرار

باز مے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگِ گل بجنباند گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است و از مذاق سخن شناسان

صحیح الفکر دور و اگر مے گفت ؎

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچه وزد
گلاب خانهٔ شبنم شود دماغ شرار

بازمی گوید

مهابت تو با شرار گر کند تاثیر   سزد که زهر چکید چوں عرق ز پیکر مار

در الفاظ مصرع اول و ترکیب آں مساهمت ورزیده و اگر بیکلفت

زبسکه هیبت تو رفته در نهاد شرر
سزد که زهر چکید چوں عرق ز پیکر مار

سعدی گوید

چگونه شکر این نعمت گذارم   که زور مردم آزاری ندارم

حافظ گوید

من از بازوئے خود دارم بسے شکر   که زور مردم آزاری ندارم

غالب که حافظ مصرع سعدی را تضمین کرده اما موازنه در مصرع
اولین هردو شعر است وجوه بلاغت در شعر سعدی بر اهل بصیرت مخفی نیست
اول آنکه مفهوم استفهام مشتمل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و این اسلوب
متضمن است مر افادهٔ تعظیم نعمت منعم را و منعم این گونه نعمت جز حق سبحانه و
تعالی دیگرے نتواند بودن گوئی مصرع سعدی مصادق آں است که شکر این
نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازیں مفهوم عاری است زیرا

که مفهوم مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است وسعدی منعم نعمت ذات ایزد سبحانہ وتعالیٰ را اقرار داده وحافظ بازوئے خود را دوم آنکه سعدی عدم قدرت مردم آزاری را نعمت قرار داده واین معنی بغایت بلیغ است و بر کمال معرفت قائل دال است زیراکه عدم استطاعت گناه را نعمت قرار دادن شیوهٔ اہل عرفان است اگرچه قرینهٔ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادهٔ وجودِ نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداخته ولفظ شکر را باوے ربطے داده. سوم امرے که نباید ازاں غافل باشیم آن است که کاف سر مصرعِ دوم در ہر دو شعر بر یک معنی نیامده زیراکه کافِ در مصرع سعدی بیان اسم اشاره است ودر مصرع حافظ افادهٔ معنیٔ علت می کند کما لا یخفی وظاہر است که بیان علت شکر دریں مقام نسبت به بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد و چه محل مقتضیٔ آن است که در تقویت تعظیم نعمت توجه زیادے مبذول داشته آید تا باعث بر اہمیت شکر افتد نه بیانِ علت شکر که آن خود حاصل است۔

امیر خسرو به تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینه سکندری آغاز به حمد باری می کند۔

ے

جہاں پادشاہا خدائی تراست ازل تا ابد پادشاہی تراست

کلام بلند است وترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوشی نیفتاده۔

نظامی گوید ۔

ے

خدایا جهاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں بادشاہ را منادیٰ قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آوردہ زیراکہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی تراست) سامع را بگوش نرسید تخصیص و تعیین منادیٰ نتواند کرد و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک تو مسلم است و دیگرے در آں انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلہ عبودیت با الوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علت دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنی بلاغت است و بس

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ

سرائے است گیتی کشادہ دو در ... یکے آمدن را شدن را دگر

امیر خسرو گوید

دو در دارد ایں تنگنائے دراز ... کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ تنگنائے دراز تعبیر نمودہ تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

دراز بودن آن از جهت مجہول بودن مبدء و معاد است و ایں امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کردہ۔

قاآنی کہ در متاخرین خود را محیی رسوم متقدمیں گمان می برد۔ در مدح ممدوح گوید۔

بکین خصم تو در کان آہن و فولاد
سزد کہ ساختہ بنیند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حشو است اگرچہ ایں نوع عطف غلط نیست اما منافی بلاغت است۔ و اگر در مصرع ثانی بجائے بنیند لفظ خیزند می نشاند موزوں تر مے افتاد و در ہمیں قصیدہ گوید

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہر تو زاید چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر می بود زیرا کہ شادی مخصوص ببادہ نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است ببادہ و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح تر می بود زیرا کہ شعلہ از اخگر معہود نیست اگرچہ بہ تکلف تاویل آں می تواں کردن۔ باز می گوید

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چوں تنگ ظرفی بطریق کنایہ معنیٔ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آں تنگنائی میگفت اصح مے بود و در قصیدہ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را اگرمش مہر سلیماں
یاجوج زماں را خطش سد سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان است و با مہر سلیماں نسبتے دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغۂ مصدر از معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپ ممدوح مے گوید ؎

تو آں بادسیری کہ ہنگام جولاں   بود در کف بادِ صرصر زمامت

در مصرعِ اول اسپ را بادسیر گفتہ و در مصرعِ ثانی زمامش را در کفِ بادِ صرصر نہادہ گوئی راکب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت مے نماید اگر در مصرعِ اول بجائے بادسیر برق سیر مے گفت خوبیٔ دیگر در شعر روئے مے نمود و مع ذلک استعمال لفظِ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظِ عنان غلطِ فاحش است در کلامِ اساتذہ دیدہ نشدہ و نہ کتب لغت مؤید آں است جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر   کایں خلائق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ مے آورد جائے داشت در قصیدہ دیگرے گوید ؎

روز را راے تو در عرصۂ اظہار آورد
شام را قہر تو در پردۂ اظلام گرفت

مقابلہ راے با قہر درست نیست اگر بمقابل لفظ قہر مہر آورد درست مے افتاد و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب ترمے بود و ہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام درست نیست چہ اظہار عام ست و مقابلۂ آن با خفا درست مے آید بنابریں بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں ترمے بود و ہم دریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازار صدف از گہر نطق شکست
رونق ابر کرم از کف اکرام گرفت

لفظ قدر با بازار مناسبتے ندارد و محل تامل است و اگر مے گفت ؎

قیمت دُرّ عدن از گہر نطق شکست

و لفظ رونق رونقے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ مے آورد جائے داشت باز در قصیدہ دیگرے گوید ؎

شمع روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل
پرتو مہر محبت ہمہ بہ دل بو اسب است

لفظ مہر دریں مقام پر توے ندارد و اگر بجائش لفظ نور مے آورد
موزوں تر مے افتاد - در قصیدہ دیگر مے آورد ے

نقوش نامہ آن زیب پیکر طاؤس
صریر خامہ آن چیست شہپر عنقا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف
استفہام در معرض سوال و جواب و انمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب
را نگاہ می داشت شعر خیلے بلند مے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہپر
عنقا گفتن وجہے ندارد مماثلتے میان ہر دو پیدا نیست و اگر چنیں مے گفت

ع صریر خامہ آن فر شہپر عنقا است .

جائے داشت و یا در مصرع اوّل بجائے لفظ زیب لفظ چیست مے
آورد تا وزان ہر دو مصرع بر یک نہج مے بود و جائے دیگر مے گوید ے

شغال از قبولت بہر ماس چیرہ
حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند - بل
مقابلہ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف
بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب مے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلہ
لطف یا قہر مے کرد شعر از خلل و زلل پاک مے آمد باز مے گوید ے

بتمنج رود ہر کہ چوں خط ترسا　　بسوز از تلبش چو قندیلِ راہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آن وہم مے گوید

دو چشمش تعالیٰ دو جادوئے لاہی
دو زلفش تبارک دو ہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالی اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر صیغۂ فعلِ تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سند مے خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما این مسلم را نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است اگر ہندی این نوع تصرف کند انکار بر وے چرا ناجائز دانند و اگر ایرانی جائز؟ و باز مے گوید۔

بجوزِ تنِ من خصیبش انامل　　زدود دلِ من وسیمش حواجب

اگر بجوزِ دلِ من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بجوزِ تنِ من ترکیب سست است و در مصرع ثانی بجائے دلِ من دم من صحیح مے بود و سیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ سند باید و جائے دیگر میگوید

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب من　　بیدار و چشم دوختہ در چشم اختر ا

ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیان

خود بجواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

واگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ چنانکہ مے گوید ؎

با مرغ ہوا مرغ سرا گر بپرد — پیش از سر دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے محل نیست وبس و در شعر سحابی بر محل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد ؎

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں بر شد از دریا
جواہر خیز د گوہر ریز د گوہر بیز د گوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی ؎

ہر ہوسنا کے چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زرشتی ظلم میگوید۔ قطعہ ؎

ظالما زین ظلم کردن شرم دار — پیش ازاں کت مرگ بر بندد نفس
گر ستم بر خویشتن داری روا — ہم روا باشد ستم کردن بکس
ظلم چنداں کن کہ روزے دادخواہ — از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر — کش نباشد جز خدا فریادرس

قطعہ ایست کہ می تواں گفتن ہیچ از بلاغت با خود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک۔ ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زماں انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است وہمچنیں ترکیب شرم دار منافی بلاغت است چہ مقام آن است کہ ظالم را تہدید نمائد و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرع ثانی آنست کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و میدانی کہ ایں معنی ہیچ از اشارہ بوعید ظالم با خود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملہ مشہورہ "آن چہ بر خود نہ پسندی بر دیگراں مپسند" مفہومے ندارد۔ و چنانکہ می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم موثر نہ۔ و شعر ثالث و رابع را حاصل آن است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چندانکہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود۔ پیدا است کہ این معنی ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از جواز ظلم فتویٰ میدہد وہم دریں معنی جائے دیگرے مے گوید ؎ قطعہ

اے ستمگر ستم مکن چنداں — کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ
زاں حذر کن کہ آورد زفرے — دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تن بے جان و شاہد بے آن۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند۔ ؎

نکند جور پیشہ سلطانی — کہ نیاید ز گرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل۔ کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر است در جائے دیگر مے فرماید ؎

نماند ستمگار بد روزگار — بماند برو لعنت پائدار

تہدید ظالم و وعید آن در الفاظے دیگر بہ ازیں متصور نیست و باز در جائے دیگر ارشاد نمودہ۔ ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد — بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در موازنۂ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے علم مظنون۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان مرد ستمگر کہ بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است۔ بل آن ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آن ایمن نتواند بودن و مفہوم جملہ "بر گردن او بماند"

چہ قدر مشتمل بر معنی ہیبت است و در منع ظالم از ظلم موثر و جملہ "بر باگذشت" مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ ہیچ از اذیت ظلم باقی نماند وحاصل ہر دو جملہ آں است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواہد ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید ؎

لب خشک مظلوم را گو بخند　　　کہ دندان ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغۂ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد اما بلاغت شعر تا بحدے است کہ زیادت بران متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند ؎

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید ؎

نباید بستن اندر چیز و کس دل　　　کہ دل برداشتن کارے است مشکل

بر مبتصر معنی شناس خود ہویدا است کہ شعر شیخ را چہ پایۂ مزیت بر شعر قاآنی حاصل است شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند تا در پایان محبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منعش از دل بستن نہ ہمیں محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا درگرد آوردن ونگاهداشتن آن ضائع گردد۔ ومصرعِ ثانی علتِ فعل منفی است۔ ولفظ کندن در شعر قاآنی از درد جان کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بحمد ذات خداوندی رطب اللسان است

"ہر نفسے کہ فرو مے رود۔ ممدّ حیات است وچوں بر مے آید مفرّح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و برہر نعمتے شکرے واجب" قاآنی تتبع شیخ مے نماید "ہر نعمتش را شکرے درخور است و بازہر شکرش نعمتے دیگر پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر درپے دارد۔ تا بحدے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید وہنوز شکر نعمت نخستیں ناگفتہ وچوں بچشم تامل درنگری باہر شکرے کفرانے است ودر ہر کفرانے غفرانے" ہرچند معنی ایں کلام درست افتادہ امّا باہمہ اطناب خالی از حشو وزوائد نہ۔ کما لایخفیٰ۔

ہم در وصف قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را اگر بر لب حدیث ناں گذشتے

زشوق نام ناں تا روز محشر دمادم در دہانش آب گشتے

شیخ ہمدریں معنی مے فرماید ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق

کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ واطناب بے ضرورت در کلام قاآنی خود آشکار است

زیراکہ لفظ چناں واز شوق وتا روز محشر ودمادم در نفسِ معنی دخلے ندارد
ومع ذلک بلاغتے کہ در کلامِ سعدی است مے بینی قاآنی براں دست نیافتہ
چہ معہود است کہ در شدتِ قحط رابطۂ مودت میانِ دوستان منقطع میگردد
واز شنیدنِ لفظِ نان آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادّعائے محض است
بالجملہ قاآنی سحابِ سعدی خود را اضحوکۂ اربابِ معنی ساختہ وبجز آنکہ
درگرد آوردن مزخرفات بے معنے وخرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل فرائش
سوقیاں ومنکرات لوطیان است واز وعید مایلفظ من قول الا لدیہ
رقیبٌ عتیدٌ غافل واز تہدید سنکتب ما قدموا وآثارھم بے خبر بودہ ساعات
عمر عزیز را رائگاں دادہ وکارے از پیش نبردہ است واز ہمیں جاست کہ
از پیرایۂ قبولِ عام محروم ماندہ ودست روزگار بروے گرد بے رواجی
افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللّٰھم اغفرلہ
عامیاں را کہ از کلامِ اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست وقاآنی چیست
از من بشنو اہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گاہے زہر گاہے
تریاک ووقتے زیر سمک بودے وقتے بالائے سماک رسوم پاستانیاں را طرح افگن است
در برآثار شاں گام زن اما از پس رواں نہ با ایشاں ھمعناں۔

نظیری گوید

چونام توبہ گرفتم قدح بیاد آمد — بنوش بادہ نظیری کہ فال میمون است

حافظ گوید

بعزم توبہ سحر گفتم استخارہ کنم — بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرق میان ہر دو شعر بر نقادان معانی از آں روشن تراست کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیب چونام توبہ گرفتم چہ قدر مبتذل است و در مصرع ثانی بصراحت تمام امر بنوشیدن بادہ شعر را از محل بلاغت فرود آوردہ و در شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان ورتن معنی دمیدہ اند و اسلوبے کہ در عذر عدم توبہ در مصرع ثانی اختیار نمودہ بہتر ازآں متصور نیست۔

نظیری گوید۔

سیب ذقن بیازیش از کف نمیدہم
تا دست کوتہم نشود طوق گردنش

حافظ گوید۔

زمیوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد — کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

قدر و قیمت سیب زنخداں را بہ ازیں اندازہ نتواں کردن نظیری بیش ازیں نگفتہ کہ من سیب ذقن نازنین را از دست ندہم تا دست من طوق گردنش نشود و ایں معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ باواز بلند ندا میکند کہ نزاکہ جنت در برابر سیب زنخداں ولبر ذوقے ندارد۔

نظیری گوید ـ

بہ گل پیراہنے امیدوارم   کہ خوشبو سازد آغوش وکنارم

یکے از آغوش وکنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہر چند این نوع عطف غلط نیست ـ اما منافیٔ بلاغت است مہما امکن متکلم بلیغ را ازاں اجتناب واجب است ـ

رافعی گفتہ ـ

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی
احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (تفاعل) بہ معنیٔ اعطا است یعنی مردم بتکلف بخشندہ نشود ـ وتعاطی در لغت جرأت کردن وخوض کردن وبہ ناحق گرفتن چیزے ونبرد کردن آمدہ ہمچنیں مے گوید

اے اختر سخا کہ ز سیر نوال خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی قِراں

اگر با نجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قران کوکب جز با کوکب نمے باشد وبے تعیین مقارنے قران نباشد ـ

وادیب صابر کہ اکابر درحق وے بمدح لب کشودہ اند ـ مے گوید

بیار آں شرابے بپاکی وصافی   چو رخسار معشوق وچوں چشم عاشق

صافی صیغہ اسم فاعل است وبقرینۂ لفظ پاکی کہ معطوف علیہ است معلوم
است کہ ادیب بالفظ صاف یائے مصدری لاحق ساختہ آن را بمعنی مصدری
معتبر داشتہ واین غلط است -

وبالجملہ این نوعِ ہفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافتہ مے شود - و
از دق گرفتن غرض مولف تنقیص شان ایشان نیست -

ظہیر فاریابی گوید

گفتارِ تلخ زاں لبِ شیریں نہ درخور است
خوش کن عبارتت کہ خطت ہرچہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی وخورسندم عفاک اللہ نکو گفتی
جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعل شکر خارا

ظہیر گفتارِ تلخ گفتہ وحافظ جوابِ تلخ وپیدا است کہ در گفتار تلخ ہیچ
اشارتے نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلافِ جواب تلخ
کہ منطوی است برین معنی کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آں
بغضب درآمدہ متکلم را سقط گفت - گوئی متکلم عذر سقط گفتن از جانب نازنین
خود تقدیم میدہد و درین عذر لطافتے است کہ فہم آں تعلق بذوقِ سلیم دارد زیرا
کہ سقط گفتن نازنین را بر محمل نیک حمل کردن مشعر از استعطافِ نازنین است

و شعرِ ظہیر ازیں معنی عاری است ظہیر مے گوید نہ در خور است و حافظ مے گوید مے زیبد۔ و فرقے کہ میانِ ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخنِ درشت نازنین بہ امرِ غوبِ خاطر وانمودن و آں را موجبِ سرور و شادمانی قرار دادن خوشتر از آن است کہ آں را بہ نکوہش یاد کنند و ترکیبِ خوش کن عبارتِ شعر ظہیر کہ مشتمل است بر معنیِ تحکم و استعلا نظر بہ منصبِ عاشق چنداں موزوں نیست و در شعرِ حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنیِ استمالتِ نازنین و ایں مبنی است بر رعایتِ مراعاتِ لوازمِ مقام کہ معنی بلاغت ہمیں است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ مشعر و ملیح است منطوی بر اشارۂ لطیفہ بہ عتابے کہ شایانِ شانِ متکلم و مخاطب است و از انش ہماں و از انِ کلامِ صداقتِ التیام حضرتِ ربّ العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لم اذنت لہم۔ گویا شعرِ حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازمِ مقتضائے حال است و نا بیشتر شرح دادہ ایم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوبِ بیان را از قالبے بقالبے دیگر کشند ہماں معنی بہ ادائے خوشتر و دلکش جلوہ گر آید سحابی استرآبادی رانیمہ رباعی است ؎

کس نیست کہ از تو جان تواند بردن
ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالبِ سوال و جواب بہ نظم آوردہ ؎

گفتمش قتلِ من خستہ چساں خواہی کرد   گفت گاہے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے

تغیرِ اسلوب در شعرِ ثانی تندی پیدا کرده ہمچنیں شاعرے در ندرتِ وجودِ انسانِ مہذب گفته است ؎

با صد ہزار دیده بگردِ جہاں سپہر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نموده ؎

آنچه پر جستیم و دیدم کم که بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم که بسیار است و نیست

ہر دو را معنی یکے است - اما در شعرِ ثانی آن را در صورتِ واقعه به نظم آورده و بظاہر معنی بر تضاد نموده و ایں اسلوب در معنی نوعے از استعجاب پیدا کرده اما حرفِ کاف در مصرع اول محلِ تامل است زلالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند   یکایک را بکامِ دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وے به نظم آورده - ؎

دوستاں را کجا کنی محروم   تو که با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیده نیست که اسلوبِ شیخ که مشتمل بر استفہام است چه قدر معنی را متین و مدلل ساخته توجیه استدلال بریں منوال است که کریمے که جودِ خود را از اعدائے خویش باز نداشته است در حقِ دوستاں چه عطاست که ارزانی نخواہد داشت سامع بمجردِ استماع آں را تسلیم مے نماید

وزلالی بیش ازیں نگفته که دوست و دشمن در جو د تو مساوی هستند فاین هذا من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفته است ؎

درچمن یار چو با آں قد و قامت برخاست
سرو بنشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از هر دو حشو است اما چوں هر دو را بالعموم دریک جا ذکر کنند چنداں زشت نمے نماید و در مصرعِ ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست

میر تقی راست ؎

ز قامتِ تو بعالم قیامتے برخاست
قیامت است قدت گر بود قیامت راست

همه خوبی شعر در لفظ راست مضمر است و بس۔ متاخراں ایں ایهام را خیلے دوست دارند با آنکه در معنی زیادتے پیدا نمے کند۔ چنانکه دیگرے گفته است۔ ؎

ز قد و قامتِ آں غارتِ هوش
موذّن کرد قد قامت فراموش

ظاهرش دلرباست و باطنش جانگزا۔ لفظ پرستاں را جامِ صبوح است و معنی طلباں را سوهانِ روح۔ همچنیں دیگرے راست ؎

سرو چون پید آن سہی بالا　　گفت سبحان ربی الاعلیٰ

از شعر بالا امتیازے تمام دارد باسلامت الفاظ خوبی معنی را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک سبب سببے پیدا نماید و دیگرے آن را با سببے دیگر تعلق دہد و مزیت آن را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف تر دارد۔ منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ رخش زرد و دگر نیمہ رخش سرخ
این را ہیجان دم و آن را خفقان است

سعدی گوید۔ ؎

سیب گوئی وداع یاران گفت
نیمہ زین روے سرخ وزان روے زرد

منوچہری سیب سرخی نیمہ سیب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ ہیجان خون و خفقان قرار دادہ و اگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفقان را صفرت وجہ ضروری نباشد بخلاف یرقان کہ مستلزم صفرت است کما ھو معلوم عند الاطباء اما کلام در آن است کہ اسباب یرقان و ہیجان خون در یک وقت بہم مے آشد یا نہ؟

هر چند منوچهری از اساتذۂ قدیم است اما شعرِ سعدی را مزیتے است که محتاجِ مزید تامل است زیرا که قائلے را میرسد که صفرت وجه از خوفِ فراق مسلم است اما سرخیِ چهره را سبب چیست؟ جوابش آنکه بهنگامِ وداعِ نازنین بر دلِ عاشق دو کیفیت عائد گشته یعنی کیفیتِ سرور و نشاطِ کلامِ دلاویزِ نازنین که از وعدۂ وصال خبر میدهد و کیفیتِ خوفِ فراق که در حال در پیش است اول موجبِ سرخیِ چهره و ثانی موجبِ زردیِ آن است - و این معنی نظر به مناسبت اقتضائے حال و وداعِ نازنین بغایتِ لطیف است و مے تواند که سرخیِ چهرۂ عاشق را خجلت نارسائی جان نثاری که مقتضائے وفاداری است سببے بوده باشد -

و شاعرے گفته است ؎

آهو ز من آموخته هنگامِ رمیدن
رم کردن و استادن و برگشتن و دویدن

دیگرے راست ؎

بسمل ز من آموخته هنگامِ طپیدن
تپ کردن و غلطیدن و حسرت زده دیدن

یقین است که یکے بر دیگرے یورش آورده متاعِ ادرا لغارت بردو میان هر دو فرقے بسیار نیست جز اینکه آں یکے در مصرعِ ثانی چهار چیز را

جمع ساختہ و دیگرے بہ سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام رمیدن کم کردن معنی ندارد الاتبادیل پل تحصیل حاصل است - ہمچنیں در تعریف ناف طالقتی گوید

ے

چہ مے گو یم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

ے

مسیح گوید

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر — نشاں ماندہ[1] بروانگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز گیرائی حاصل - اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و بہمیں قدر ثانی بر اول مزیتے دارد - حکیم سنائی گفتہ -

ے

نہ کند عشق نفس زندہ قبول — نہ کند باز موش مردہ شکار

ے

وحشی یزدی گوید -

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد — کجا از صعوہ صید انداز باشد

ے

فصیحی گوید

---

[1] ماندہ بمعنی گذاشتہ - و قاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشت سبابہ بصورت چاہکے بر و گذارند - ۱۲ منہ

از سوز محبت چہ خبر اہل ہوس را
ایں آتش عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید۔

۵

جوہر جام جم از طینت کانِ دگر است
تو توقع ز گلِ کوزہ گران مے داری

شاہدے را در لباسِ جدا گانہ جلوہ دادہ اند اما شعرِ سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنی الیست کہ غرضِ تمثیل ازآں بروجہ احسن و در ذہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موشِ مردہ کہ خسیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آں را بدرجۂ غایت حقیر و ذلیل قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سر اصطیاد آں ندارد و در شعرِ وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بروے غلبہ جوید و شعرِ فصیحی فصاحتے ندارد و شعرِ حافظ معنی حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظنِ فاسدِ او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقع آں است کہ جام جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب دہد متکلم آں را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوسِ خام را از سرِ خود بدر کن و دیگر گر و ایں کار مگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوارِ عشق و در زیدن نیست۔ چہ عشق را فطرتے قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدهٔ در مدح شہرواں شاہ گفتہ مطلعش این است

بازباصد برگ آمد جانبِ گلزار گل
ہمچو نرگس گشت منظورِ اولوا الابصار گل

و دریں قصیدہ در مقامِ تخلص این دو بیت گفتہ

خشتے از فیروزہ دارد خشتے از یاقوتِ سُرخ
ہمچو قصرِ خسروِ خوشش خلقِ نیکو کار گل

دوشش بلبل این غزل میخواند بر سرو بلند
غرق شبنم شد بہ گلشن زآبِ این گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار زینے نیفتادہ واگر بعوضِ نیکو کار شیریں کار مے گفت چہ قدر در حسن شعر افزائشے روے میداد - زیرا کہ نظر بہ مناسبتِ ذکر خسرو ازیں بہتر اصلاحے متصور نیست وشیریں کار بمعنی پسندیدہ کردار مطروا است۔

طغرا گوید

اگر فرہادِ شیریں کار بودے   دریں کوہسارِ صنعتہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار تر است اساتذہ بلبل را بر سرو ننشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخِ گل تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب این قصیدہ گفتہ است مطلعش

این است ؎

نو بہار آمد کہ افشاند چو حسن یار گل
چون وصال یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرعِ ثانی با مصرعِ اول در حسن ماخذ نمے سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلہ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرتِ سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیل ساختہ مطلعش این است۔ ؎

رایتِ اقبال بر زد باز در گلزار گل
تاخت بر اقلیمِ دے با لشکرِ جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

اوحدی مراغی شعرے گفتہ ؎

نزدِ خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت
آں سیرتے کہ در وے آزارِ دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔

دیگرے این معنی را باسلوبِ گزین در معرضِ بیان آوردہ ؎

مباش در پے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

جملہ ہر چہ خواہی کن در عمومِ حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرعِ ثانی حصر گناہ در آزارِ خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را نباید کہ گاہے گردِ آں گردد۔ گوئی بند گراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے نتماید و حاصلِ شعر اوحدی بیش ازیں نیست کہ آزار بہ کسے نرسانیدن طاعت است و بس زاجرے از آزار در شعر موجود نیست۔

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستنِ جستنِ آن سایہ در دشت
چو مرغِ آشیاں گم گشتہ مے گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد و میانِ ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است وفہم آں طبعِ نظیف را مقتضی است زیرا کہ ثبوت وصفِ گم گشتگی برائے آشیان است و ثبوتِ وصفِ گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگی مرغ از گم کردگی آشیاں بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجبِ اضطراب مزید و قلق شدید اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آں و اگر کسے گوید کہ حافظ ہم از ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ چنانچہ

قال ۔

ع

یوسفِ گم گشتہ باز آید بکنعاں غم مخور

کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور

جوابش آن است کہ دریں شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن زیرا کہ ما سیق لہ الکلام دریں شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ بیان گم کردنِ پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف ۔ والا حافظ کہ بلیغ تر شعرا ایران است مقتضائے مقام رانیکو مے شناخت چنانکہ جائے دیگر مے گوید ۔

ع

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ

زبخت خوابناک غافل خویش

وقدوۂ بلغا شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ حیث قال ع

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند

کہ اے روشن گہر پیر خردمند

وہم محتشم کاشی گوید ع

کہ ز سہم خدنگ طائر روح

مرغ گم کردہ آشیاں باشد

و آخر دعونا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین والہ الطاہرین

پایانِ نامه

روحی کج مج زبان را که از غایتِ انفعالِ نارسائی سر بگریبانِ خجالت فروبرده است غنچهٔ دلش از صدمتِ سمومِ کم سوادی پژمرده یارائے آں کو که بسانِ حریفانِ ادا فهم نکته دار و مرزبانهائے معنی شناسی دست برآرد و خود را از جملهٔ محققانِ فنِ معانی شمارد خاصه در بزمِ هنرپروران و سخنوران پسند که بناخنِ طبعِ دقیقه رس گره از رشتهٔ فکرِ رسای کشایند و در عرصهٔ سخن گوئی و سخن فهمی بر سابقانِ خوش خرام سابق مے آیند لمؤلفه

باز چوں بہوا پر افشاند　　صعوه از هیبتش فرو ماند
بانگ تندر چو مغز کوه خارد　　بر طنینِ مگس که گوش آرد

اما چه تواں کرد که در سلسلهٔ نظامِ عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے مکوّنات و دودمانِ سفلی بر اساسِ ایں اصل ننهادندے عقدهٔ تفاوتِ رتبتے میانِ کوچک و بزرگ باز نکشادندے بالجمله جائے که دُرِ شهوار است خرمهره کس نگیرہم بکار است و گوشے که به نغمهٔ دلکشِ بلبلِ رنگین نوا پر صدا است با صوتِ دلخراشِ زاغِ ناخوش ادا نیز آشنا۔ هرچند نمے خواست که خود را به شکوهٔ ستمسمانِ روزگار عرضهٔ طعنِ متعنتانِ زمان نماید و بر روئے سامعه باب ردو قبولِ ابنائے جنس بکشاید اما چوں بعضے از لطائفِ مکنوناتِ ایں فنِ شریف که از دیرباز در نهانخانهٔ ضمیر مخفی و محتجب بوده مقتضی آں بود که آں جمله را بلباسِ نقوشِ حروف بساحت قرطاس جلوه دهد و بتائیدِ ازلی قدم از دائرهٔ کشمکشِ بدگمانیهائے ابنائے روزگار بیروں نهد و مع ذلک دریں باب اصرارِ بعضے از اعزه و احباب ضمیمهٔ ایں اقتضا

آمده طوعاً و کرهاً زبان خامه را بر طبق خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً به مقالات خطا
وصواب آلوده ساختم و در تگ و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے
فرزانہ تاختم ۔ نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ بل ساقی ازل آنچہ را فراخور پیمانہ استعداد
این دردی کش خمخانہ تحقیق یافت بہ بیخت و بے ہیچ مضائقت در جام طلب این
سیہ مست بادۂ معنی بریخت وبحکم

بدُرد و صاف ترا حکم نیست خوش درکش
کہ ہر چہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

بریاد امام المحققین حجۃ المدققین شیخ عبد القاہر جرجانی کہ در شان او بیات لیئے
است مبین و برہانے است متین نوش جاں ساختم و حریفان بزم معنی را بدو سگانی
بنواختم ۔ چشم بد دور! اگر بدیدۂ انصاف بنگری کالائے است بنقد جان خریدنی و
ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی ۔ علم معانی ۔ چنانکہ دانی علمے است گرانمایہ و فنے
است بلند پایہ کہ بے دستیاری آں پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتواں نہاد و
بے پامردی آن زبان بہ سخن گزیدہ و معنی پسندیدہ نتوان کشاد کما قلت

ادیبے کزیں فن ندارد خبر
تن آدمی دارد و جان خر

اگر دامان ارادت فراخ آری ذخیرۂ لآلی آبدار برداری بہ یقین مے دانم
کہ آنچہ بر دست این فقیر بے بضاعت صورت اتمام پذیرفتہ کمتر ازان است کہ
مے خواستم و بیشتر ازان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات با ختیار حاضر و معلوم
بر غائب و معدوم پرداختم و خبایائے زوایا بفحوائے کم ترک الاول للآخر
ذخیرۂ پس آیندگان ہنر پرور ساختم

فان وجدت لساناً قائلاً فقل

ھو الاول والآخر والظاھر والباطن وھو بکل شئ علیم بتقریب اختتام قطعہ
متضمن تاریخ طباعت نامہ از زبان خامہ بدین طراز تراوش یافت قطعہ آخر

جوانے بخوابم در آمد سحرگاہ
بحسن ادا بستہ نقش مرادم
چو پرسیدمش کیستی و زکجائی؟
بگفتا ۔ دبیر عجم خوش سوادم

ھ ۱ ۳ ۱ ۴ ۶